

„...nincs megfigyelt megfigyelő nélkül, ami nem egyéb banális logikai kölcsönhatásnál,
mihelyst azonban a valóságra vonatkoztatjuk, veszedelmessé lesz”

FRIEDRICH DÜRRENMATT:

*A megbízás – avagy a megfigyelők
megfigyelőjének megfigyeléséről*

anB|okk

MEGFIGYELÉSI ÜGYEK

3. szám (2009)

anB|okk

Közéleti Tudományos Magazin

3. szám (2009) – MEGFIGYELÉSI ÜGYEK

Főszerkesztő: Zombory Máté

Főszerkesztő-helyettesek: Horváth Kata, Oblath Márton

Szerkesztők: Berkovits Balázs, Deme János, Éber Márk Áron,

Gagy Ágnes, Horváth Kata, Kovai Cecília, Kovai Melinda, Oblath Márton,

Pulay Gergő, Zombory Máté

Képszerkesztő: Deme János

A képregényt készítette: Tamás Iván

AnBlok szerkesztőség:

1074 Budapest, Csengery u. 1.

Telefon: 70-500-4216

Email: kontakt@anblokk.hu

www.anblokk.hu

Kiadják:

anBlok Kultúra- és Társadalomtudományi Egyesület,

Pécsi Tudományegyetem Bölcsészstudományi Kar, Kommunikáció- és Médiatudományi Tanszék,

Gondolat Kiadó

Minden jog fenntartva.

© Szerzők

Hungarian Translation © Éber Márk Áron, Gagyi Ágnes

Felelős kiadó: Az anBlok Egyesület elnöke

Lapterv: Pintér László

Tördelő: Lipót Éva

Nyomta a Kánai Nyomda

AZ ÜGYEK ÜGYNÖKEI

- 6 *Berkovits Balázs*: Erkölcstelen besúgók, tehetséges áldozatok, áldozatos erkölcsbírók
- 14 A kommunista múlt elpiacosítása – Kritikus-hangok *A mások élete* című filmről
- 15 *Török Tamás*: Az ügynöktéma *A mások élete* című film német és magyar recenzióiban
Florian Henckel von Donnersmarck
A „másik Németország”
- 22 *Carola Söller*: Zygmunt Bauman esete
Zygmunt Bauman
„Öt perc és itt vagyok” – avagy Sorin Antohi és a posztkommunista értelmiségi tragédiája

EGY NEVESÍTETT ÜGY

- 30 *Horváth Kata*: A Borsányi név. A politikai és a tudományos megfigyelés határai
A „feltűnést kerülő megfigyelés”
Kik a jelentések szerzői?
„A jelentésben szereplő Cseh Tamással tartsa fenn a kapcsolatot”
- 40 *Kovai Melinda*: Az „Indiánok” fedőnevű ügy
A bomlasztás, leválasztás – elszigetelés mint a realizálás módszerei (részlet)
A Sziklás hegyek varázslója (részlet)
- 52 Indiánok a Magyar Népköztársaságban
- 53 „Nehéz azon a borotvaélen maradni, hogy bele se dilizzek, és mégis valahogy megfejtsem a helyzetet”. Beszélgetés a bakonyi indiánózásról Erdély Dániellel
(készítette Horváth Kata)
- 57 *Kovai Cecília*: A kém, a gyarmatosító és az ügynök. Egy nyugati tudomány kelet-európai lefordítása
- 64 *Borsányi László*: Émikus perspektívából

A MEGFIGYELÉS ÜGYEI

- 70 *Deme János*: Felügyelet: képesség, képtelenség. Gondolatok John E. McGrath: *Loving Big Brother, Performance, privacy and surveillance space* című könyve kapcsán
Nagy Testvér kistestvére
Az ellenállás kényszerzubbonya
- 76 *Erős Ferenc*: 24... és fél, avagy a kínzás dicsérete
- 80 *Elisabeth Schober*: Militarizált férfiasság-játék – Itaewon szórakozónegyed, Dél-Korea
- 84 *Deme János*: A „világ legjobb magazinfotósa” az „átlag magyar családnál”
Az „átlag magyar család” lefényképezése. Beszélgetés Lugosi Lugo Lászlóval
A „világ legjobb magazinfotósának” vendégül látása. Beszélgetés a Budai házaspárral

AZ ÜGYEK ÜGYNÖKEI

Az egykori kommunista titkosszolgálatoknak dolgozó ügynök figurája a kelet-európai nyilvános vitákban igen nagy szerepre, sőt politikai jelentőségre tett szert. Az ügynökök leleplezése és megítélése, elítélése avagy felmentése sajátos politikai és etikai téteket hordoz. Az ügynöktematika különleges státuszra tett szert, ugyanakkor részben le is lett választva a pártállam többi szereplőjének tárgyalásától és megítélésétől. A blokk első írásában annak próbálunk utánajárni, hogyan beszélnek az ügynökről a publicisták, miféle problémákat vélnek kimondani és megoldani azáltal, hogy az „ügynökjelenséget”, az „ügynökügyeket” tárgyalják, vagy esetleg azáltal, hogy bizonyos hírneves vagy jelentősnek tartott személyek ügynökmúltját magyarázzák, felnagyítják avagy bagatellizálják. Más szóval azt vizsgáljuk, hogy az ügynökről író szerzők mit mondanak el, vagy mit szeretnének elmondani az ügynök figuráján keresztül önmagukról, másokról, a társadalomról stb. Ezekben a publicisztikákban nagyon sokféle értelmezési terep, morális cél és politikai számvetés jelenhet meg.

Ez derül ki a harmadik írásból is, amely Zygmunt Bauman, a jelentős szociológus esetével foglalkozik. Bauman ügye, mivel híres emberről van szó, nem ismer határokat, ügynökmúltjáról több nyelven számtalan értelmezés születik, az értelmezők politikai beállítottságától függően, illetve attól, hogy milyen országban és milyen újságban jelenik meg az adott cikk. A cikkek téje olykor az igazságtétel, máskor a morális igazság, megint máskor az eset tudományos problémává alakul (élet és tudományos mű összefüggésévé).

A blokk második tanulmánya azt vizsgálja, hogy *A mások élete* című film és a róla szóló elemzések együttesen miként hozzák létre a keletnémet rendszer igazságát – legalábbis a poszt-keletnémet kontextusban. Mégpedig nem is akárhogyan jön létre ez az igazság, hanem a titkosszolgálatok működésének fikciós bemutatása révén, amely ugyanakkor dokumentarista jelleget ölt a recenzensek értékelése nyomán. Itt az ügynöktörténet már pusztán felület: a bűnbánó ügynök hősként értékelt figuráján keresztül el lehet jutni az össznémet történelemmel való megbékélésig...

Erkölcstelen besúgók, tehetséges áldozatok, áldozatos erkölcsbírók

Az ügynökügyekben a felelősség és a bűnösség megállapítása elvben függhetne attól, hogy ténylegesen ki mit csinált, azonban úgy tűnik, a megbocsátás kérdését az elemzések nem tárgyalják érdemben, hiszen minden eset csak példa: a „létező szocializmus”, a „kádárizmus” vagy a mai morális, esetleg kulturális „közállapotok” illusztrációja, esetleg az érintettek személyes viszonyainak kivetítése. Mi az a kérdés tehát, amire az ügynök személye a válasz?

A diktatúra alatt működő titkosszolgálatok kérdésével sokféleképpen lehet foglalkozni, például az információs önrendelkezés, az akták nyilvánossága szempontjából, vagy akár a „lusztráció”, illetve az igazságtétel szempontjából is. Közismert, hogy a titkosszolgálatok – és az egyéb államigazgatási szervek szintén titkos egykori – aktáinak csak töredéke nyilvános, illetve feltárt, ezért sokan úgy érzik, az igazságtétel szempontja idestova húsz éve nem érvényesülhet. Talán ezért is van az, hogy egy-egy újabb ügynökügy igen nagy port verhet fel, illetve hogy újra és újra ügynöklistának látnak napvilágot. A titkosszolgálatokat illető kérdések közül az elmúlt tizenöt év magyar publicisztikájának legfontosabb kérdése, hogy kit szerveztek be, ki kiről jelentett (és az például már sokkal kevésbé, hogy mit...). A közbeszéd az ügynök személyével foglalkozik: a mai „ügynökügyek” és „ügynökviták” diskurzusai az *ügynök mint személy* körül bontakoznak ki. A megszólalók többsége vagy elítélni, vagy felmenteni szeretne, vagy pedig elítélni, majd gyorsan meg is bocsátani – talán, hogy miközben erkölcsbírói szerepét gyakorolja, ne vádolhassák bosszúvágygal. Ezért most félretéve a szélesen értett iratnyilvánosság, az igazságtétel, a megfigyelés és megfigyeltség, vagy az információs önrendelkezés alapvető kérdéseit, azt vizsgálom meg, hogy miként gondolkodnak a publicisták, midőn a vétkek azonosítása, a felelősségek megállapítása és a megbocsátás kívánalma felől értelmezik az „ügynökkérdést”.¹

Elítélni vagy felmenteni?

A magyarországi ügynökviták ügynöke furcsa figura. Jól meghatározható személyisége, jelleme van, elemezhető életútja, megítélhető tevékenysége. A publicisztikák szerzőiben általában az a meggyőződés él, hogy meg kell ismerni az (egykori) ügynök személyiségét, illetve számba kell venni azokat a körülményeket, amelyek közepette tevékenykedett. Az ügynök „személyisége”, illetve azok a „kényszerpályák”, amelyeken mozognia kellett, tárhatják fel azt a titkot, amely megérteti velünk, hogy miképp állhatott be a sorba:

önként vagy kényszer hatására, akár legjobb meggyőződése ellenére, netán gyávaságból vagy rosszindulatból. Létezik tehát egy moralizáló diskurzus, amely az ügynök személyiségének kifürkészésén/létrehozásán keresztül szólal meg. E beszédmód „elítélő”, illetve „felmentő” logikája azonos, csupán abban különbözik, hogy milyen típusú okokra, motívációkra és (ügynöki avagy a civil életben véghezvitt) teljesítményekre hivatkoznak szívesen, s abban, hogy ezt a bűnössé vagy inkább az áldozattá nyilvánítás céljával teszik.

A „bűnös” és az „áldozat” azonosítása mellett létezik az „ügynököt” sematizáló, s ennyiben szintén moralizáló további álláspont is, amely szerint az ügynök tulajdonképpen nem is ügynök, legfeljebb az ügynök „nulla foka”. E harmadik megközelítés „ügynöke” olyan ember, mint mi, mint bárki, közte és közöttünk lényegbevágó különbség nem tehető. Csak egy név, amellyel önkényes módon megjelölünk valakit, aki nem rosszabb, igaz, nem is különb, mint bárki, pontosabban mint mindenki, aki „kollaborált” a diktatúrával – minden egyes ember a saját helyén, a társadalmi hierarchia és munkamegosztás adott pontján, vagyis kivétel nélkül mindenki, aki nem lázadt a rezsimek ellen. Márpedig ebben az értelemben – elenyésző keveseket leszámítva – mindenki kollaborált. E harmadik álláspontból az következik, hogy az ügynökügyek teljes mértékben misztifikáción alapulnak, projekción, a bűnbakképzés vágyán. Az ügynökkérdés vagy egyáltalán nem morális téma, vagy pedig csak amennyiben segít leleplezni az osztálytársadalom mélységes és alapvető immoralitását, vagy esetleg annyiban, amennyiben a vádlók és igazságkeresők állítanak ki magukról morális szegénységi bizonyítványt ügynök-leleplező hevületükben, míg az egykorvált ügynököt vád nem érheti.

Az ügynök mint az emberi kapcsolatok botránya

Miért alakulhatnak ki ezek az ügynök személyére koncentrált beszédmódok? Ha titkosszolgálati ügynökről beszélünk, mindig beleborzongunk, hiszen olyasvalakiról van

szó, aki kifürkészi személyes viszonyainkat, aki bizalmunkba férkőzve tárja fel magán- és egyéb életünk titkait idegenek nyilvánossága előtt.

„A totalitáriusnak nevezett rezsimnek behatoltak az emberek legszemélyesebb kapcsolataiba. Hozzá tartozókból, barátokból, közvetlen munkatársakból csináltak ügynököket. A főnökünk rokonszenve nélkül elvagyunk valahogy. De nem tudunk emberi módon élni, ha a hozzánk legközelebb álló emberekben nem bízhatunk. Az ügynök visszaélt társai bizalmával. Árulást követett el ellenük. Ez tette felelősségét különlegessé.”²

Ezért különösen fontosnak tűnhet, hogy megértsük, mit miért követett el az az ember, aki személyes ismerősből – lelepleződése nyomán – idegenné vált, hiszen ismerősként igazi természete nem mutatkozott meg. A pártállami ügynökszerep, ha kizárólag a személy viselkedésére, döntési helyzetére koncentrálunk, magában foglalja az erkölcsi problémát, ezt kár lenne tagadni. Az ügynöktörténetek megkapóak, hiszen az árulót, ezt az új idegent titok lengi körül, amihez a kényszer, a szervezés és a lelepleződés drámaisága társul. E mozzanatok könnyen átalakíthatók fikcióvá, a szervezések maguk is mintha a krimik és az összeesküvések dramaturgiája szerint zajlanának. Az ügynök elkülönítésére és kijelölésére tehát születnek olyan érvek, amelyeket ebben a keretben nem lehet megkerülni, amelyek megmutatják, hogy az ügynök miért is tesz szert különleges státusra.

„Mert lehet, hogy igaz, amit mond: zsarolható, veszélyeztetett helyzetben volt, s ezért nem volt képes megtagadni a szervezést; az azonban biztosan igaz, hogy azok legalább annyira veszélyeztetett helyzetben voltak, akikről mindent, ami a tudomására jutott, gondosan jelentett, és különösen azáltal voltak veszélyeztetettek, mert jelentett róluk. Ezt ma már tudnia kell, ha (állítása szerint) akkor nem is tudta volna. És ezért esik elkerülhetetlenül erkölcsi megítélés alá minden, amit ma magáról vallomásként megfogalmaz.”³

Az ügynöktörténetekben felidézett cselekményeket és a hivatkozott körülményeket legfőképp a megbocsátás mai retorikája szervezi meg. Míg azok, akik lelepleződtek, folyamatosan magyarázzák az erkölcsi bizonyítványukat, addig a legtöbb leleplező nem győzi hangsúlyozni, hogy mennyire kész megbocsátani. Ehhez csupán egy vallomásra van szükség, őszinte szóra, feltáró beismerésre, s a megbocsátók hada már sorban is áll, hogy feloldozhassa a bűnbánót.

„Sosem az a kérdés, hogy mit csinált valaki harminc évvel ezelőtt, hanem az, hogy mit gondol róla most. Ez az a pont, ami ebben a történetben érdekes lehet: ki hogyan értékeli saját magát. A konkrét ítéletet mindig annak kell meghoznia, aki abban az ügyben érintett. Ha engem valaki harminc évvel ezelőtt besúgott, és ezt nekem elmondja, akkor az az én feladatom és kompetenciám, hogy megbocsátok-e neki, vagy sem.”⁴

Amikor a megbocsátás szónoka nyíltan beszél, akkor az ügynöknek már nincs pszichológiai profilja (amelyet egyébként oly gondosan dolgoznak ki), és az sem számít, miféle károkat okozott egykori besúgottjainak (amiről egyébként is kevesebb szó esik). Már csak „ember”, valamiféle keresztény értelemben vett bűnbánó vétkes, akinek megbocsátani szinte kötelességünk. Végül nem az számít, hogy ki mit követett el, hanem hogy most miként gondolkodik róla. Ha pedig az egykori besúgók között akadna valaki, aki nem szívesen fogadja el a megbocsátás retorikája által felkínált szerepet, még mindig apellálhatunk országunk (tovább élő) erkölcsi slamposágára:

„A Kádár-rendszerrel kapcsolatban pedig nemhogy különösebb erkölcsi fenntartások lennének, hanem ez ma Magyarországon a legnépszerűbb rendszer. Kádár János pedig a huszadik század legnépszerűbb politikusa. Nem hinném, hogy bárkinek különösebb félnivalója lenne.”⁵

„Jól tudjuk, Szabó magyarázkodni kezdett, kínosnál kínosabb helyzetekbe úzva bele saját magát, egykori hazugságát újabbakkal tetéztve. Pedig ma már ki a fenét érdekel tulajdonképpen, hogy mit csinált majd ötven éve egy húsz év körüli fiatalember. (...) Ami nem megbocsátható, az az, hogy Szabó nem mondta ki: bocsánat. Ezt tettem, én tettem, sajnálom és megkövetek mindenkit, aki ellen vétettem, és megkövetek mindenkit, hogy idáig hallgattam. Ugyanis ez a másik vétek, ma már talán a nagyobb vétek, a hallgatás.”⁶

Kissé faramuci arra hivatkozni, hogy a társadalomban már amúgy sem élnek „erkölcsi fenntartások”, hiszen mit sem ér a beismerés, ha az igazi megmérettetésnek, a bűnhődésnek a lehetősége nem áll fenn. Sebj, az ügynökdiskurzus fókuszában még ekkor is a megbocsátás vágya áll; mintha csak azért képeznénk bűnösöket és áldozatokat, hogy mi, nem-ügynökök (vagy soha le nem leplezett ügynökök) megbocsáthassunk. Ilyesfajta felvetések, ítélezések, hiteles vagy hiteltelen összeölekezések mentén zajlott Tar Sándor, illetve Szabó István ügye. Ezekben az esetekben az is kiderül, hogy a megbocsátó perspektívájából mintha nem létezne „elég jó” vallomástétel. Ráadásul a kellő mélységű beismerés hiánya rendre az ország, a magyar kultúra erkölcsi állapotának jelévé alakul:

„Nem egykori önmagával kell elsősorban szembenéznie, hanem azzal, aki ma. Nem hivatkozhat arra, hogy tanyasi gyerek, mert már nem az. (...) A mi legnagyobb szerencsétlenségünk, ha az a fajta besúgó önvallomás lesz a követendő minta, amelyet Tar Sándor most produkált. Az önsajnálát, az önfelmentés, a csak saját magával elfoglalt ember burkoltan szánalmat keltő, célzatosan megformált szövege. Aki továbbra sem képes mit kezdeni azzal, aki egykor volt, mert ma sem más. Aki örömmel kapaszkodik bele abba, hogy a rendszer és kizárólag a rendszer áldozata volt. (...) Most már tényleg csak az hiányzik, hogy személyes szinten mindent csak a körülményekre hárítsanak, mondván, minden besúgó áldozat, csak a rendszer bűnös. Így

válik végérvényessé a magyar kultúrában, hogy személyiség és jellem semmit sem ér.”⁷

A megbocsátás a vádlók szerint tehát kizárólag az egykori ügynök jelenlegi magatartásán múlik, nevezetesen azon, hogy tanúsít-e bűnbánatot. Ezzel szemben a felmentők soha nem a besúgó vallomástételének módját, annak mélységét, szűkszavúságát vagy tényyszerűségét tartják fontosnak. Álláspontjuk szerint az számít, hogy egyébként milyen ember volt a most épp leleplezett személy, hogyan értékelhető művészi vagy egyéb teljesítménye. Ha a „mérleg” pozitív, úgy a történet alakítható olyan módon, hogy eleve feltételezzék a szorító és kényszerítő, kikerülhetetlen körülményeket. A felmentő álláspont nem tagadja a morális megítélés lehetőségét, ám a morális nyelvezetet csak azért alkalmazza, hogy nyomban fel is menthesse az ügynököket, még mielőtt konkrét szerepüket és tevékenységüket mérlegelné. Az ügynöki tevékenységet csupán ellensúlyozandó negatívumként kezeli, és az egykori ügynök „jobbik felére” tekint. Arra, amely azért felelős, hogy az illető amúgy kiváló ember: művész, sportoló, szakember, vagyis valami más is, azonkívül, hogy ügynök. Míg az elítélő álláspont az ügynök tevékenységének sűrített ábrázolására helyezte a hangsúlyt, megbánást követelve, addig ez – ha már a személy ügynök-feléről is szólnia kell – a beszerzés képzeletbeli (hiszen nem kutatott) körülményeire utal. A Szabó-ügyben például arra, hogy akiket beszerveztek, fiatalok voltak, megtévesztették, és zsarolták őket, *ugyanakkor* munkásságukkal ellensúlyozták vétkeiket, amelyek így nem is vétkek többé. Ezek a szerzők tehát nem a morális fogalmak alkalmazását próbálják meg kiküszöbölni, csupán a morális elítélést támogató szemponttal szegeznek szembe a művészi teljesítmény érvét, vagy azt, hogy az ügynökként azonosított személy egyébként milyen (jó) ember, hiszen – a látszólag elítélendő – tettével valójában megmentett más embereket (Szabó István), vagy éppen magát a hazát (Medgyessy Péter).

Az egyéb tettek tehát morális értékelésre számot tartó cselekedetként alakulnak át, amelyek az ügynöki tevékenységhez kapcsolható negatív cselekedetekkel összemérhetők, ezek ellensúlyát képezve. Morális jelentőségre tesznek szert, s az összteljesítményt végül pozitívba billentik át. Az efféle *erkölcsi kalkulusban* a sok jó és hasznos cselekedet kioltja azt a kevés kis rosszat, amit a felmentő (sőt áldozattá stilizáló) álláspontok kénytelen-kelletlen elfogadnak:

„Lehet, hogy az árulás nem egyéb, mint árulás, de az áruló nemcsak áruló, hanem egyéb is. Például kiváló író, aki eddigi életművében komoly társadalmi és erkölcsi érzékenységről tett tanúbizonyságot. (...) az árulás és annak elhallgatása semmit nem von le írói munkájának értékéből és abból, hogy a mai magyar irodalomban tőle tudható legpontosabban, milyen az elnyomás, a megalázás, a kiszolgáltatottság. Nem arról van szó, hogy a lebukott besúgót szeretni kellene, hanem arról, hogy kicsinyes kegyetlenség

Tar Sándor személyét a besúgó szerepére szűkíteni. Esete nem egy besúgó lelepleződése, én legalábbis nem annak látom, hanem egy kiváló képességű, nagyra hivatott ember tönkretételének és bukásának. Egyben a magyar kultúra és a civil társadalom újabb megaláztatásának.”⁸

A Szabó-ügyben az egykori filmfőiskolás Máriássy-osztály nyilatkozatai azonban már nem a különféle szerepekhez tartozó tetteket adják össze és vonják ki egymásból. Fő ér-
vük az, hogy az egykori ügynök egyéb teljesítménye közvetlenül felmentést ad a beszerzés és jelentés alól:

„Ön, kedves úr, nálam sokkal jobban tudja, hogy egy mű, egy alkotói pálya elemzése szempontjából nem releváns, hogy a szerző alkoholista volt-e, mennyi tartozása volt, megcsalta-e a feleségét, vagy éppen 19 éves gyerekként hagyta magát megfélemlíteni és/vagy segíteni akart egy barátján.”⁹

„Szabó István 45 éve nagyszerű és fontos filmeket csinál nekünk. Nemcsak magyaroknak. Elvitte a hírünket mindenfelé a világba. Beírta nevét kultúránk egyetemes történetébe. Szeretjük, tiszteljük és becsüljük Öt.”¹⁰

A tettek kalkulusát itt már felülírja a szerepek hierarchiája, ami azonban rövid úton a szerepek össztársadalmi kalkulusává válhat, ahol az ügynökmúlt ténye szintén fontos funkciót tölt be. Ez történik akkor, amikor az ügynököt áldozatnak tekintő tiltakozó megfordítja az ügynökvádat: igaz, hogy az illető csupán azért csinált karriert, mert ügynök volt, de – állapítja meg sietve a publicista – örülünk neki, hogy így alakult!

„A vita azt azért jól körüljárta, hogy Szabó remekműveinek megszületésénél a német harmincas–negyvenes évek nagy értelmiségi kompromisszumainak ábrázolásában személyes tapasztalatai mily fontosak lehettek. Ebben az értelemben én talán hálás is lennék az ötvenhetes magyar belügynek, hogy esetleg egy véletlenből következően hozzájárulhatott a közép-európai értelmiség mozgásterét az egész világnak felmutató emblemikus alkotások megfogalmazásához.”¹¹

Ekkor a besúgói munka nem úgy jelentkezik, mint ami alapvetően meghatározó lenne a művészi vagy egyéb karrier szempontjából, hanem mint valami szükséges feltétel, témát adó személyes élmény egy tehetség kibontakoztatásához. Ilyen alapon persze a végtelenségig ábrázolhatnánk ezeket a „kompromisszumokat”, s valószínűleg kétségbe kellene esnünk, hogy nem működik már Közép-Európában a kommunista állambiztonság: minket már nem szervezhetnek be, s nem tehetünk szert hasonló élményekre, hogy pár évtized múltán adekvát módon megjeleníthessük a világ számára például Szabó esetét, művészté szublimálva a magunk ügyét.

S végül egy példa az erkölcsi hozamok dramatizált kalkulusára, amely Paskai László már-már heroikus ábrázolásához vezet:

„És már látom – egy emberöltő múlva – azokat a vallásfilozófusokat és drámaírókat, akik a hetvenes–nyolcvanas

évek meghatározó magyar főpapját is a nagy egyházmentők között jelenítik meg. Hiszen az egyház érdekében ő, akár saját külső képét is kockáztatva, tárgyalt az éppen aktuális római helytartóval, mentette hittestvéreit, közösségét. Miért kellene ezt most vagy a jövőben szégyellni?”¹²

Az erkölcstelen világrend és az ítélezés lehetetlensége

Az erkölcsi kalkulussal szembehelyezkedő megközelítés alapszövegének Nádas Péter 1992-ben írott tanulmányát¹³ tekinthetjük, amely szerint a rendszer, a létező szocializmus volt alapvetően és minden ízében erkölcstelen, ezért benne élve tulajdonképpen nem is volt lehetséges a morálisan helyes emberi cselekvés. Minden potenciálisan morális cselekvés – strukturális okokból – már mindig is eleve meg lett hiúsítva, véli Nádas, ugyanis minden az őszintétlenségre, elhallgatásra, elviten kompromisszumokra épült. Ezért mindenki, aki benne élt a rendszerben, egyöntetűen és tulajdonképpen egyforma mértékben felelős a diktatúra fenntartásáért, hiszen benne élve, elfogadva annak valóságát, legitimálta az erkölcstelen nagy egészet. Az ügynök tehát egy misztifikált figura, summázhatnánk Nádas Péter véleményét. Ehhez a megfontolandó megállapításhoz azonban úgy jut el, hogy gondolatmenetéből a szocializmus kvázi-társadalomfilozófiáját kerekíti, amely rendszer szerinte nem másra, mint a kategorikus imperatívusz tagadására épült. Nádas olyan stilizált világot állít elénk a létező szocializmusról filozofálva, amelyben a mindennapi kényszerek nem tették lehetővé a morálisan helyes viselkedést, s ahol az ügynökök sem kollaboráltak minőségileg másképp, mint bárki más: végezték a dolgukat, legfeljebb erősebb kényszerek közepette, és ezért talán intenzívebben szolgálták a diktatúra fennmaradását, mint más kollaboránsok. Mindebből – Nádast követve – azt a következtetést vonhatjuk le, hogy ha nem lehet az egész világ, de legalább is az ország morálisan berendezve (mivel a kádári diktatorikus politikai hatalom a „személyes erkölcsöt relativizáló pragmatikus gondolkodásra”¹⁴ nevelte az embereket), akkor azzal igazán nem érdemes foglalkozni, hogy kicsiben milyen. Ha nincs az országban erkölcsi világrend, édesmindegy, hogy ki besúgó, ki postás, ki író, ki munkás, ki pártfunkcionárius, mindenki csak teszi a dolgát, a világok legerkölcstelenebbikeinek egyikében: „a mi kis békés koegzisztenciánk (...) morálisan nem volt nagyon igényes. (...) A békés koegzisztencia keretei között működő társadalmaknak éppen az lett az egyik legjellegzetesebb vonásuk, hogy nem a jó és a gonosz fogalmai szerint gondolkodtunk bennük a világról.”¹⁵ Ezért természetesen azok a lehetséges különbségtételek is elesnek, amelyeket a tettek és szerepek korábban bemutatott kalkulusa szerint ügynök és ügynök között tehetünk, hiszen nem vagyunk abban a helyzetben, hogy

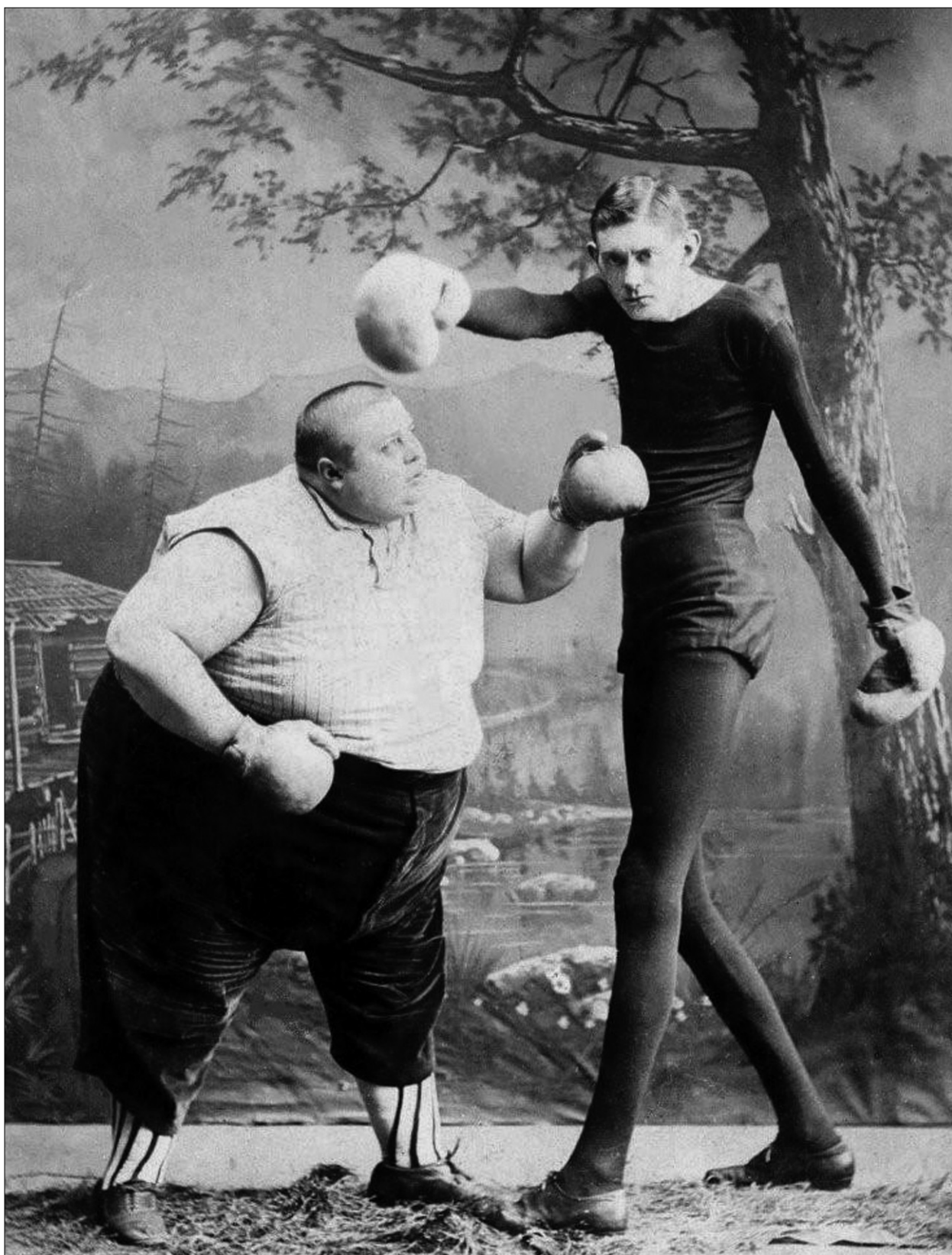
„a gonosz működését saját feddhetetlenségü[n]k háttére előtt ábrázolhatnánk”.¹⁶

Nádas azonban nem azt javasolja, hogy ignoráljuk az ügynöktörténeteket, vagy fosszuk meg őket személyközpontúságtól, illetve moralitásuktól. Azt állítja, hogy aki nem élte át a beszerzés helyzetét, az nem mondhat ítéletet, nem tudhatja, maga hogyan viselkedett volna. Ítélezzünk, javasolja, de csak önmagunkról, meséljünk ügynöktörténetet, de csak egyes szám első személyben. Azt a borzongató kérdést kell tehát feltennünk, hogy „mi”, akik történetesen nem vagyunk ügynökök, *mi* mit tettünk volna a helyében, avagy tennénk egy beláthatatlan jövőben. Nézzünk farkasszemet önmagunkkal, hangzik a felszólítás, s amennyiben saját, szigorú és vesénkbe látó tekintetünket magunk sem álljuk, akkor másokról sem ítélelhetünk. Nádas példát mutatva elmeséli saját történetét arról, miként „kollaborált” maga is, amikor az állambiztonság kísérletet tett a beszerzésére. Bár a beszerzés sikertelen, Nádas felhívja a figyelmet saját erkölcsi botlására, a kihallgató tiszték előtt kiejtett meghunyászkodó mondatra. Így azután úgy vélheti, szembenézett azzal, amit tett, szembenézett állítólagos erkölcsi vétkeivel, amelyek miatt nem ítélezhet az ügynökök felett. Csakhogy a történet megbicsaklik, hiszen Nádas nem tett semmiféle elítélendő dolgot, semmi olyat, amit erkölcsi érzékünk kifogásolhatónak találhatna, hiába próbálja azt ekképp beállítani: elmesél egy történetet, amely szerint egy percre mintha behódolt volna az állambiztonsági tiszteknek.

Az erkölcstelen világrend tézise nem tűnik minden ízében meggyőzőnek. Ha Nádas ügynök lett volna, nem írhatta volna meg esszéjét, hiszen nem állíthatta volna hiteles módon, hogy ő sem vétkeesebb, mint bárki; s megfordítva, nem hihetjük, hogy „megbicsaklása” felérne ügynöki jelentések írásával, bárhogya is szeretné ezt velünk beláttatni. A morális rákérdezés azonban annak alapja – valamiféle szekularizált eredendő bűn-koncepció – miatt válik leginkább hiteltelenné. Ha „bűnös a rendszer” (ahol *a priori* lehetetlen az erkölcsös cselekvés), és igaz a „kollaboráció” tétele (mindenki alkalmazkodott, behódolt, ha élni akart), akkor „mindenki egyformán bűnös”, tehát a megbocsátás az ügynököknek is ugyanúgy kijár, mint bármelyik másik szegény vétkesnek. Ez a megközelítés, amelyben vannak kollaborációtörténetek, ámde nincsenek különös vétkekkel jellemezhető ügynökök, valójában mindig a megbocsátásra fut ki, hiszen az eredendő bűnt el sem követték (avagy, ami ugyanaz, szükségszerűen követték el), ezért a megbocsátásnak is *a priori* be kell következnie.

Pszichológiai ok, szociológiai magyarázat, erkölcsi ítélet

A morális kalkuláció diskurzusa szerint, tehát amikor elítélő, illetve felmentő álláspontot fogalmaznak meg a publicisták egy-egy személyről, meg lehet és ezért meg is kell

magyarázni, miként jutottak az érintett személyek odáig, hogy beszerveződjenek. Minden személynek van ugyanis szociológiailag elemezhető életútja, pszichológiai profilja, illetve visszakereshető az a kontextus, amelyben ügynöki tevékenységét végezte. Ezek az ügynök-figura megjelenítésére, szemléletessé tételére összpontosító magyarázatok általában abból indulnak ki, hogy az esetek megérthetőek, hogy megfelelőképp azonosítani lehet az ügynöki jelentésvetés konkrét okait.

A legtöbb ügynökügyekkel foglalkozó publicisztika abból indul ki, hogy létezik olyan *pszichológiai ok*, amely az ügynök cselekvését magyarázza, s amelyet fel lehet és fel kell fedni, még akkor is, ha pontosan nem is érthető meg, hogyan történt a beszerzés. Az ügynök viselkedése abszurd, mozgatórugója tehát mindenképp valami rejtett összefüggés, amit napvilágra kell hozni, hogy tevékenységét a már megértett esetek közé sorolhassuk be. Az okkeresés legegyszerűbb módja az, ha megkonstruáljuk azt a lelkialkatot, amely képes és hajlamos volt a besúgásra, illetve amely kölcsönhatásba került bizonyos „külső”, társadalmi tekinthető tényezőkkel. Fel kell tehát lenni az ügynökösködés csíraformáját az ügynök személyiségében, vagy pedig olyan egyöntetűségeket, az ügynöki tevékenységre „hasznító”, arra mutató vonásokat kell keresni az életében, amelyek megmagyarázzák, avagy szemléletessé, megérthetővé teszik, hogy valaki ügynöki tevékenységre adta a fejét.

Úgy tűnik, hogy az ügynöktörténetekben három jellegzetes magyarázatmodell különíthető el, amelyek az ügynöki cselekvéshez vezető okokat értelmezhetik, s amelyek azután lehetővé teszik a „besúgás tényének” megítélését is.

1. Van egy *mérlegelő-méricskélő* stratégia, ahol az első lépés a motiváció tudományos megértése, amit az erkölcsi ítéletalkotás követhet. Ami már nem foglalható a determinisztikus magyarázat alá, vagy amely közvetlenül a „jellemből” fakad, arra rávetheti magát a morál. Amit nem sikerül kielégítő mértékben megmagyarázni, ahol felbukkanhat a meghatározatlanság, a külső kényszerítő körülmények hiánya, ott mozgásteret biztosítottunk az ügynök „szabad akaratának”, s így az egyént tehetjük felelőssé. A kérdés itt mindig az, hogy hol vonjuk meg a magyarázatok hatókörét, miként szorítjuk az indokolhatóságot korlátok közé, hogy teret adjunk az erkölcsi megítélésnek.

2. Azok, akik minden felelősség alól szeretnék felmenteni az ügynök személyét, a végletekig hajtják a társadalomtudományos vagy inkább kvázi-társadalomtudományos (történeti, szociológiai, pszichológiai) magyarázatot. Természetesen minden eset *a végletekig kontextualizálható*. Az értelmezés ekkor azon a ponton fejeződhet be, amikor eltűnik maga a cselekmény, amikor már lényegtelennek válik, hogy mit tett az illető ügynökként, hiszen minden eleve beilleszkedik e megelőlegezett magyarázatba.

3. A magyarázatok egy harmadik sajátos stratégiája, amikor maga *a pszichológiai magyarázat válik egyúttal morális ítéletté*, vagyis amikor a pszichológiai alkat egyúttal erkölcsi alkatot is jelent. Ekkor a morális értelemben vett jellem pszichológiai fogalmakban íródik le: az ügynökök jellemzéseiből gyenge, sikertelen, esetleg hatalomvágyó, skrupulusok nélküli emberek portréi rajzolódnak ki. Az ügynök különleges kategóriája különleges emberfajtaként lép elő, akinek megvannak a saját, más típusokkal összetéveszthetetlen jegyei, aki jól elkülönül más pártállami szereplőktől, jóllehet hozzájuk hasonlóan a diktatúra szolgálatára esküdött fel.

Ezt a 3. értelmezéstípust példázza az az elemzés, amely annak a történész ügynöknek az esetét tárja fel, akivel szemben „bevetették [...] a »Star« módszert, ami egyfajta pszichológiai kikérdezésből állt. Ennek során »Borkuti« [Szita László] »hát mondom baszd meg« és »mi a fasznak nem mondtam« fordulatok gyakori közbeszúráásával teregette ki saját és barátai magánéletének intimitásait. Az azonban tudható, hogy besúgásai hozzájárultak ahhoz, hogy az állambiztonság feltérképezze történész kollegáinak kapcsolatrendszerét, megadja vagy megtagadja beutazási engedélyeket és hozzákezdjen mások beszerzéséhez.”¹⁷ Itt tehát egy teljesen megbízhatatlan, alkoholista figurával állunk szemben, vagyis ebben az értelmezésben nem véletlen, hogy pontosan ő tört meg, míg mások nem: hogy egy ilyen „lecsúszott” figura válik ügynökké, az motiválható, ha tetszik, „nem véletlen”. A pszichológiai alkat leírása persze csak utólagos, követi ama tény megállapítását, hogy az illető ügynök volt: „Először társadalmi kapcsolatuként, majd titkos munkatársként foglalkoztatták, amikor rájöttek arra, hogy szószátyársága és gátlástalansága kiváló ügynökké teszi őt.”¹⁸ Ez az ügynökportré ugyanakkor Ungváry Krisztián a témát tárgyaló könyvéből kimaradt, talán az általa kiváltott tiltakozás miatt. Persze az is jellemző, hogy a nyílt levelet aláíró tiltakozók mivel érvelnek, hiszen ismét csak az egykori ügynök valamely jelentős, „egyéb teljesítményére” hivatkoznak: „Szita László életét lehet vizsgálni, magatartását bírálni, de nem lehet őt halála után méltatlan módon pelengérré állítani és rágalmazni. Különösen nem úgy, hogy Ungváry nem ismeri sem az elhunyt pályáját, sem szakmai teljesítményét, sem pedig a dél-dunántúli régió érdekében több évtizeden át tudósként, értelmiségiként és egyszerűen emberként kifejtett tevékenységét.”¹⁹

„A diktatúrákban nemcsak árulók akadtak, hanem bátorak is” – vallja ugyanakkor Ungváry. Azonban nem elemzi, hogy ki miként térhetett ki az ügynökmunka elől, hanem a „bátor karakterre” hivatkozik. „Ránki karakán magatartása ebben az időben még jelentett kockázatokat. Annál is inkább, hogy kollégái közül sokan nem hozzá hasonlóan cselekedtek. (...) Tisztességes emberek már ekkor is el tudták kerülni ezt a tevékenységet, például azzal, hogy nem »vették a lapot«. [...]”²⁰ Így fordulhat elő, hogy sokszor azok a

„bátrak”, akik mégis csak társutasok voltak, valamilyen hatalommal rendelkeztek, s pont e másféle szerepükre hivatkozva térhettek ki a szakszolgálatok elől. Ungváry ráadásul belügyes véleményre hivatkozik (amely a beszerzés várható sikertelenségére vonatkozik), amikor dicsérőleg említi azon embereket, akik nem voltak hajlandók jelenteni.

„Glatz *nem őszinte* (...) egyszerűen nem akar segíteni és számára esetleg rázóssá váló témába belemenni, csak látszatsegítségnyújtásra hajlandó. Nem érdeke a kölcsönös előnyökön való segítség, mivel a K. B.-ban rendelkezik közeli rokoni kapcsolattal.”²¹

Ez a felfogás végső soron azt erősíti, hogy az ügynökszerrep minden egyébnél sokkal inkább elítélendő, ugyanis különleges embertípust jelöl. Hiszen vele szemben egy pártállami hatalmi pozíciót betöltő személy (Glatz) is pozitív módon felértékelődhet. Jóllehet Ungváry maga is úgy látja, hogy „[s]ok ügynökként megbélyegzett személyről kiderülhetne, hogy a kényszerpályán belül is találtak mozgásteret és meg tudták őrizni méltóságukat és emberi integritásukat”, a már szervezett ügynökök felmentése rendre azzal jár, hogy még élesebb elmarasztalásban részesüljön az, akit az ítélez az ügynökök fajtájából valónak ítél. Ungváry Krisztiánnak például az a tézise, hogy az ügynökök általában véve (legalábbis az általa elemzett esetek nagy részében) nem csupán „gyenge jellemek” voltak, hanem szakmailag sikertelenek is, kevéssé „tehetségesek”. Tevékenységüket ekkor Ungváry egy pszichológiai összefüggés felmutatásával próbálja értelmezni: szakmai életük kudarcát kompenzálták azzal, hogy a nagyokról és sikerekről jelentettek, ám sikerekké még ennek révén sem válhattak. Például egy olyan ügynökről beszél, akinek a „[s]záma a jelentések egyfajta szellemi kielégülést jelenthettek. A BM felé [sic] fontosnak érezhette magát”, vagy a Hétfői Szabadegyetem besúgóí kapcsán: „Az érintettek életútját végignézve megállapítható, hogy közülük egyik sem tartozott a demokratikus ellenzék magjához. Egyikük sem futott be a rendszerváltás után komoly karriert. (...) A besúgás ebben az esetben néhány értelmiségi számára egyfajta pótcselekvéssé vált.”²²

A 2. eset, a kontextualizáló-felmentő szemlélet, a kvázi-szociológiai módon definiált „társadalmi helyzet” emlegetése jellemzi például a legtöbb Tar Sándorral kapcsolatos megszólalást. Tar Sándorról és Tar Sándortól (aki ezekre a szófordulatokra igencsak rátanult beszélgetőpartnereitől) minduntalan elhangzik, hogy ő „proli”, alulról jött, nincs kapcsolatrendszere, nem úgy, mint a pesti elit értelmiségnek:

„Ha Tar Sándor netán ellenszenves ember lenne és rossz író (márpedig rokonszenves ember és nagyszerű író), akkor se volna szabad ilyen kőszívűnek lenni. Tar melós volt, igen, proli, nem holmi haladó értelmiségi dinasztia leszármazottja, kiszolgáltatottabb, mint bármelyikünk. Nekem világéletemben az volt a fontos, hogy a kiszolgáltatottakat ne lehessen többé megalázni. Tar Sándornak és nekem is ugyanaz volt az ellenségünk: Bezzeg őrnagy és megbízói.

12 Őt így, engem amúgy akartak kicsinálni. Legyünk mi most

Bezzegék bűntársai Tar Sándor összetörésében?”²³ A szerző, miután összemérte a „jóírótságot”, a „rokonszenvenességet” az ügynökösködéssel, s képzeletében ezeket kiegyenlítette, arra következtetett, hogy iratnyilvánosságra nincs is szükség, sőt az csak fokozná a részleges nyilvánosság már létező igen káros következményeit.

Ebben a kontextusban szinte soha nem jön szóba az, hogy ki miféle jelentéseket írt, kinek árthatott potenciálisan. A felmentő diskurzus ugyanis ez esetben kizárólag a beszerzés feltételezett körülményeire koncentrált:

„Mögöttem álltak vagy négyen civilben. Csendben, rezzenéstelenül. Semminek nem éreztem magam, érti, semminek. Egy tárgynak. Egyszerűen megsemmisültem. Nem hiszem, hogy akkor, abban a helyzetben élve ki tudtam volna jönni úgy, hogy nemet mondok. Ha egy húsdarálón áteresztenek, a világon senki sem tudott volna rólam. Engem nem mondott volna be két óra múlva a Szabad Európa Rádió. Én egy proli vagyok, egy senki, akkor meg pláne az voltam. A mi fajtánkban több a félelem, génjeinkbe bele van már égetve évszázadok óta az engedelmesség, a szolgálkúság.”²⁴

„Hogy Te besúgó és egyben áldozat vagy – kivétel. A szabály valószínűleg más. Azt együtt kijelenthetjük: az állam nem hozhat erkölcsi ítéleteket. Te meg én, igen.”²⁵

Ezek a kontextuális, olykor kvázi-szociológiai magyarázatok általában a felmentés retorikáját erősítik (avagy mérlegelésekor „pozitíve” esnek latba), míg a pszichológiai érvek jellemzően az elítélését, ugyanis ez utóbbiak megkülönböztethetetlenül fonódnak össze az erényekről és gyengeségekről szóló beszédmóddal. Ekkor fellelhetjük a hagyományos szembenállást az erkölcsi-pszichologizáló és a szociologizáló diskurzus között. Láttuk, hogy kombinálásuk miként vezet például Ungváry publicisztikájában a pszichológiai vonások elhatalmasodásához, és az ügynök elítéléséhez, ha sikertelen emberekről van szó. A pszichológiai és szociológiai magyarázatokat kombináló moralizálás azonban nem működhet a saját szakmájukban sikeres ügynökök, például Paskai László esetében. Ilyenkor következhet a már említett megoldás, a determinisztikus-tudományos magyarázatmodell hatókörének korlátok közé szorítása.

Ungváry Krisztián Paskai-elemzéseit az elsőként említett, azaz „mérlelő” kategóriába helyezhetjük. A történetek arról szólnak, hogy Paskai kezdetben élni tudott a kibúvókkal, azon kényszerítő körülmények ellenére is, amelyek ügynöki tevékenységre készítették. Első jelentős besúgásáról Ungváry így vélekedik: „az egyházat védő ügynök elárulása csak elszólás volt »Tanár« [Paskai fedőneve] részéről”. Ekkor még nem csak egyházát, de saját erkölcsi integritását is védte, míg a későbbiekben ez már nem vélemezhető. Fokozatosan írt ugyanis egyre súlyosabb jelentéseket, Ungváry értelmezésében: „lelki megtörése tagadhatatlan”.²⁶ Hiszen csak „vonakodva engedelmeskedett ügynökként”, s mégis kialakult benne valamiféle „lojalitás”.²⁷ De miért is kell mindenáron következtetéseket levonni az ügynök lelki- és

morális alkatára nézve, ami nemcsak hogy a legnagyobb mértékben spekulatív, de teljes egészében a méricskélő erkölcsi besorolás (a „jó ember” vagy „rossz ember” azonosításának kívánalma) irányítja, ahelyett hogy az elemző feltárná a teljes történetet? Milyen ítéletet is lehet megfogalmaznia végső soron, amikor már számba vett sok-sok körülményt: felmentse-e vagy inkább elítélje? Hiszen az ítélet mintha csak élősködne a feltárt körülményeken. A morális fogalmakban való értelmezés tehát paradox módon a történet morális értelmét is elbizonytalanítja. Ismét csak kiderül: a morális elítélés vagy felmentés egymással szabadon felcserélhetők, a kérdés csak az, hogy melyik végső ítéletet választjuk a történet feljegyzésekor, ugyanis nem a történet határozza meg a morális ítéletet, ez nem következik belőle. A történet minduntalan moralizáló spekulációkkal és az ezekből fakadó önkényes jellemábrázolással és hipotetikus erkölcsi motivációkkal van megakasztva és lerontva. Ha olyan kérdésekre akarunk felelni, hogy „dönthetett volna-e másképp”; hogy „rosszindulatból, karriervágyból, vagy egyházát és annak papjait védve cselekedett-e”; hogy „árulása elszólás volt-e” csupán, akkor az ügynökök mint eleve létező jellemek tűnnek fel, akik bizonyos helyzetekbe kerülve csupán kibontakoznak, megnyilvánítják igazi valójukat. Felmentés és elítélés egymással való behelyettesíthetőségét ugyancsak jól példázza Kenedi János Tar Sándor ügyében elfoglalt álláspontja, aki először felmenti besúgóját a hozzá intézett nyílt levelében²⁸, majd évekkel később mégis elítéli.²⁹

Az ügynök figurájával kapcsolatban tehát háromfajta alapvető beszédmódot különíthetünk el, illetve azonosíthatjuk ezek különböző mértékű keverékeit (anélkül, hogy feltételeznénk, egy szerző mindig csak ugyanazon a módon nyilvánulhatna meg). A háromféle megközelítést három jellegzetes magyarázatforma alapozza meg, amelyek azonban nem kötődnek szigorúan az előbbiekhöz. Az elítélés és a felmentés erkölcsi kalkulálásának bűnöskepző, illetve áldozatképző beszédmódjai egyaránt építenek pszichológiai és szociológiai belátásokra, jobban mondva leginkább pszichologizálnak és szociologizálnak, hiszen „jellemhibákkal” és „kényszerpályákkal” foglalkoznak. A negatív megítélést inkább pszichologizáló, a felmentő ítéletet inkább szociologizáló okoskodás készítheti elő. A Nádas-féle beszédmódot, amely felbukkan egyes eseteket tárgyaló publicisztikákban is, de elsősorban az „ügynökügy” általános megítélésében hallatja hangját, minthogy a „kollektív kollaborációt” hangsúlyozza, valamiféle történeti zárójelezés, egy általános és objektív külső kényszer tételezése jellemzi.

Úgy tűnik azonban, hogy az esetelemzések és a teljes-séggel fiktív példák megalkotásának célja mindig ugyanaz: felvillantani bizonyos „kényszerpályákat és mozgástereket, amelyekkel az egyén a kádári diktatúrában szembesült”.³⁰ A felelősség és a bűnösség megállapítása elvben függhetne attól, hogy ténylegesen ki mit csinált, azonban úgy tűnik, a megbocsátást az elemzés semmilyen értelemben nem

érinti, hiszen minden eset csak példa: a „létező szocializmus”, a „kádárizmus” mint olyan, vagy a mai morális, esetleg kulturális „közállapotok” illusztrációja, esetleg az érintettek – az ügynöktörténettől független és értelemszerűen nem nyilvános – személyes viszonyainak projekciós felülete, ahol a kutató, a szerző elsősorban saját közéleti és morális pozícióját igyekszik megjeleníteni az ítélezésen keresztül.

Az ügynökökről szóló elemzések önkényesek, mivel a személyiséggel és a korrajzzal bíbelődő ügynöktörténetek célja az ítélezés. Ha a szerző célja a megbocsátás, akkor az elemzéshez olyan eszközöket fog választani, amelyek ezt támasztják alá, s szintúgy, ha elítélni kíván, vagy a történetet óhajtja ignorálni. Ha a moralizáló felvetés megelőzi magát az elemzést, akkor ez utóbbi feleslegessé válik, már semmit sem tesz hozzá az előregyártott fogalmakban értelmezett, eleve eldöntött végkifejlethez.

Lehet-e másképp beszélni az ügynökről, mint a morális felháborodás, az áldozattá nyilvánítás, illetve a megbocsátás hangján? Ki lehet-e kerülni a bűn-vallomás-megbocsátás egymást feltételező morális vezényszavaiból, ördögi köreiből? Miként kerülhetjük el azt a megannyi erkölcsi és pszichológiai/szociológiai feltevést és célkitűzést, amelyek eleve, még minden vizsgálat előtt megadják, hogy hova fogunk kilyukadni?

Nem önmagában a morális probléma szerepeltetése az, ami zavart okoz, hanem a moralizáló célkitűzés, vagyis hogy mindenáron ítélezzünk, itt és most, az ügynökről mint személyiségről, érveljünk bűnössége mellett vagy ellen, próbáljuk meg vallomásra készíteni, feloldozni vagy elítélni. A morális probléma teljes természetességgel tárulna fel, ha végigírnánk egy-egy történetet, ha arra lennénk kíváncsiak, miként alakulnak azok az emberi viszonyok, amelyekben ügynökök is szerepelnek, ha megvilágítanánk, hogy milyen szerepek összegződnek az ügynök neve alatt, és ha bevonhatnánk az elemzésbe, hogy egy-egy jelentés alakíthatja a megfigyelt, illetve az ügynök kapcsolatát és sorsát.

1 Jelenleg nem tárgyalhatom – és nem is látom értelmét, hogy tárgyaljam – azon diskurzusokat, amelyek mindennemű elemzést és racionálisan vitatható álláspontot nélkülöznek, és amelyekben az ügynökkel való foglalkozás csupán a primer gyűlölet vagy politikai ellenszenv kiélését szolgálja. Ezek a beszédmódok ilyen módon nem is igen különülnek el (csupán tartalmukban) az antiszemita vagy egyéb kirekesztő megnyilvánulásoktól. Vö. például Kiszely Gábor: *Szellem a célkeresztben*. Magyar Egyetemi Kiadó, 2007.

2 Kis János: Illusztráció az ügynökgyűhöz. *Élet és Irodalom*, 2006/8.

3 Ungváry Rudolf: Nem hiszem el. *Élet és Irodalom*, 1999/46.

4 Nagy Gergely Miklós interjúja Ungváry Krisztiánnal, http://hirextra.hu/hirek/article.php?menu_id=2&cat=6&article_id=72554

5 Nagy Gergely Miklós interjúja Ungváry Krisztiánnal, http://hirextra.hu/hirek/article.php?menu_id=2&cat=6&article_id=72554

6 Mesés Péter: Szeretünk, Pista. *Ex-Symposion*, 2006/57.

7 Ungváry Rudolf: Nem hiszem el. *Élet és Irodalom*, 1999/46.

8 Márton László: Miről szól az ítélet? *Élet és Irodalom*, 1999/47.

- 9 Kamondi Zoltán: Nyílt levél az „Egy ügynök azonosítása” című cikk szerzőjének. *Népszabadság*, 2006. jan. 30.
- 10 A magyar szellemi élet képviselői Szabó mellett. *Népszabadság*, 2006. febr. 20.
- 11 Tamás Pál: Új törésvonal. *Magyar Hírlap*, 2006. febr. 28.
- 12 Tamás Pál: i. m.
- 13 Nádas Péter: Szegény, szegény Sascha Andersonunk. *Nappali Ház*, 1992/1, illetve újraközölve: *Esszék*. Magvető, 1995.
- 14 Nádas Péter: Szegény, szegény Sascha Andersonunk. *Esszék*, 1995, 173.
- 15 Uo. 172.
- 16 Uo. 184–185.
- 17 Ungváry Krisztián: A beszerzés és az utibeszámoló. *Élet és irodalom*, 2006/20.
- 18 Uo.
- 19 Nyílt levél a történelmi tisztességről. *Élet és irodalom*, 2006/21.
- 20 Ungváry Krisztián: A beszerzés és az utibeszámoló. *Élet és Irodalom*, 2006/20.
- 21 Ungváry Krisztián: A beszerzés és az utibeszámoló. *Élet és Irodalom*, 2006/20.
- 22 Tabajdi Gábor – Ungváry Krisztián: *Elballgatott múlt – a pártállam és a belügy. A politikai rendőrség működése Magyarországon (1956-1990)*. 1956-os Intézet – Corvina, 2008, 391–392.
- 23 Tamás Gáspár Miklós: Kenedi Jánosnak. *Élet és irodalom*, 1999/47.
- 24 Lassú teher. Exkluzív interjú Tar Sándor íróval (készítették: Tihanyi Péter és Hazafi Zolt). Befejező rész. *Hetek*, 2000. ápr. 29., <http://hetilap.hetek.hu/index.php?cikk=7418>
- 25 Kenedi János levele Tar Sándornak. *Élet és Irodalom*, 1999/46.
- 26 Uo. 326.
- 27 Uo. 328.
- 28 Kenedi János levele Tar Sándornak. *Élet és Irodalom*, 1999/46
- 29 Kenedi János: Tévedtem. *Élet és irodalom*, 2004/6
- 30 Tabajdi Gábor – Ungváry Krisztián: *Elballgatott múlt – a pártállam és a belügy*. i. m. 14.

A kommunista múlt elpiacosítása – Kritikus-hangok A mások élete című filmről

„Az egykori Stasi-alkalmazottaknak meg kellene nézniük *A mások élete*t – és szégyellniük magukat.” (*Berliner Morgenpost*)

„Nem játszik szerepet az a kérdés, hogy valóban elképzelhető-e, hogy volt-e, illetve lehetett-e a megfigyelteteket védelmező Stasi-tiszt.” (*Frankfurter Rundschau*)

„Az olyan filmek hiánya miatt, mint *A mások élete*, lett torz képünk az NDK-ról.” (*Süddeutsche Zeitung*)

„A történeti pontatlanságok mellékesek. [...] *A mások élete* megmutatja, hogy milyen őrült és bonyolult módon képes a jó és a rossz ember kebelében kavarni.” (*Die Welt*)

„*A mások élete* nem része a felmentés, a bagatellizálás kánonjának. Árnyalt perspektívája fontos adalék »a második német diktatúra« analíziséhez.” (*Die Tageszeitung*)

„Mértékadó alkotás az NDK-ról. [...] Az állambiztonsági tiszt megtérése nem a megbékélést szolgálja, hanem azt mutatja meg, hogy miért volt az NDK kezdetektől fogva bukásra ítélve.” (*Die Zeit*)

„A rendező mindazt, ami a Stasi-tiszt lelkében lejátszódik, Saulus Paulusszá való damaszkuszi átváltozásával hasonlítja össze, amelyről az Apostolok Cselekedetei számol be.” (*Neues Deutschland*)

„Mindenki dönthet, mindenki megpróbálhat jó lenni – még egy Stasi-tiszt is, aki hisz a szocializmus eszméjében.” (*Der Tagesspiegel*)

„A film azt is megmutatja, hogy a Stasi aktái nem mindig az igazságot mutatják, s hogy még az apparátus legbelsőbb köréhez tartozók számára is lehetséges volt morális döntéseket hozni.” (*Die Tageszeitung*)

„Az NDK történetével, úgy tűnik, függetlenül a történeti hitelességtől, szabadon lehet bánni. A rendező feltehetőleg nincsen tisztában azzal a felmentési mechanizmussal, amely filmjében rejlik.” (*Die Welt*)

„Mert nem fér kétség ahhoz, hogy sem a nemzetiszocializmus, sem pedig a Stasi fő funkcionáriusai nem voltak földönkívüli szörnyek, hanem emberek, akik aludtak, ettek, zenét hallgattak vagy nevettek.” (*Die Welt*)

„Akárcsak *A bukás*, *A mások élete* is tragikus figurává, a körülmények áldozatává, jó emberré változtat egy tettet. Mi lehet vajon az újabb német filmkészítés sikerének oka, amely szándékosan oly kevésbé érdeklődik a tényleges szenvedők iránt?” (*Tagesspiegel*)

„Az NDK-t már régóta egy óriási anyagraktárnak tekintik, amelyből mindenki kedvére kiszolgálhatja magát.” (*Berliner Zeitung*)

„A film, történetpolitikailag nézve, esztétikai eszközökkel egy német áldozatközösség létrehozásán fáradozik. Ugyanazt teszi, amit *A bukás*: emberivé teszi a rosszat, s ezért különösen veszélyes, hogy a filmet az NDK-ról kimondott végső igazságként fogadják be. [...] Hidegen kalkulált ipari mozi. [...] Megbékélésigccs.” (*Telepolis*)

„Magyarországon egyelőre kizártnak tartok egy ilyen filmet. [...] Csak nálunk fordulhat elő, hogy a besúgók nagyobb társadalmi szolidaritást élvezzenek, mint azok, akikről besúgtak.” (*Filmvilág*)

„Németország kivétel, s ezért követendő-követhető példa is, ahogy [...] megpróbál tisztessen szembenézni a náci örökséggel; [...] s most nagy erővel Von Donnersmarck művében, a befalazott keleti Németországgal.” (*Filmvilág*)

„Sok-sok órán beszélgettem volt Stasi-tisztekkel, de egyetlenegyel sem találkoztam, akit gonosz embernek éreztem volna. [...] Mindig észrevettem bennük annak felvillanását, amivé lehetek volna; a más körülmények között uralkodó jószágát [...] A náciizmus tanulmányozásán nevelkedett nyugatnémet történésznemzedék tudós figyelme az NDK felé fordult. [...] Közös igyekezetük nélkül Németország sohase válhatott volna ilyen jó országgá.” (*Élet és Irodalom*)

Az ügynöktéma *A mások élete* című film német és magyar recenzióiban

*Bámulatos, hogy az ügynöktéma mi mindenre használható. A körülmények szerencsés együttállása esetén jelentős profittal elpiacósítható, megfelelő interpretációban a nagynémet megbékélés ügyének szolgálatába is állítható, sőt még a nemzetiszocialista múlt feldolgozásának sikerét is demonstrálhatja. Erről tanúskodik legalábbis *A mások élete* című film fogadtatásának története. Ami figyelmünkre azért méltó, mert a bemutatót követően, de még inkább az egy évvel később odaítélt Oscar-díj után, óriási közönséget szerzett az ügynöktémának – feltéve, hogy a film nem csak állítja magáról azt, hogy arról szól.*

A mások élete című filmben mindenki találhat valami kedvére valót: tetszőlegesen hangsúlyozható a tragikus szerelmi szál, mint a cselekmény voltaképpeni magja, de a jó állambiztonsági tiszt és a minden rendszerben (tehát az 1989 utániban is) konform író, illetve kettejük dialektikus viszonya éppúgy tekinthető az elbeszélés voltaképpeni tárgyának, mint a Stasi ügyműködéséről kimondott, univerzális igénnyel fellépő, illetve felléptetett igazság.

A mások élete nagyjából 1984-ben játszódik. A Stasi-tiszt Wiesler azt a feladatot kapja, hogy tartsa megfigyelés alatt a rendszerhez egyébként messzemenően lojális drámaíró Dreymannt. Lakását bepoloskazzák, a szomszédokat megfélemlítik, s a padláson lehallgatóközpontot alakítanak ki. A megfigyelést mindenestre nem nyugati kapcsolatok vagy valamilyen rendszerellenes tevékenység gyanúja, hanem Dreymann felesége miatt rendelik el, aki az NDK egyik elismert színésznője, s akire nem kisebb személyiség, mint a hájas kulturális miniszter vetett szemet. Az évtizedek óta a Stasinál szolgáló Wiesler azonban megváltoztatja a művészpár életébe nyert bepillantás. Szakít a rendszerrel, s hamarosan védeni kezdi a megfigyeltet. Wiesler a film elején mindenestre még brutális kínzások kezdeményezőjeként és végrehajtójaként látjuk a Stasi börtönében. Miután publikálási tilalommal sújtott barátja öngyilkos lesz, az immár megfigyelt Dreymann az NDK-t bíráló pamfletet ír a nyugatnémet *Spiegel*nek az öngyilkossági statisztikák elhallgatásáról, illetve manipulálásáról. Wiesler nem tudja megakadályozni, hogy a drámaíró gyógyszerfüggő feleségéből a Stasi kiszedje annak az írógépnek a rejtékhelyét, amellyel a pamfletet írta, s amelynek segítségével be lehetne bizonyítani, hogy Dreymann a pamflet szerzője. Amikor a Stasi emberei megérkeznek, hogy átkutassák a drámaíró lakását, Dreymann élettársa kirohan a ház elé, ahol egy teherautó halálra gázolja. Amikor Wiesler szabotázsakciójára fény derül, lefokozzák, s a Stasi magánleveleket ellenőrző hivatalába kerül. Rendszerváltás. Dreymann megtudja,

hogy megfigyelték, s megfigyelési aktáinak átfutása közben arra is rájön, hogy a megfigyelő védte őket. Wiesler időközben újságkihordásból tengeti a szabotázsakció óta mind nyomorúságosabb életét. Dreymann regényt ír *Szonáta a jó emberről* címmel, amelyet egykori megfigyelőjének ajánl, aki meghatottan megvásárolja a könyvet.

Történeti hitelesség és hiteltelenség

A német sajtóban megjelent bírálatok zömét főként az a meggyőződés élteti, hogy *A mások életében* nem kevesebbet láthatunk, mint a megfigyelő állam adekvát, vagyis univerzális igazságokat tartalmazó, egyszersmind „az NDK belső igazságának”¹ ábrázolását. A német politika pedig még a sajtónál is gyorsabban reagál, már a hivatalos premier előtt lestipistopizza a filmet, hogy aztán sietve a nagynémet megbékélés ügyének, vagyis annak a törekvésnek a szolgálatába állítsa, hogy a nyugatnémetek végre teljes értékű németként fogadják el a keletnémeteket. A kulturális ügyek mai minisztere premier előtti repivetítésre invitálta a német parlamentet, majd a vetítés után kijelentette: gondoskodni fog arról, hogy a történelemőrák keretében a német iskolákban is bemutassák *A mások életét*.² A film megtekintése szinte észrevétlenül, még a hivatalos bemutató előtt minden jóra való német állampolgár politikai kötelességévé vált. Szűk egy évvel később a jelenlegi német kancellárasszony is nyilatkozott a filmről. Szóvivője a következő szavakkal üdvözölte *A mások élete* Oscar-díját: „Az Oscar-díj fantasztikus igazolása ennek a találó filmnek, ennek az autentikus német elbeszélésnek. A film nagyszerű bemutatkozása a filmrendező F. H. von Donnersmarcknak, aki a Stasi-drámát érzékenyen jeleníti meg, és ezzel az embereket erőlyesen megszólítja.”³ A jelenlegi kancellárasszony üzenetének alapelemei: az *autentikus német elbeszélés* (vagyis a sikeres műltfeldolgozás, egyben a film

által is megénekelt megtérés sikerének) *igazolása*, az *érzékeny átültetés* (vagyis a történeti hitelesség), valamint az *erélyes megszólítás* (vagyis a nyugatnémet részről immár halaszthatatlan megbékélés a vörös keletnémet múlttal és a keletnémetekkel) – mindez a filmet értékelő bírálatok döntő részének is visszatérő szövege.

Ha kiindulhatunk a rendező nyilatkozataiból, *A mások élete* kezdetben nem akart politikai útmutatóvá válni. A rendező a premier után meglepődik, hogy a „politikai interpretáció ily mértékben előtérbe kerül”, hiszen „mindössze egy izgalmas filmet akartam forgatni”, amely „a félelemtől, a szerelemtől, a bizalomtól és az árulástól szól. Örülök, ha a közönség azzal az érzéssel távozna, hogy jól szórakozott.”⁴ Később azonban, megpillantva a politika és az esztétika összeölekezésében rejlő lehetőségeket, sietve asszisztál ahhoz: „Végül soron csak a rendező érti saját filmjének mágiját. S ezért nem vonhatja ki magát annak elpiacításából sem” – mondja egy interjúban.⁵ Egy évvel később már úgy véli, hogy az Egyesült Államokban – „a nagyszerű színészi teljesítményeken túl” – azért lehetett ennyire sikeres a film, mert az emberek rájöttek, hogy a Bush-kormányzat ugyanolyan jövő képét vetíti előre, mint amilyen a Stasi ügyködése volt az NDK-ban.⁶ A forgatást, mint a film médiakampányában hallhattuk, alapos történeti kutatás előzte meg, s úgy tűnik, ennek már önmagában is elegendő garanciának kellene lennie a történeti hitelességre. Hiszen a hitelesség voltaképpen az igazság szinonimája. Az elenyésző számú kritikus megjegyzés főként a megfigyelték oldalára áttérő, a megfigyeléssel őket védelmező és végül a rendszer áldozataként megjelenő állambiztonsági tiszt figurájára, illetve többnyire a nem politikai nézetei, hanem a hájas kultuszminiszter által megkívánt szép jegyese miatt megfigyelt, bár tönkre korántsem tett, még Honecker hitvesét is baráti körében tudható íróra vonatkozik. *A mások élete* eszerint „tragikus figurává, a körülmények áldozatává, jó emberré változtat egy tetteit – és elemberiesíti vele együtt a hozzá tartozó apparátust is”.⁷ Másutt: „*A mások élete* vajon miért arról szól, hogy egy párthű személyt egy hízott funkcionárius szexuális ösztöneivel üldöznek, ha a film egy társadalmi rendszerről akar beszélni?”⁸

Mindenesetre Donnersmarck és védelmezői a film objektív kérdéses pontjainak felemlegetésekor felhőrdülve hivatkoznak a művészi ábrázolás sajátosságaira, köztük is főként a „költői sűrítésre”, illetve a „valóság enyhe elmozdítására és elidegenítésére”, amellyel a film dolgozik. Hiszen így a történeti hiteltelenség, például a megtérő tiszt alakja (az egészt, vagyis az állambiztonsági megfigyelés lényegét ábrázoló részként) is az igazságot szolgálja. Az igazság minden esetben garantált: ha a helyzet úgy kívánja, a történeti hitelesség által, ha másképp, akkor a művészi szabadság által.

Milyen előzetes meggyőződések vezetnek a német nyilvánosságot, hogy ennyire egyöntetűen állíthatja a filmről, hogy autentikusan ábrázolja a megfigyelt állam lényegét?

Mindannak ellenére, hogy a megfigyelték oldalára áttérő állambiztonsági tiszt figurájának előtérbe állításával a film éppen a történetileg objektív kétségeket hangsúlyozza? Ez az előzetes meggyőződés, Magyarországhoz némileg hasonlóan, mindenekelőtt a morálisan értett jó és rossz el-lentéppárjához igazodik, mint ahogy a film alapkérdése is voltaképpen az, hogy mit jelent jónak lenni, illetve hogy mit jelent az emberi jóság.⁹ Az ügynöktéma felvetése és tárgyalása tehát összeszövődik az emberi jóság problémájával, mint azt kezdetben a rendező is hangsúlyozta, s amelyhez számos kommentár is csatlakozott.

Keletnémet részről *A mások élete* nem váltott ki elutasítást. Ha valaki mégis szólásra emelkedett, és történeti hiteltelenséget emlegetett, azt szintén egykori keletnémetek utasították rendre. Egy ízben nem kisebb személyiség, mint Joachim Gauck, aki 1990 és 2000 között az Egykori NDK Állambiztonságának Dokumentumaiért Felelős Szövetségi Megbízott, az ún. „Gauck-hatóság” vezetője volt, s aki egy interjúban arra a kérdésre, hogy mi rejlik a történeti pontatlanság vádjá mögött, azt válaszolta: „amikor ezt egy recenzióban olvastam, rögtön a keleti újságíró egy bizonyos típusára gondoltam, egy háborús nyereszkerőre újságíróként, olyasvalakire, mint például Alexander Osang (újságíró és sportriporter az NDK-ban, 1990 után újságíró és színpíró), aki sohasem a lényegre kíváncsi. Ezek nem reflektálnak arra, hogy mi volt a saját szerepük a rendszerben. Vagy ilyenekről van szó vagy pedig régi balosokról, akik az ilyen filmeket antikommunista hajtóvadászatnak tartják – amit azonban nem mernek nyíltan kimondani.”¹⁰ Gauck szerint tehát a film a „lényeg” ábrázolja, s a kollektív belebonyolódásra hivatkozva el is utasít mindenfajta keletre érkező bírálatot. Ugyanakkor elhallgatja a bírálatok jelentős vonulatát, amelyeket nem „kommunista” szem-szögből fogalmaznak meg. Wolf Biermann, az NDK-ból 1976-ban kiutasított költő is méltatja a filmet, s úgy véli, hogy „A történeti pontatlanságok mellékesek”. Sokkal fontosabb, hogy az „állambiztonság emberei, akik fantomként élnek a rendszerváltás óta, végre eleven emberként láthatóak. A kísértetek előlépnek az árnyékból. A műalkotásnak olykor nagyobb a bizonyítóereje, mint a dokumentumoknak. [...] A mások élete megmutatja, hogy milyen őrült és bonyolult módon képes a jó és a rossz egy ember kebelében kavarogni.”¹¹

A vörös és a barna múlt, valamint az emlékezés szakértői

Németországban az emlékezést előszeretettel intézik el az áldozat-tettes viszony egyszerű megfordításával. Ebben az összefüggésben persze kritikus hangok is megcsendültek *A mások életével* kapcsolatban. Eszerint Donnersmarck filmje is csak azt mutatja, hogy „az egykori tettes-nép az elmúlt években áldozat-tömegként tetszeleg. [...] S A bu-

Florian Henckel von Donnersmarck

Az Egyesült Államokban az Oscar-díj-gálára várakozó ifjú rendezővel készített interjú első negyedében 1 (kérdező) + 13 (Donnersmarck) alkalommal hangzanak el a perfekt, perfekció és perfekcionizmus szavak (*Die Welt*, 2007. febr. 22.). Az Oscar odaítélése után készített sok száz interjú egyikében pedig arról beszél az alkotó, hogy egyebek mellett azért fog Hollywoodba költözni, mert soha nem szerette igazán Berlint, ezt a „flegma” várost. Önértékelése immár azt követeli tőle, hogy abban a városban éljen, ahol olyan emberek laknak, akik nála is sikeresebbek, mert csak ez sarkallja igazi igyekezetre. Szintén ezekben az örömteli napokban árulta el az osztrák állampolgársággal is rendelkező rendező a világnak, hogy zseni ifjúkora óta Arnold Schwarzenegger a példaképe, aki megtanította arra, hogy a „nem vagyok rá képes” kifejezést törölni kell a nyelvhasználatból (*Vanity Fair*, 2007. márc. 1.). Az 1973-as évfjártú Florian Henckel von Donnersmarck régi arisztokrata, s a háború előtt és alatt leggazdagabb német családból származik. Gyermekkorát, köszönhetően a Lufthansánál menedzserként dolgozó papának, főként New Yorkban és Berlinben, ifjúkorát Frankfurtban (színötös érettségi), Brüsszelben, az egykori Leningrádban (orosz nyelvtanár szak 2 évig) és Oxfordban (3 év politikatudomány, közgazdaságtan és filozófia az ottani egyetemen) töltötte. 1996-ban kezdi filmes tanulmányait a nem éppen a filmes elitképzés részét képező filmes és tévés főiskolán, Münchenben. Egykori diáktársai főként rendkívüli magabiztosságára és nagyfokú igazságérzetére emlékeznek. Egy ízben üvöltve támadt rá rendező tanárára, aki az egyik ifjú színésznőt felszólította, hogy önnön „betörése” érdekében vesse le ruháit a jelen lévő nagyszámú hallgatóság előtt. 2006. március 23-án kerül a mozikba első, s mind ez ideig egyetlen nagyjátékfilmje *A mások élete*, amelyért 2007 februárjában veheti át a legjobb külföldi filmnek járó Oscar-díjat. Ezt követően egyebek mellett a Bajor Szabadállam legmagasabb kitüntetését, a „Bajor Érdemrendet” is megkapta.

Török Tamás

kás című filmhez hasonlóan ezt a filmet is az emberforma bestiák melodramatikus kiemelése, valamint a bestialitás áldozatai iránti közömbösség jellemzi.”¹² Azonban a cancellárasszony fentebb idézett nyilatkozatával egybehangozóan még többen vélték úgy, hogy az ügynöktéma abban a formában, ahogyan *A mások életében* megjelenik, azt is jól demonstrálja, hogy Németország egyre sikeresebben abszolválja a múltfeldolgozás feladatát, legyen szó a „barna” avagy a „vörös” múltról. Valójában persze mindegy, hogy melyikről, hiszen a két múlt feldolgozása között lényegi különbség nincsen. A filmben központi jelentőségű megtérés metaforája tehát a német nép 1945 utáni állapotáról ad hírt. Minden bizonnyal ez lehetett az oka annak, hogy miközben a filmet sokan össznémet érdekek szolgálatába igyekeztek állítani, feltűnően gyakran és mintegy etalonként hivatkoztak egyes, a Harmadik Birodalomról készült újabb filmekre, különösképpen *A bukásra*. A múltfeldolgozás és a megtérés sikerét az elpiacosítás profitjának mértéke mutatja. „Az emlékezés első számú exportcikkünk” – mint egyszer egy német rendező, igaz, ő legalább keserűen, nyilatkozta.¹³

A Harmadik Birodalom, mint ismeretes, mindig is előszeretettel prezentálta monumentális filmként önmagát – tanú rá Leni Riefenstahl korai munkássága –, de csak mostanában érkeztünk el abba a stádiumba, hogy a német emlékezetben a Harmadik Birodalom szinte *kizárólag* filmként van jelen. A filmről (is) szokás úgy vélekedni, hogy lényege szerint látvány, látszat, vagyis többnyire nem az, aminek látszik. Csak úgy tesz, mintha valami reális eseményt képezne le, miközben létének alapja nem rajta kívül, az általa bemutatott eseményekben, hanem csakis önmagában van. Az általában vett művészettől, beleértve tehát a filmet is, nemcsak hogy nem vitatható el ez a – mondjuk

sajátabb jegyeként szokás rá hivatkozni. Azonban a legtöbb film esetében, mely a Harmadik Birodalmat ún. dokumentarista hűséggel próbálja bemutatni, botránnyá válik, hogy ezek a filmek is csak úgy tesznek, mintha e korszak borzalmait mutatnák be, miközben a felfoghatatlan szenvedést pusztá látványossággá teszik.

Egyes kommentárok szerint *A mások élete* megmutatja, hogy az „emlékezés szakértői”, ismét tanúbizonyságot tettek hozzáértésükről. A közelgő Oscar-gála büvöletében a rendező is egyre inkább úgy látja, hogy az Oscar-díjat ugyan a rendező kapja, de „rajta keresztül egy ország is kapja. A szobrocska olyan, mint egy olimpiai aranyérem – ha megnyerném, akkor Németországért nyerném meg.”¹⁴ S úgyszintén a fentiek alapján nyeri el teljes jelentését a *Die Welt* Oscar-díjhoz fűzött egyik kommentárjának címe: „Dieser Oscar ist gut für Deutschland”, vagyis: „ez az Oscar jól jön Németországnak”. Hiszen „fontos üzenet számunkra az, hogy Hollywood első ízben tüntet ki egy olyan német filmet, amelynek nincs köze a nácihoz. [...] Olyan cezúra ez, amelynek jelentőségét aligha becsülhetjük túl. A nemzetközi filmszakma immár hajlandó nem csak a barna múlt miatt figyelmet szentelni a német filmszakmának”, vagyis „immár polgárjogot nyert a másik Németország.”¹⁵ Első pillantásra úgy tűnhet, hogy a kommentátor itt azt ünnepli, hogy végre megszületett a keletnémet kultuszfilm, hogy végre a Kelet is megszólalhat a saját jogán. Mindössze aprócska szépséghiba, hogy a „másik Németország” eredetileg az ún. „jó náci” metaforája, egyszersmind a háború utáni német önértelmezés bázisa, amely – kétes – legitimitációját a Stauffenberg-féle, Hitler likvidálását célzó 1944. július 20-i merényletben találta meg (lásd a keretes írást). Ugyanebben az újságban egy másik kommentár szintén *A mások életéről* szólva értekezik arról, hogy a náci diktatúráról szóló filmek közös jegye, hogy „sorsokat” állítottak

előtérbe.¹⁶ A kommentár szerint ilyen például a 2006-ban Oscar-díjra jelölt *Sophie Scholl*, a 2003-as Oscar birtokosa, a *Sehol Afrikában*, valamint a 2005-ben Oscarra jelölt *A bukás*. Ezeket a filmeket, folytatja a kommentár, az a vád érte, hogy „emberiesítenek”, vagyis például az emberarcúként ábrázolt Hitlerrel relativizálják a múltat, mondván, demonizálnánk a fő bűnösöket, ha nem így járnánk el.¹⁷

Hangok Magyarországon

Magyarországon érdemi említése *A mások életének* alig volt. Az egyik filmes folyóiratban mindenesetre mindjárt két ismert névtől olvashatunk fenntartás nélkül dicsérő, s meglehetősen homogén üzenetű recenziókat. Szerintük (is) a barna múlt feldolgozásában szakértőnek számító „nyugatnémet »nagy testvér« bátorító-számonkérő jelenlétének köszönhető mindenekelőtt” az a „Magyarországon (és sehol másutt a szomszédságban)” nem ismert „intenzitású-mélységű viviszekció”, vagyis őszinte szembenézés, amely *A mások élete* alapján a vörös múlt német feldolgozását jellemzi.¹⁸ Csakhogy az „őszinte szembenézés” médiaipari formájának voltaképpen az szolgál alapjául, hogy bármily elvetemült gonoszok voltunk is mi németek, úgy mindez immár nem szolgálhat mást, mint hogy megmutathassuk, mennyire jók vagyunk/lettünk végső soron. Minél nagyobb a bűn tehát, annál látványosabb, egyszerűsített annál kifizetődőbb a szembesülés vele. S ebben az értelemben *A mások élete* című film valóban megmutatja, hogy „a jó és a rossz végzetesen összefonódik, egymást áthatja, sőt a végére még utánozza is egymást. És ettől igaz a film.”¹⁹ Egy másik lap egy ún. „Kelet-Európa-szakértő” nem annyira a filmre, mint inkább általában Németországra vonatkozó dicshimnuszával recenzálta *A mások életét*. A cikk szerzőjét nemigen hagyja nyugodni az „a talány, hogy a náci gonoszság miként keríthette hatalmába a magaskultúrának ezt a hazáját”. Ugyanakkor „nincs még egy ország, amely ragyogóbb tehetséggel, szívóssággal, több innovációval nyomozná, tárná a nyilvánosság elé, re-prezentálná saját múltbéli bűneit”. Így nézve nyilván tiszta szerencse, hogy ugyanez az ország elkövethette ezeket az ún. múltbéli bűnöket, hogy aztán annál nagyobb szenzációként és annál kifizetődőbben „re-prezentálhassa” őket. S ennek megfelelően a „Stasi-jelenség páratlan kulturális átvitelét” sem magyarázza más, „csakis Nyugat-Németország pusztaléte és karaktere, a keserves múlt vizsgálatában érvényesülő szigorúan morális, professzionális szemlélet”.²⁰

A film fogadtatását Magyarországon szinte kizárólag, Németországban pedig részben a nemzetiszocializmusról szóló német filmek határozták meg. Így állhatott elő az a helyzet, hogy bár az autentikus keleti történet ezúttal sem született meg, viszont mégis hozzájárulhatott a nagynémet történelem értelmezéséhez, hiszen a keletnémet történet ábrázolását is a nemzetiszocializmusról szóló filmek ana-

lógiájára képzelték el. A Stasi ügyködésének feldolgozása éppen ebben az értelemben válik tehát össznémet érdekek szolgálóleányává, mint ahogy a történelmi események is német és általános emberi tematikákká – bűn, bűnhődés, megbocsájtás, vezeklés – szublimálódnak a filmben éppen úgy, mint ahogy a film recepciójában, köszönhetően az ügyes és átgondolt egyensúlyozásnak a különös (művészi) és az általános (történelmi, ill. történetileg hiteles) között.

- 1 Jutta Oechler, Louise: Packender Stasi-Thriller und bewegende Liebesgeschichte. ZDF.de.
- 2 Neumann, Bernd: Der Oscar für *Das Leben der Anderen* ist ein großartiger Erfolg für den deutschen Film. Presse- und Informationsamt der Bundesregierung, Pressemitteilung Nr. 75., 2007. febr. 26.
- 3 Bgr.: Und Frau Merkel gratuliert dazu. *Süddeutsche Zeitung*, 2007. febr. 26.
- 4 Zander, Peter: Im Ausland wird man immer zuerst auf Nazis angesprochen. Das nervt. *Die Welt*, 2006. márc. 21.
- 5 Rodek, Hanns-Georg: „Du musst größenwahnsinnig sein”. *Die Welt*, 2007. febr. 27.
- 6 Noack, Frank: Oscar, wir sind schon da. *Der Tagesspiegel*, 2007. febr. 24.
- 7 Schulz-Ojala, Jan: Die Täterversteh. *Der Tagesspiegel*, 2006. márc. 22.
- 8 Westphal, Anke: Unsere liebe Stasi. *Berliner Zeitung*, 2006. márc. 22.
- 9 Vö. Suchsland, Rüdiger: Mundgerecht konsumierbare Vergangenheit. *Telepolis*, 2006. márc. 28.
- 10 Lau, Mariam: „Nostalgie ist Erinnerung ohne Schmerz”. *Die Welt*, 2006. márc. 22.
- 11 Biermann, Wolf: Die Gespenster treten aus dem Schatten. *Die Welt*, 2006. márc. 22.
- 12 Schulz-Ojala: i. m.
- 13 *Élet és Irodalom* L./5., interjú Malte Ludinall.
- 14 Bonke, Johannes – c Pfisteringer, Rico: Über dem Teppich. *Der Tagesspiegel*, 2007. febr. 27.
- 15 Clauss, Ulrich: Dieser Oscar ist gut für Deutschland. *Die Welt*, 2007. febr. 26.
- 16 Kellerhoff, Sven Felix: Filmkitsch und die Wahrheit der Anderen. Über Vergangenheitsbewältigung im deutschen Kino. *Die Welt*, 2007. febr. 27.
- 17 Vö. Berkovits Balázs: Hitler, az emberarcú. *Élet és Irodalom*, 2005. máj. 06.
- 18 Báron György: A személyi követő balladája. *Filmvilág*, 2007/3.
- 19 Földényi F. László: A gyanakvás tükröi. *Filmvilág*, 2007/5.
- 20 Ash, Timothy Garton: Idegsejtjeinkben a Stasi. *Élet és Irodalom*, 2007. szept. 14.

További felhasznált cikkek

- Ehlert, Matthias: Der Freund auf meinem Dach. *Die Welt*, 2006. febr. 12.
- Reuth, Ralf Georg: Ideologisch verblendet und ohne Skrupel. Über DDR-Geheimdienstler. *Die Welt*, 2006. márc. 26.
- Rathenow, Lutz: Wir waren nicht nur Opfer. *Die Welt*, 2006. ápr. 09.
- Schulz, Werner: *Das Leben der anderen* hat keinen Preis verdient. *Die Welt*, 2007. febr. 25.
- Tilmann, Christina: Wer ist Florian Henckel von Donnersmarck? *Der Tagesspiegel*, 2007. febr. 25.
- Neuhauser, Thomas: Das Leben der Anderen. Ein Film von Florian Henckel von Donnersmarck. *Arte*, 2006. márc. 23.

- Zander, Peter: Der große Lauschangriff. Packender Thriller über die Stasi. *Berliner Morgenpost*, 2006. márc. 23.
- Lueken, Verena: Die Filme der Anderen. Zur Oscar-Verleihung. *Frankfurter Allgemeine Zeitung*, 2007. febr. 26.
- Schwicker, Martin: Spitzel mit Herz. *ULTIMO auf drabt*
- Gansera, Rainer: In der Lauge der Angst. *Süddeutsche Zeitung*, 2006. márc. 23.
- Kellerhoff, Sven Felix: Filmkitsch und die Wahrheit der Anderen. *Die Welt*, 2007. febr. 27..
- Kothenschulte, Daniel: Wir sind Oscar. *Frankfurter Rundschau*, 2007. febr. 27.
- Widmann, Arno: Die Sorge der Anderen. *Frankfurter Rundschau*, 2007. febr. 27.
- Foundas, Scott: Die taufeuchten Augen der Nostalgie. *Die Tageszeitung*, 2007. febr. 27.
- Reinecke, Stefan – Nord, Cristina: Kann man die Stasi so zeigen? *Die Tageszeitung*, 2007. febr. 27.
- Pitzke, Marc: Florian und der Phallus von Hollywood. *Spiegel online*, 2007. febr. 27.
- Noack, Frank: Oscar, wir sind schon da. *Der Tagesspiegel*, 2007. febr. 24.
- Corsten, Volker: Der Feind in meinem Kopf. *Die Welt*, 2006. márc. 19.
- Schönburg, Alexander von: Florian, der Eroberer. Über Regisseur Florian Henckel von Donnersmarck. *Vanity Fair*, 2007. márc. 01.
- Finger, Evelyn: Die Bekehrung. *Die Zeit*, 2006. márc. 23.
- Nolte, Barbara: Die Stasi-Rentner. Über ehemalige Offiziere des MfS. *Die Zeit*, 2006. júl. 20.
- Kilb, Andreas: Verschwörung der Hörer. *Frankfurter Allgemeine Zeitung*, 2006. márc. 21.
- Schneeberger, Ruth: Das Lachen der Anderen. Über Regisseur Florian Henckel von Donnersmarck. *Süddeutsche Zeitung*, 2007. febr. 27.
- Casdorff, Stephan-Andreas: Der Filmpreis. Unsere Geschichte. *Der Tagesspiegel*, 2006. dec. 04.
- Voss, Margit: Das Leben war anders. *Neues Deutschland*, 2006. ápr. 03.
- Fischer, Christine: Nur nicht zuviel wissen. *Freitag*, 2006. márc. 31.
- Brussig, Thomas: Klaviatur des Sadismus. *Süddeutsche Zeitung*, 2006. márc. 21.
- Beier, Lars-Olav – Herwig Malte – Matussek, Matthias: Poesie und Paranoia. Der Stasi-Thriller *Das Leben der Anderen* zeigt die düsteren Seiten der DDR-Diktatur. *Der Spiegel*, 2006. márc. 20.
- Körte, Peter: Der Unberührende. *Frankfurter Allgemeine Sonntagszeitung*, 2006. márc. 19.
- Behrens, Volker: So fühlt sich Diktatur an. *Hamburger Abendblatt*, 2006. márc. 16.

A „másik Németország”

Kétségtelen, a németek legsajátabb és kimeríthetetlennek tűnő filmes szenzációforrása továbbra is a Harmadik Birodalom. A felejtésnek ez a végtelenített folyamata – amelyet sokan a „múlt feldolgozásának” neveznek – úgy tűnt, *A bukás* című filmmel, költségvetésileg legalábbis, a csúcspontjára érkezett. A német Wehrmacht tisztí egyenruhájába öltözött Tom Cruise Berlinben tavaly tavasszal készült fotói mégis azt mutatják, hogy a szenzációkeresletnek csak a kínálat, vagyis semmi nem szabhat határt. Tom Cruise a „német ellenállás” szimbolikus alakját, az 1944. július 20-i Hitler elleni bombamerénylet végrehajtóját Claus (Schenk Graf von) Stauffenberget alakítja a több elhalasztott premier után 2009 tavaszán végre bemutatott *Valkűr* című filmben. Tom Cruise ebbéli szerepében kisebb belpolitikai vihart kavart Németországban, hiszen a kormányzó nagykoalíció mindkét pártjának számos politikus úgy vélte, hogy egy szcientológus nem alakíthatja a nemzet eme szimbolikus figuráját. A protestálók azonban gyorsan rájöttek, hogy könnyen azt a látszatot kelthetik, hogy a németek nem akarják, hogy Tom Cruise-nak köszönhetően emberek százmilliói ismerhessék meg, hogy létezett a hitleri rezsimmel szembeni német ellenállás, hogy létezett Stauffenberg, hogy létezett a „jó náci”. Ez a belátás talán annak is köszönhető, hogy Florian Henckel von Donnersmarck, *A mások élete* című nagy sikerű film rendezője, az egyik nagy német napilapban megjelent terjedelmes cikkében (*Frankfurter Allgemeine Zeitung*, 2007. júl. 3.) nekigyürkőzött, hogy frissen megszerzett tekintélyének minden erejével odahasson, s mentse a nemzet, egyszersmind Tom Cruise becsületét. *Németország reménységét Tom Cruise-nak búják* című írása szenvedélyes védőbeszéd a „legnagyobb német”: Stauffenberg mellett.

Azonban a német ellenállásnak, leszámítva néhány inkább kivételnek, mint szabálynak tekinthető sporadikus akciót, valójában alig voltak látható jelei. Szimbolikus jelentőséget július 20. is csak azért kaphatott, mert legalább látványos volt, s ezért a Hitler-ellenes összeesküvés kapóra jött, mint az új (nyugat)német identitás megkonstruálásának egyik bármikor gazdaságosan újrahasznosítható terméke. Az ilyen sűrítések azonban elkerülhetetlenül optikai csalódáshoz, sőt torzuláshoz vezetnek, s így már szinte senki nem veszi észre, hogy Stauffenberg és a német katonai ellenállás mítosza valójában a tettes-áldozat viszony megfordításán alapul. A felejtést rövidebben definiálni aligha lehetne. S ezért még nagyobb szimbolikus jelentősége van annak, hogy *éppen* a jelzett dátum vált a német ellenállás, az ún. „másik Németország” szimbólumává. Churchill, mint ismeretes, tömören a Harmadik Birodalom hatalmasságainak egymás kiirtását célzó hatalmi harcaként jellemezte a merényletet. A háború után a német társadalom nagy része, a még a merénylet napján rádiószózat formájában elhangzott hitleri útmutatást nem feledve, miszerint az összeesküvők „becsvágyó, lelkiismeretlen és ostoba, bűnöző katonatisztek”, akiknek nincs helyük „a német nemzetközösségben”, hosszú ideig egyszerűen árulóknak tekintette az összeesküvőket. Július 20. háború utáni image-ét később, a hidegháború mellett olyan látványos perek segítették, mint a jeruzsálemi Eichmann-, illetve a frankfurti Auschwitz-per. Ezek a perek ugyanis a németek Keleten végrehajtott tömegmészárlásait széles körben ismertté tették, s ilyen körülmények

között német részről jelentősen megnőtt a kereslet egy, a németeket kedvezőbb fényben megcsillantó „ellenemlékezésre”. Eszerint a németek nemcsak csatlósai voltak a Hitler-rezsimnek, hanem sok esetben ellenállást is tanúsítottak. Július 20. idealizálódása, sőt ikonná válása a hatvanas évek elején érte el csúcspontját, az összeesküvők árulókból egy csapásra hőökké váltak, akik morális indíttatásból álltak ellen, és pedig már kezdettől fogva.

Egyidejűleg azonban néhány kritikus hang is megcsendült, s közöttük is különös figyelmet érdemelnek Hannah Arendt észrevételei, amelyek az Eichmann-perről készített beszámolójában olvashatóak. Arendt radikálisan kétségbe vonta az összeesküvésnek a „lelkiismeret lázadásaként” való leírását, amely a mai napig a háború utáni Németország önértelmezésének egyik legfontosabb eleme, s vitatta, hogy a merényletnek bármiféle morális indítékai lettek volna. Az összeesküvők, így Arendt, meglepően nagy számban voltak a náciizmus hívei, illetve a Harmadik Birodalom magas rangú hivatalnokai, akik kizárólag a háború elvesztése és a feltétel nélküli kapituláció miatti rettegésüktől sarkallva szálltak szembe „Führerükkel”. Szakadatlan lelkiismereti problémáik „kizárólag a hazaárulásra és a hűségeskü megszegésére vonatkoztak”, miközben a zsidók kiiktásával szemben teljes közönyt mutattak. Mint ahogy legtöbbjüknek semmilyen lelkiismereti válságot nem okozott, hogy a Wehrmacht tisztjeként fél Európát lángba borítsák. A Hitler elleni merénylet csak a felszín volt: az összeesküvő katonatisztek hősiessége a vaskereszt alatt dobogott, s így az utókor szerint általuk szimbolizált „másik Németországot – mondja Arendt – még mindig szakadék választja el a civilizált világtól.”

Es valóban: a Wehrmacht túlnyomórészt nemzeti-konzervatív arisztokrata katonatisztjei a hitleri hatalomátvételt meglelégedéssel fogadták. Számos összeesküvő vett részt a Szovjetunió ellen vívott háborúban. Ma már jól tudjuk, hogy a Wehrmacht egyik hadseregcsoportját irányító Henning von Tresckow környezetébe tartozó összeesküvők pontos információkkal rendelkeztek a különböző Einsatzgruppék és rendőri osztagok által a Szovjetunióban elkövetett tömegmészárlásokról, és semmit nem tettek azért, hogy ezeket megakadályozzák, sőt végrehajtásukat sok esetben segítették is. Az összeesküvők számos tervet vázoltak fel a Hitler kiiktatása utáni időszak társadalmi formájáról, de egyiken sem hagyta rajta nyomát a demokrácia iránti elköteleződés. Jellemzően a tekintélyuralmi állam fenntartása lebegett a szemük előtt, sőt, az ellenállás sokuk számára a nemzetiszocializmus megmentése érdekében vált szükségessé, mert az összeesküvők szerint Hitler saját hitvallását árulta el, amikor nacionalistából imperialistává lett. Abban azonban legtöbbjük egyetértett Hitlerrel, hogy a világra nem köszönhet béke és nyugalom, ameddig a „zsidókérdést” nem „oldották meg” végleg. Stauffenberg a szovjet hadjárat főpróbájának számító Lengyelország elleni háborúból a feleségéhez írt levelében a népszerűt „csöcseléknek” nevezi, „amely zsidókból és mindenféle kevert népből áll”, s „csakis a korbács alatt érzi jól magát”. Ő lenne tehát a „mi”, vagyis a németek „Übermensch”-e, ahogyan Donnersmarck említett cikkében fogalmaz. Mint beszámolójából kiderül, az ifjú rendező már gyermekkorában megtanulta mindennekfölött tisztelni Stauffenbergert. Hiszen amikor családi és baráti körben a július 20-i összeesküvők kerültek szóba, Donnersmarck mamája szinte hisztérikus izgalomba esett, hiszen senkit az égadta egy világon nem csodált annyira, mint Stauffenbergert. Az ifjú rendező jóindulatúan elnéző mosolyokra számíva, színlelt pironkodással vallja be, hogy a július 20-i összeesküvőre vetett pillantását némileg elhomályosítja ez az örökségként átvett feltétlen szimpátia („családalapú szenzibilizáció”). E pillantás számára mi más is lehetne a július 20-i merénylet filmes feldolgozásért kiáltó eszenciája, mint az, hogy „egy sikeres, hazáját szerető tiszt és családapa követte lelkiismerete szavát, és hajlandó volt a hozzá hasonlókkal együtt hűségfogadalmát megszegni, és a zsarnok Hitlert a levegőbe repíteni”. Ennek megfelelően a német nemzet csakis a hála nyelvén szólhat Tom Cruise-ról, aki nagyvonalúan rábólintott Bryan Singer felkérésére, s így „szupersztár-fénye” ragyogásba boríthatja „a német történelem legsötétebb fejezetének e ritka dicsőséges pillanatát”. Donnersmarckból, úgy tűnik, még az unokák generációja számára sem anakronisztikus német reflex szólal meg, miszerint a hűségfogadalom (nota bene: Hitlerhez) kötelez, így annak megszegése nagyfokú lelkiert kíván, s csakis valami sokkal nemesebb, ha úgy tetszik, nemzetibb cél érdekében hajtható végre. Csak egy „Übermensch”, „a mi Übermenschünk” lehet erre képes. Talán nem vagyunk ünneprontók, ha a túlhevült Donnersmarck übermencsezését kiegészítjük azzal, hogy a magát egyebek mellett a szociáldarwinizmusból eredeztető nemzetiszocialista fajelméletben az „Übermensch” az „Untermensch”-sel, azaz az „alsóbbrendű emberrel” szembeállítva nyeri el teljes jelentését. Mint Heinrich Himmler 1935-ben, egy SS-ünnepségen tartott előadásában fogalmazott, az „Untermensch” kategóriába a zsidó és a bolsevik – mivel ugyanaz – egyaránt beletartozik. Ez a borzalmas képződmény, meséli Himmler, még az állatoknál is alacsonyabb rendű, s egyetlen cél vezérli: a nyugati kultúra elpusztítása. Ami Stauffenbergert illeti, Donnersmarcknak – akiről filmje alapján sokan gondolták azt, hogy átlagon felüli érzékenységgel viseltetik az elnyomottak és a szenvedők iránt – valójában igaza van, hiszen, mint fentebb láttuk, Stauffenberg vérbeli árja felsőbbrendű ember volt.

„Nehéz téma” – véli Donnersmarck, majd sietve hozzátesszi, hogy szerencsére a *Valküirt* rendező Bryan Singer tudja, hogy „komoly filmet” nem szabad szupersztárok nélkül forgatni, mert csakis ők képesek arra, hogy „egy nehéz témát a publikummal megértessenek”, s így biztosak lehetünk abban is, hogy „Németország tekintélyének Tom Cruise többet fog használni, mint amennyit akár tíz futball-világbajnokság használhatott volna”.

Török Tamás

Zygmunt Bauman esete

A nemzetközileg elismert lengyel szociológus, Zygmunt Bauman körül kirobbant ügynök-vita számos tanulsággal szolgál. A múlttal való szembenézés követelménye, a „történeti igazság” kérdése vagy a bűnösség-ártatlanság megítélése mind fontos eleme a Bauman-esetnek. Miután Bauman életének „sötét oldala” napvilágra került, a vitában érdekes módon az a kérdés is hangsúlyossá válik, hogy vajon az élet lemérhető-e az életművön, illetve leértékelődik-e a tudományos munkásság az újabb ismeretek fényében?

Lengyelországban 1989-ben a kommunista múlttal való szembenézés és az arról folytatandó vitát elnapolták. A ke-rekasztal-tárgyalások és a békés rendszerváltás után az első nem kommunista miniszterelnök, Tadeusz Mazowiecki úgy döntött, hogy nincsen szükség bírósági eljárásra, illetve a Lengyel Népköztársaság (Polska Rzeczpospolita Ludowa, PRL) személyi örökségével való leszámolásra. A kormány-zati idejét jellemző „megelőző felejtés” mégsem tudta meg-akadályozni, hogy a múlttal való szembenézés a következő évek nyilvános vitáinak egyik központi témájává váljon. Az egyik politikai vitatémát éppen a politikusoknak, valamint korábbi másként gondolkodóknak a Lengyel Népköztársasággal, illetve a kommunista titkosszolgálat (Sluzba Bezpieczenstwa, SB) való együttműködése adta.

Lengyelországban 1997 óta érvényben van egy átvilágítási törvény, amely előírja meghatározott köztisztviselői pozíciók betöltőinek és jelöltjeinek, hogy tegyenek írásbeli nyilatkozatot arról, „együttműködtek-e” valaha a biztonsági szolgálattal 1944. július és 1990 júliusa között. Igaztalan közlés esetén, amennyiben a későbbi vizsgálat erre fényt derít, az érintett személyeket tíz évre eltilthatják mindennemű nyilvános hivatal viselésétől. Az átvilágítási törvény 2007-es módosítása óta a vizsgálat elvégzésében a Nemzeti Emlékezet Intézete (Instytut Pamięci Narodowej, IPN) az illetékes – ráadásul a titkosszolgálat aktái is ide kerültek. Az IPN megalakulása óta a lengyel politikai berendezkedés egyik vitatott intézménye: támogatói és kritikusai között rendszeresen fellángolnak a viták a konkrét átvilágítási ügyek kapcsán.

A tisztségviselő-jelöltek átvilágítása mellett az IPN önálló kutatásokat is folytat, a Lengyel Népköztársaság történetéről felállítása óta aktívan publikál. A legnagyobb feltűnést azok az esetek keltették, amelyekben kollaborációgyanút fogalmaznak meg olyan prominens lengyel polgárokkal – gyakran morálisan korábban megkérdőjelezhetetlennek vélt tekintélyekkel és tudományos autoritásokkal – szemben, akik tulajdonképpen nem is állnak a törvényből adódó átvilágítási kötelezettség alatt. Az IPN egyik elhíresült publikációja *Az állambiztonság és Lech Wałęsa. Adalék egy életrajzhoz* címmel jelent meg a korábbi lengyel elnökről

és annak „Bolek” néven folytatott állítólagos titkosügynöki tevékenységéről. Ez, valamint az ezt követő heves vita csak egy példa arra, milyen hatással bír az intézet ilyen irányú tevékenysége. A vita hevében az IPN bezárásának követelése is elhangzott.

A következőkben is egy olyan esetről lesz szó, ami független a hivatalos átvilágítási procedúráktól. Témánk az a vita, amit Lengyelországban és azon kívül az ismert szociológusnak, Zygmunt Baumannak a Lengyel Népköztársaság rendszerével való együttműködése, pontosabban ennek nyilvánosságra kerülése keltett. Az „igazság” kiderítése a szociológus múltjáról itt nem lehet célunk; helyett azt kívánjuk elemezni, hogy az egyes szereplők milyen érvekkel és milyen célkitűzésekkel vesznek részt e vitában. Rá kell mutatnunk, hogy a Zygmunt Bauman esete körüli vitában – összevetve a témához kapcsolódó más lengyel diszkusziókkal – néhány sajátosság is megjelenik. Bauman esete ugyanis lényegében az állam és az állampolgárok múlttal való szembenézésének alapvető és mindig visszatérő kérdéseiről, problémáiról szól. A vitában a „történeti igazság” kérdéséről, valamint ezzel szoros összefüggésben azon akták mibenlétéről és értékeléséről van szó, amelyeken az említett ismeretek a legtöbbször nyugszanak. Központi jelentőségű lesz továbbá a „bűnösség” kérdése is, akárcsak Bauman életének és tudományos művének értékelése az esetleges korábbi vétkek fényében.

A vita eredete

Zygmunt Bauman esetének híre 2006-ban látott napvilágot először a lengyel nyilvánosságban. A történész és az IPN későbbi munkatársa, Piotr Gontarczyk, tett közzé egy cikket az *OZON* folyóiratban, melyben utalt arra, hogy Bauman 1945 és 1953 között nem csak politikai tisztként dolgozott a Népköztársaság belbiztonságának kötelékében (Korpus Bezpieczenstwa Wewnętrzne, KBW), hanem egyúttal a katonai hírszerzés (Informacja Wojskowa) informátorként is tevékenykedett.¹ Az IPN archívumának újabb fel-

Zygmunt Bauman

1925-ben Poznanban született zsidó származású lengyel szociológus. 1968 után a varsói egyetemről rövid tel-avivi kitérőt követően az angliai leedsi egyetemre kerül tanárnak, ahol rögtön tanszékvezető is lesz. Nemzetközi ismertsége a leeds-i periódustól datálható. Bauman korai művei a munkásmozgalom és a társadalmi rétegződés kérdéseit tárgyalják. Később a modernitás és a racionalizáció következményeivel foglalkozik, első világhírű műve az 1989-es *Modernity and The Holocaust*. Bauman az *idegen* figurájának megalkotását és kizárását a modern racionalizáció egyik alapelveként azonosítja, ezzel a holokauszot, Arendthez és Adornóhoz hasonlóan, nem premodern regresszióként, hanem a felvilágosult modern világ belső tulajdonságaiból fakadó történelemként értelmezi. A kilencvenes években a fogyasztói társadalom és a globalizáció kérdése felé fordul, a modern és a posztmodern, vagy mint később nevezi, a szolid és a likvid modernitás különbségét elemezve. A globalizáció társadalmi következményeivel foglalkozó könyve (1998: *Globalization: The Human Consequences*. New York, Columbia University Press) a globalizációkritikus mozgalmak egyik alapulmányává vált. Második leghíresebb könyvében, a *Liquid Modernity*-ben (2000, Cambridge, Ithaca, N.Y., Cornell University Press), az új, likvid modernitás fő jellemzőjeként azt emeli ki, hogy a neoliberális társadalomszerveződés feláldozta a köz intézményeit a gazdasági és személyes szabadság oltárán, s a közösen generált kockázatok és szenvedések ezután már csak egyéni felelősségvállalásban, vagy individuálisan ellenőrizhetőnek hitt ál-veszélyforrásokban (pl. elhízás) csapódhatnak le. A szociológia szerepét ilyen adottságok mellett abban látja, hogy a felszámolódott „köz” lehetőségét újra meg újra elgondolhatóvá tegye. Az egyének elbizonytalanodását, a biztonság hiányát ugyanis nem legyőzendő rossznak, hanem az ember lényegét jelentő közös önalkotás szükséges feltételének tartja. Keith Tester „baumanológus” összefoglalása szerint Baumannál „a társadalomról való gondolkodás az emberségért való gondolkodást jelenti” (Keith Tester: Introduction. In Zygmunt Bauman – Keith Tester: *Conversations with Zygmunt Bauman*. Cambridge, Polity Press, 2001, 13.), abban az értelemben, hogy az ember lényegét alkotó szabadság csak a közös önalkotás lehetőségeinek folyamatos keresésében valósulhat meg. Bauman modernitáskritikája, a szolid és a likvid modernitás esetében egyaránt, e lehetőség kiküszöbölése ellen lép fel.

Gagyi Ágnes

fedezett aktái szintén azt mutatták, hogy Bauman a KBW katonai tisztjeként aktívan és sikeresen harcolt a lengyel underground ellen, amiért ráadásul ki is tüntették. A hírszerzésnél végzett informatori tevékenysége alól három év elteltével – a KBW-n belüli gyors előmenetelének köszönhetően – felmentették. E cikk mellé a folyóirat szerkesztő-sége csatolta Baumannak a felmerült vádakra adott, rövidre fogott válaszát is. Ebben Bauman hangsúlyozta, hogy a közzétett információk semmiképp sem újak, mindig is vállalta a múltját; leszögezte továbbá, hogy a felhozott adatok szelektívek, azokat sajátos szempontok szerint válogatták ki. Mindazonáltal elismerte, hogy valóban aláírt egy kötelezettségvállalási nyilatkozatot a hírszerzéssel folytatandó együttműködésről. Ezen túl arra is utalt, hogy a lengyel titkosszolgálat aktáiban biztosan lehetne jóval több anyagot is találni, amelyekben viszont a megfigyelés tárgya ő maga. Nem sokkal ez után Gontarczyk jóval rövidebb formában újból megjelentette a fent említett információkat a Nemzeti Emlékezet Intézetének kiadványában. Bauman válaszára nem utalt ugyan, állításait azonban megerősítette a felmerülő további forrásanyagokkal.²

Miközben e közzététel Lengyelországban kevés, illetve visszafogott reakciókat váltott ki, a történész Bogdan Musiał közel egy évvel később a német *Frankfurter Allgemeine Zeitung* hasábjain vetette fel újra a témát.³ Lényegében újraközölte Gontarczyk cikkének információit, majd összefüggésbe hozta Bauman ügynökszerpét életművével. Ezt további újságcikkek követték más német, osztrák és svájci lapokban, amelyekre azután Bauman egy interjú keretében válaszolt a brit *Guardian*-ben 2007 áprilisában.⁴ Csak

ezután vált az eset a lengyel sajtóban is vitatémává. Különösképpen a *Gazeta Wyborcza* és a *Rzeczpospolita* nevű lapok voltak aktívak, s jelentettek meg még 2008-ban is írásokat a témában.

Már ezen a ponton is megmutatkozik a Zygmunt Bauman körüli vita egyik különlegessége. Amíg lengyel polgárok ügynök esetei gyakran napokig és hetekig uralták a médiát, míg Lengyelországon kívül csak egyesével, rövid cikkekben és kommentárokból jelenhettek meg, addig Zygmunt Bauman esetét külföldön messze nagyobb figyelemmel követték, mint otthon. A Musiał németországi cikke által kiváltott fokozott érdeklődés egyik oka biztosan az, hogy Bauman műveit a német ajkú és az angolszász világban egyaránt széles körben ismerik. Musiał cikke a *Frankfurter Allgemeine Zeitung*-ban jelent meg, ennek tudható be, hogy az ő írása, nem pedig Gontarczyk váltotta ki a vitát. Lengyelországban viszont a *Guardian*-ben megjelent Bauman-interjú mint hivatalos megszólalás indította el a disputát. Talán éppen a katonai titkosszolgálat és a kommunista rendszerrel való együttműködés kapcsán itt kifejtett érvelés kínált jó alkalmat a lengyel újságíróknak arra, hogy Bauman tetteit elnézően, vagy ellenkezőleg, egyértelmű kritikával kommentálják.

Történeti igazság és biográfia

Ahogy a lengyel, úgy a külföldi cikkekre és kommentárookra is érvényes a megállapítás, hogy a bevezetőben említett problematika Bauman esetében is meghatározta a vitát.

Különösen a „történeti igazság” problémája vált a nyilvános megszólalások egyik központi témájává. A két történész, Gontarczyk és Musial törekvése, hogy felmutassák a „történeti igazságot”, és kitöltsék Bauman életútjának hézagait, írásaikból pontosan kivehető. Gontarczyk rögtön *OZON*-beli cikkének elején megemlíti, hogy a Baumanra vonatkozó információk a PWN nevű lengyel enciklopédiában és a Wikipedián is hiányosak. Ezzel azonban nemcsak a téma tudományos feldolgozását tűzi célul, hanem mindazon információ nyilvánossá tételére és elterjesztésére is törekszik, amelyeket az IPN aktáiból szerzett. Egyik, a témával kapcsolatos 2008-as cikkét a következő mondattal zárja: „Fel kell dolgozni és nyilvánosságra kell hozni az igazságot a 20. századi totalitarizmusokról, valamint annak konzekvenciáit.”⁵ A szerző itt úgy tekint magára, mint azon emberek egyikére, akik a gyakorlatba fordították át ezt az elvet. Musial szintén hangsúlyozza a Bauman eddigi hivatalos életrajzában található „hézagokat”, amelyeket csak újabb akták feldolgozásával lehetne kitölteni.

Gontarczyk és Musial nincsenek egyedül Lengyelországban azzal az igénnyel, hogy az „igazságot” napvilágra hozzák. Amikor 2005-ben a lengyel újságíró, Bronisław Wildstein, listákat lopott el az IPN-től, amelyeken a lengyel kommunista titkosszolgálat állítólagos informátorainak nevei szerepeltek, majd ezeket az interneten közzétette, heves vitát provokált. Említésre méltó ezzel kapcsolatban, hogy szimpatizánsai egy felmérés nyitott kérdésére 70%-ban azt a választ adták, hogy az úgynevezett „Wildstein-lista” közzétételétől az „igazság” felfedését remélték. A megkérdezettek ezzel együtt azt is feltételezték, hogy az akták alapján lehetséges a ténylegesen „igaz” tények bemutatása.

Állításaik megfogalmazásakor Gontarczyk és Musial is kizárólag az aktákban hozzáférhető anyagra támaszkodnak, s ennyiben el kell ismerniük, hogy Bauman kötelezettségvállalási nyilatkozatát vélhetően még az 1940-es években megsemmisítették, akárcsak az általa írt jelentéseket. Csupán néhány, Bauman feletteseitől származó dicsérő értékelést és ajánlást őriztek meg szándékosan, feltehetőleg kompromittáló jelleggel a katonai hírszerzés archívumában, melyek nyilvánvalóan Bauman 1968-as emigrációjával voltak összefüggésben. Ezen a ponton a lengyel „múltfeldolgozás” („*Vergegenheitsbewältigung*”) egy alapvető problémája mutatkozik meg. A kommunista titkosszolgálatok aktáinak nagy részét ugyanis vagy még 1989-ben, vagy a rákövetkező években megsemmisítették. Az átvilágítás értelmességével és a vádaskodás jogosságával szembeni érvként ezért gyakran szóba kerül az akták kétes állapota. Ahogyan azt a szóban forgó esetben Zygmunt Bauman is megfogalmazta, az IPN munkatársainak ráadásul az akták szelektív felhasználása is felróható. Mindazonáltal érdekes, hogy a leleplezésekre adott válaszaiban Zygmunt Bauman az aktákban rejlő információkat alapvetően nem kérdőjelezte meg. Azokról a gyakran elhangzó érvekről, miszerint az akták hiányosak, megbízhatatlanok, részben akár fabrikáltak

vagy meghamisítottak is lehetnek, lemondott a szociológus. Nem vitatta, hogy szerepet vállalt a KBW-ben és a katonai hírszerzésben, de nem is tért ki rá részletesebben. Erre következtet a *Süddeutsche Zeitung* újságírója is: „Hogy mi is történt tulajdonképpen, azt vélhetően csak maga Bauman tisztázhatná. Ő azonban hallgat.”⁶

Ami azonban bűnösségének kérdését és viselkedésének élettörténetileg motivált magyarázatát illeti, mégis szóhoz jut Zygmunt Bauman. Gontarczyk és Musial ennek ellenére nem térnek ki cikkeikben például Baumannak a második világháborúban szerzett tapasztalataira, ami megmagyarázhatná, hogy miért fordult a későbbiekben a szocializmus és a sztálinizmus felé. A *Süddeutsche Zeitung* említett cikkében ezzel szemben azt olvashatjuk, hogy „Bauman életrajza magyarázatot ad arra, miért [...] [a sztálinista rezsimben] igyekezett boldogulni”. A Wehrmacht előli szökése Lengyelországból, a szovjet internátusban történő indoktrinációja, valamint a holokausztról szerzett tudomása hathattak úgy Baumanra, véli Thomas Urban, hogy „a szovjetrendszerben mentőövet” lásson. Baumantól már az *OZON*-szerkesztőség is idézte a következő kijelentést: „Hogy mikor és hol utaltam életem fent említett töredékére? Mindenütt és mindig a nyilvánosság előtt töltött hosszú – felnőtt – életemben, aminek jelentős részét annak szenteltem, hogy a magam és mások számára is megragadhatóvá tegyem, milyen veszélyek származhatnak a fiataalkori naivitás és a szellemi szabadság hiányának csapdájából.” Említett cikkében Bogdan Musial egyértelműen visszaüt erre a fiataalkori vétkeket említő kiszólásra, és hangsúlyozza, hogy aki „több mint húsz évig elkötelezte magát a lengyel kommunista erőszakszervezet mellett, [...] annak tettei [...] aligha tekinthetők pusztán egy a kommunista ideológia által félrevezetett és összezavart értelmiségi fiataalkori bűneinek”. Azt a kibékítő érvelést, ami Václav Havel kijelentésével is egybevág, miszerint a választóvonal nem tisztán „ők” és „mi”, vagyis a kommunista rezsim mint tettes és a nép mint áldozat között húzódott, hanem „minden egyes emberen keresztülgázolt”, Gontarczyk és Musial ezzel egyértelműen elutasítja.

Történeti igazság és politikai szándék

A kérdésnél, hogy mennyiben magyarázza Bauman tetteit életrajza, több cikk is sokkal nagyobb figyelmet szentel egy másiknak: vajon mi a viszonya az aktuális lengyelországi politikai helyzetnek Bauman leleplezéséhez? Néhány szerző él a gyanúperrel, hogy a Baumannal szembeni vádak egyértelműen összefüggésbe hozhatók azzal a politikai klímával, amelyet Lech és Jarosław Kaczyński alakítottak ki hivatali idejük alatt, s amely a Lengyel Népköztársaság történelmi és morális örökségével való leszámolást szolgálta. A *Guardian* kifejezetten így ír: „divatról” van szó, amelynek hódolva „feltárnak, ujjal mutogatnak és morális ma-

gaslatra kapaszkodva” a „leleplezés politikáját” folytatják, miközben „rendszeresen kiszivároztatnak aktákat és adatokat”. Bauman megerősíti ezt az észrevételt, amennyiben az interjúban a személyéhez kötődő leleplezéseket „egy Lengyelországban éppen zajló újfajta boszorkányüldözés részeként, Lech és Jaroslaw Kaczyński jobboldali kormányzatát legitimáló folyamatként” írja le. Mivel mindig is ismert baloldali volt, diszkreditálásával a Kaczyński-kormányzat nyilvánvalóan a lengyel politikai baloldal meggyengítését is remélte – véli Bauman. Gontarczyk és Musiał igazságvágya és igénye az esetek megismerésére így alapjaiban válik kérdésessé, és helyettük a politikai meggyőződést kell feltételeznünk tulajdonképpen motívumokként. A német és angol nyelvű sajtó tükrében válik láthatóvá a lengyel átvilágításról és műtfeldolgozásról szóló vita egyik alapvető problémája, nevezetesen a téma nyilvános vitájának erősen átpolitizált jellege, valamint a támogatók és ellenzők folyamatos utalásai a politikai összefüggésekre. Piotr Gontarczyk 2008-as cikkében kifejezetten visszautasítja a Zygmunt Bauman esete kapcsán ellene felhozott vádakát, miszerint cikkének közzétételét politikai motívumok ösztönözték volna. Annak mindenestre volt némi politikai felhangja, hogy az eredeti, 2006-os OZON-cikkben Zygmunt Bauman „az újbaloldaliak pártfogójának” titulálta, 2008-as írásának utolsó soraiban Gontarczyk ezen túl arra is utalt, hogy „az európai baloldaliak egyik intellektuális pártfogójaként” Bauman egyik „érdeme” abban áll, hogy a kommunizmus örökségének mindeddig nem kellett szembenéznie a „maga Nürnbergjével”. Gontarczyk ezzel kimondatlanul azt is feltételezi, hogy Bauman azok közé tartozik, akik ellenzik Lengyelország totalitárius múltjának feldolgozását, noha konkrét bizonyítékokat vagy Baumantól származó, ezzel egybevágó kijelentéseket nem hoz fel.

Életmű és biográfia igazságai

A Bauman ügynökmúltja körüli vita nemcsak a társadalomtudós életére, hanem életművére is kiterjed. Ennek ellenére a végkövetkeztetések szemlátomást különböztöttek. Egyfelől Bauman szemére vetik, hogy nem tartja magát a morális felelősség oszthatatlanságát és a tettesek megbüntetésének szükségességét hirdető saját posztulátumához. Gontarczyk ennek kapcsán egy 2001-ben a lengyel *Tygodnik Powszechny* című lapban megjelent Bauman-cikket⁷ idézi. A szociológus ebben a globális felelősségről szóló esszében hangsúlyozza a morális felelősség oszthatatlanságát, szót emel a becsületesség és az igazságosság mellett, valamint síkraszáll a tettesek megbüntetéséért. Gontarczyk kiemeli, hogy ez az érvelés a 20. századi totalitarizmusokkal való szembenézéshez és leszámoláshoz is ideális kapcsolódási pontot nyújthatna, Zygmunt Bauman azonban nem tud eleget tenni a maga által felállított köve-

telményeknek, mivel továbbra sem vállalja nyíltan korábbi tetteit. Az „alkalmazott baumanológia”⁸ ebből következően diszkreditálja a szerzőt. Egy hozzászóló Bauman későbbi műveiből ráadásul „ideologikus gondolkodást” olvasott ki, amely „közvetlenül kommunista fiatalkorából származhat”,⁹ továbbá – a szerző szerint – számos publikációjában Bauman „gyógyíthatatlanul balos”. Múltja tükrében éppen morális következtelensége, valamint jelenlegi politikai beállítottsága nyújt támadási felületet a kritika számára. De a témához hozzászóló mértékadóbb cikkek is utalnak arra, hogy „egy posztmodern szociológus, aki nincs abban a helyzetben, hogy önmagáról és a rezsimmel történő együttműködéséről számot adjon, [...] nem tesz jót sem életművének, sem a szociológiának”.¹⁰ Az említett szerzők úgy vélik, Zygmunt Bauman múltja miatt, de különösen múltjáról való hallgatása miatt elértékteleníti életművét, vagy legalábbis kiteszi a leértékelődés veszélyének. Számos hozzászóló szerint Bauman mint kétes moralitású magánember árnyékot vet a tudós és szociológus Baumanra, mindenekelőtt éppen azért, mert műveiben sokat foglalkozik a moralitással és igazságossággal.

Másfelől a *Guardian* felteszi a kérdést: mi is a jelentősége az efféle leleplezéseknek? Megengedhető-e, hogy azok egy egész életet árnyékba borítsanak? – majd a cikk egészében kimondatlanul is nemleges választ sugall. A cikk szerzője ugyanúgy hangsúlyozza azt is, hogy Bauman reakciója az állítólagos „új leleplezésekre” teljes egészében megegyezik filozófiájával: „Az egyetlen új tény, mondja, hogy csatlakozott a titkosszolgálatokhoz még 19 évesen, de csak három évre, és ezért »vállalja is a teljes felelősséget«. Ez a válasz összhangban van Bauman felfogásával, miszerint a modernitás tökéletes feltételeket teremtett az egyének etikátlan cselekvéséhez, valamint hogy a személyes felelősség vállalása és a morális cselekvés minden korábbinál nagyobb próbátélt jelentenek.” A német *Die Zeit* cikke sem kerüli meg a kérdést, hogy vajon létezik-e a „vezeklést és bűnhődést kifejező kapcsolat Bauman kommunista évei és tudományos »fegyvereinek« megválasztása között”.¹¹ Vajon felmenti-e magát Bauman, merül fel ebben a cikkben a kérdés, a posztmodern elméletének segítségével, melyben nem az egyén, hanem a történelem, „a felvilágosodás dialektikája” a felelős a tettekért? A szerző nemleges választ ad a kérdésre, és utal arra, hogy Bauman legújabb műve már nagyobb szerepet tulajdonít a személyes felelősségvállalásnak, és ezzel „a mű [...] kritikus fényt [vet] Bauman életére, és [...] olyan mércét [alakít ki], amelyen meg akar mérteni”. Baumannak a cikkíró szerint ezzel a követelménnyel tisztában kellett lennie, amint az az egyik interjújából ki is vehető. A szociológus következő kijelentését idézi: „Morálisnak lenni annyi, mint akut félelemben élni. Mert az ember sohasem lehet biztos abban, hogy mindent megtett, amit hatalmában állt megtenni. Mindig rossz a lelkiismerete. Talán többet is tehettem volna, talán nem cselekedtem helyesen.” Érdekes módon, ezzel Bauman ha-

tározott kritikusi ugyanarra az eredményre jutnak, mint a vele szimpatizáló szerzők: Bauman életét egyértelműen életművének kell lemérni. Azt a kérdést azonban, hogy a szociológus tettei megfelelnek-e ennek a követelménynek, és hogy életének szóban forgó eseményei leértékelik-e életművét, már eltérően ítélik meg.

Zárásképpen meg kell állapítanunk, hogy noha a Bauman esete körül kibontakozó vita nem hasonlít a múltfeldolgozással kapcsolatos tipikus eszmecserékre, mégis lehetővé teszi, hogy rálássunk a hasonló ügyek dramaturgiájára, kérdésfeltevéseire és problematikáira. Az egyes cikkekben és kommentárokból rendszeresen egymásra hasonlító kérdésfeltevéseket, valamint a korábban megjelent cikkekre történő explicit utalásokat fedezhetünk fel. A fejtegetések majdnem minden esetben Bauman kedvező vagy, gyakrabban, kedvezőtlen megítélésére futnak ki. Mégis kérdéses, hogy a „bűnös / nem bűnös” séma meg tud-e világítani egy ilyen összetett ügyet. A vitában egymás mellett áll tiszta forrásközlés, biográfiai kontextus, politikai jellegű címkézés, valamint a Bauman műveire történő folyamatos hivatkozás. A cikkek végkövetkeztetése pedig attól függ, hogy milyen információkat vesznek tekintetbe, és milyen érvelési stratégiákat követnek.

A cikkek és érvek szembenállásában egyfelől a lengyelországi kommunista múlt feldolgozásával kapcsolatos vélemények és megközelítésmódok széles köre, másfelől pedig az állam és polgárainak múltjára vonatkozó alapvető és általános érvényű problematikák jellege különösen hangsúlyos szerepet kapott. Bauman esetének sem a vitában, sem később nem alakult ki végérvényes és egyértelmű megíté-

lése. Bírói ítélet sem született, ahogyan az átvilágítási ügyekben szokott. A lengyel Wikipédián pedig a Bauman esetével kapcsolatos vita a szociológus életrajzához kiegészítése körül folyik. Holott erről az esetről nem csak a lengyel olvasóknak kell kialakítaniuk a véleményüket.

Fordította: Éber Márk Áron

- 1 Gontarczyk, Piotr: Towarzysz „Semjon”. Profesor Zygmunt Bauman, intelektualny patron nowej lewicy, był oficerem i agentem komunistycznej bezpieki. *Ozon*. Nr. 23 (60), 2006. júni. 14.
- 2 Gontarczyk, Piotr: Towarzysz „Semjon”. Nieznany życiorys Zygmunta Baumana. *Biuletyn Instytutu Pamięci Narodowej*. Nr. 6 (65), 2006. jún.
- 3 Musiał, Bogdan: Im Kampf gegen Banden. Agent „Semjon”: Der Soziologe Zygmunt Bauman im Stalinismus. *Frankfurter Allgemeine Zeitung*, 2007. márc. 20.
- 4 Edemariam, Aida: Professor with a past. *The Guardian*, 2007. ápr. 28.
- 5 Gontarczyk, Piotr: Motyle skrzydła Zygmunta Baumana. *Rzeczpospolita*, 2008. márc. 21. A továbbiakban Gontarczyk 2008.
- 6 Urban, Thomas: Vom Soziologen, der ein Stalinist war. Aktenbefund: Zygmunt Bauman wirkte im polnischen Geheimdienst. *Süddeutsche Zeitung* 2007. márc. 21.
- 7 Bauman, Zygmunt: Imiona cierpienia, imiona wstydu. *Tygodnik Powszechny*, 2001. szept.
- 8 Gontarczyk 2008.
- 9 Terlikowski, Tomasz P: Dwa oblicza Zygmunta Baumana. *Rzeczpospolita*, 2007. nov. 03.
- 10 Fleck, Christian: Worüber man nicht schweigen darf. *Der Standard*. 2007. ápr. 05.
- 11 Assheuer, Thomas: Leben in Angst. *Die Zeit*, Nr.14, 2007. márc. 29, 44.

„Öt perc és itt vagyok” – avagy Sorin Antohi és a posztkommunista értelmiségi tragédiája

A történész Sorin Antohi esetét egy internetes honlapon nevezték a posztkommunista értelmiségi tragédiájának. A nemzetközileg elismert román társadalomtudós 2006 szeptemberében közölte, hogy együttműködött a Securitate-val, állítása szerint „hátrányos következményekkel nem járó” információkat szolgáltatva a szervezetnek közeli barátai politikai nézeteiről. Antohi 19 éves korában csatlakozott az állambiztonsághoz „Valentin” fedőnévvel, miután elmondása szerint egy jászvásári antikommunista társaságban való részvétele miatt rendőri fenyegetés és erőszak áldozata lett.

2005-ben Laczó Ferencnek adott interjújában Antohi így beszélt erről az időszakról:

„Szerencsémre a második legfiatalabb tagja voltam annak az alternatív jászvásári kulturális, ideológiai, politikai miliónek, mely a nyolcvanas évekre alakult ki, és tagjai nálam legalább 10-15 évvel idősebbek voltak. Nagyon vonzóan találtam az általuk vadul vitatott témákat, akárcsak az intellektuális-egzisztenciális stílusukat. Nem volt hasonlóan inspiráló és kihívást jelentő élményem, mint amilyen ebben az ún. jászvásári társaságban. Egy olyan kör, melynek tagjai vibráló és sokoldalú értelmiségi, társadalmi, ideológiai meggyőződésekkel és különböző háttérrel rendelkeztek – bármely mérce szerint mérjük is.”

Ügynökmúltjának lepleződéséig Antohi tagja volt annak a bizottságnak, melyet a román kormány a Securitate-akták felülvizsgálata érdekében állított fel. Egyes vélekedések szerint ez a bizottság jogsértően járt el, mivel nem hozta nyilvánosságra a történész aktáját. Antohi a CEU Történelem Tanszékének, valamint a Pasts, Inc. Történettudományi Intézetnek a vezető pozícióját azonban nem emiatt veszítette el. A Securitate-affér után nem sokkal nyilvánosságra került, hogy nem rendelkezik PhD-fokozattal – habár életrajzában azt tüntette fel, hogy doktorátusát a Jászvásári Egyetemen védte meg. Román sajtóértesülések szerint, beadott értekezés hiányában, 2000-ben megszűnt a jogviszonya az egyetemmel doktoranduszként. Antohi meglehetősen gyorsan reagált az őt kedvezőtlenül érintő hírekre. Más szóval,

a nyilvánosság rendelkezésére bocsátott egy saját verziót a történetekkel kapcsolatban, ezzel legalábbis mérsékelve az ilyen esetekben elharapódzó találgatások és spekulációk jelentőségét. Ez egyebek mellett azt is lehetővé tette, hogy vele szemben lojális kollégái és tanítványai – egy támogató levél formájában – szintén a nyilvánosság előtt fejezhessék ki az iránta érzett töretlen tiszteletüket. Az Antohival többé-kevésbé együttérzők vélekedése szerint az általa megírt kötetek bármelyike alkalmas lehetett volna a doktori cím megvédésére.

Ahogy 2005-ös interjújában fogalmazott, tudományos tevékenységében az a hitvallás vezérelte, hogy „mindig mindent a történelmi élményekkel (a sajátoméival, családoméival, országoméival, már amennyire ez utóbbival tisztában lehettem) hozunk kapcsolatba”. Hogyan hozható kapcsolatba Antohi története az itt felsorolt élményekkel? Antohi nemzetközi karrierje annak a kilencvenes évek elején tetőző hullámnak volt a része, amikor a nyugati akadémiai szféra hihetetlenül nagy, a mainál jóval nagyobb érdeklődést mutatott a posztoszocialista Kelet-Európa iránt. Mindez nemcsak a térség felfedezésére induló nyugati kutatók számára teremtett érvényesülési lehetőségeket, hanem azon keleti értelmiségiek számára is, akik félig a szemtanú vagy tanúságtevő pozíciójából, a kommunizmus és a nacionalizmus örökségével szemben kritikus módon, és nem utolsósorban a nemzetközi tudományos diskurzusok ismeretében voltak képesek a nyilvános megszólalásra. Antohi szerepei – a Kelet-Európából jött ellenzéki tanúságtevő történész külföldön, és a múlt felülvizsgálatát szorgalmazó, felvilágosult és nyugatos értelmiségi otthon – maguk is különböző megszólalási pozíciókat feltételeztek. Ezeket talán nem is tarthatta egybe más, csak valamiféle intellektuális karizma, mely a kimondott szót és a „szabadság kis köreit” megteremtő személyes kapcsolatokat mindig előbbre helyezi a kiadott publikációk és megszerzett fokozatok rideg számlálgatásánál.

Ez a karizma – legalábbis Antohi szempontjából paradox módon – lehetővé tette, hogy az értelmiségi a művészekhez vagy az írókhoz hasonlatosan mindig magáról is beszéljen, saját emlékművét is faragja, amikor közügyekkel vagy tudományos témákkal foglalkozik. Egyebek mellett ez a karizma óvta meg Antohit sokáig attól, hogy olyan „kisszűlő” szempontok miatt keveredjen gyanúba, mint amilyen például a Securitátéval való együttműködés, vagy a PhD-fokozat megléte. Kelet-Európában máshol is előfordult, hogy társadalomtudósok doktori fokozat híján váltak elismertté, és az a bizonyos karizma, vagy valamilyen egyéb ismeretlen ok megakadályozta ennek pótlását.

Annyi bizonyos, hogy olyanfajta tudományos pályára, amelyet Antohi futott be a kilencvenes években, a következő generációk már nem számíthatnak. Ma már legfeljebb csak nyomaiban találkozhatunk azzal az érdeklődéssel, ami a posztoszocialista átmenetet vagy az újjáéledő és újraírt kelet-európai nacionalizmusokat slágertémává tette a kilencvenes években. Kelet-Európa a maga új problémái ellenére – melyek sok esetben legalább olyan súlyosak, mint azok, amelyek közvetlenül a szocializmusból vagy a rendszerváltás tényéből eredtek – ma már inkább normalizált vidéknek számít. Ebben a közegben még szükség lehet jó szakemberekre, ám az újabb generációk szemében az autentikus tanúságtevők szerepét is magukra vevő guruk, és az egykor ellenzéki-nyugatos értelmiségiek ideje úgy tűnik, hogy végleg lejárt. Egy-egy nemzet, vagy akár az egész régió „lelkiismeretének” szerepét a fiatalabbak már nem vállalhatják magukra, és ez valószínűleg nem is zavarja őket különösebben.

A magyarországi sajtóban Antohi történetét a tanszékvezetői székről való lemondásig lehetett figyelemmel követni. A 2006-os események után a történész körül újabb – a korábbiakhoz képest már inkább tragikomikus – botrány tört ki 2008 nyarán. Antohi ekkor talán már korábban is tervezett visszatérését előkészítendő, konferenciaszervezésbe fogott Romániában és Németországban. Ennek során két olyan kutatóintézet igazgatójának adta ki magát, melyek valójában nem is léteznek. Mint arra az Antohi körüli konfliktusokkal talán legtöbbet foglalkozó román napilap, a *Cotidianul* utalt egyik cikkében, a történész valószínűleg az őt informálisan körülvevő diáktársaságra, „miliőre” gondolt, ezt érthette a „kutatóintézet” elnevezés alatt. Egyes híresztelések szerint Antohi jelenleg egy németországi egyetemen készül doktori fokozatának megszerzésére, és a védést követően újabb visszatérésére a tudományos közéletbe, egyúttal újabb kötetek publikálását is tervezi. Olyan ez kicsit, mint a Bukarest utcáin gyakran látható graffiti, amely Ceausescu angylaszárnyakkal övezett arcképét ábrázolja, alatta pedig ez a felirat: „Vin in 5 minute” vagyis „5 perc és itt vagyok”.

Pulay Gergő

EGY NEVESÍTETT ÜGY

Borsányi László kulturális antropológus neve alatt 2005 óta egyszerre van jelen a résztvevő megfigyelés módszertanáról szóló tudós értekezés és a titkos politikai megfigyelésekről tanúskodó állambiztonsági jelentések dossziéja. A következő oldalakon megpróbáljuk megválaszolni, hogy miképp férhetett meg „egy név alatt” ez, a mai nézőpontból egymást teljességgel kizáró két tevékenység és szerep. Mik annak a közegnek az összefüggései, amely lehetővé tette ezek összeegyeztetését, vagy éppen azt, hogy ne kelljen ezeket egymással összeegyeztetni?

A Borsányi névhez köthető szövegek összeegyeztethetetlennek tűnő két csoportja (a tudományos írások egyfelől, és a történeti hivatalban megtalálható dokumentumok másfelől) egyaránt „indiánokról szól”, s együttesen kirajzolják az „indiánózás” különféle szocialista színtereit.

Magyarországon egyébként indiánózás az ötvenes éveket megelőzően is folyt, és 1989 után is folytatódik. A szocialista Magyarország indiánozói azonban egy igen speciális „játéktér” (vagy „harcmező”) ideológusai, harcosai, játékosai, kivonulói, ellenállói, poétái voltak. Akár a leigázottság, az elnyomottság, a gyarmati-lét, illetve az örök szabadságharcosság szimbóluma volt, akár az ősmagyar mitológiához kapcsolódott, akár a szabad játék terepét jelentette vagy a kivonulás képzetét idézte, akár egy hazug társadalmi szerepeket kínáló berendezkedés alternatívája volt, akár a tudományos érdeklődés vagy az utazás képzete vezérelte, az „indiánnak” minden esetben sok köze volt a vágyakhoz és a fantáziákhoz. Ahogy nyilvánvalóan köze volt ahhoz a hatalmi berendezkedéshez is, amelynek közegében ezek a gyerekkori fantáziák és képzetek a felnőttkor megélhető lehetőségeivé, adott esetben szervezőivé váltak. Ezek az indián-képzetek – akár a hatalmi gépezet paranoiáira, akár az indiánózók motivációira vezetjük vissza őket – sajátos fénytörésben mutatják meg a hatvanas évektől folyamatosan átalakuló diktatórikus környezet kizárásait, mozgásterait, elfojtásait, szerepkonfliktusait és félelmeit.

A Borsányi név alatt összetalálkozó szövegek elmesélnek egy hatvanas évek elején zajló magyar indiánpert; megmutatnak állambiztonsági indiánjelentéseket; felidéznek „bakonybéli” és „dunamenti” indiánjátékokat; és kirajzolják az indiánnal való tudományos foglalkozás terepét, a szocialista környezetben helyet kereső magyar kulturális antropológiát. Az előttünk feltáruló „indián színterek” a megfigyelés más és más motivációit és ideológiáit, a megfigyelés körülményeinek és technikáinak különféle politikai tartalmait világítják meg. Az egyes színterek részletes elemzése az itt következő tanulmányokban tisztázhatja, hogy miként jöttek létre olyan szerep- és cselekvési lehetőségek, amelyek alapján a megfigyelés tudományos és állambiztonsági gyakorlati és pozíciói nem feltétlenül zárták ki egymást. Így jöhet létre az a helyzet, hogy az antropológiai résztvevő megfigyelésről szóló cikket ugyanahhoz a névhez kötjük, mint a napvilágra került jelentéseket, miközben az „összeegyeztethetlenség botrányáról” beláthatjuk, hogy csak mai, saját nézőpontunkból fogalmazódik meg.

Mindebből nem következik, hogy a feltáruló esetekből eltűnne a moralitás. A különféle színtereken játszódó történetek a szereplők morális kérdésfelvetésének tömegéről tudósítanak, s az esetek írása közben mi magunk is újabb és újabb erkölcsi kérdésekbe ütközünk. A saját „ügynöktörténetünket” azonban, amely a társadalomtudóst és az informátort kívánta szembesíteni, képtelenség egyetlen történetként tálalni, pláne erkölcsi példázattá formálni.

A Borsányi név

A politikai és a tudományos megfigyelés határai

Egy négy éve megjelent könyv leleplezett egy volt ügynököt, akinek „civil” hivatása kulturális antropológus, szakterülete az indiánok kutatása, de a résztvevő megfigyelés módszertanának szakértőjeként is ismert. A lelepleződés után a Borsányi névhez egyszerre köthetők állambiztonsági és tudományos megfigyelések. Hogyan egyeztethető össze egymással e két megfigyelői szerep és tevékenység? Illetve lehetséges volt-e ezeket külön kezelni, és nem összeegyeztetni egymással akár ügynökként, akár tudósként, akár indiánozóként?

Borsányi László néprajzkutató, kulturális antropológus. Tudományos és ismeretterjesztő munkásságának legfontosabb témája az indián. Legmagasabb tudományos pozíciójában 1995-től a Miskolci Egyetem Kulturális és Vizuális Antropológia tanszékének vezetője. Neve az 1988-ban az *Ethnographia* című folyóiratban megjelent *Megfigyelési technikák az antropológiai terepmunkában* című tanulmányáról ismert – amely azóta is a magyarországi kulturális antropológiai módszertani képzés alapvető szövege.

Borsányi László neve egy 2005-ben megjelent könyvben is szerepel, méghozzá a „Fung György” nevű egykori ügynök feloldásaként. Szőnyi Tamás *Nyilván tartottak. Titkos szolgák a magyar rock körül (1960–1990)* című könyvében jön létre az azonosság az antropológus „Borsányi László” és az ügynök „Fung György” között.¹ Szőnyi mintegy ötven oldalon keresztül, sokszor teljes jelentéseket idézve számol be Fung ügynöki tevékenységéről. Eszerint Fung 1964-ben írja első jelentéseit a III/III –2-b, az ifjúság körében dolgozó elhárítás számára, és 1975-ben még biztosan jelent. Jelentéseinek döntő szerepe van Poór István baráti társaságának felbomlasztásában. Ezenkívül jelent még az úgynevezett maoista perben két évre elítélt Pór Györgyről, a happeningekről, a beat-miséről, Cseh Tamásról, indiánzókról, a néprajz tanszék hallgatóiról, valamint nemzetközi építőtáborok résztvevőiről.

A Szőnyi-könyv megjelenésével „Fung” nyilvánossá, azaz „Borsányivá” válik, ezáltal pedig a társadalomtudományos megfigyelés és az állambiztonsági megfigyelés egy közös névben összeér. Ez a közös név megteremtí az „antropológus-ügynök” vagy „ügynök-antropológus” figuráit, ami annyira botrányos összefüggést jelenít meg, hogy hónapokig a legkülönbözőbb társadalomkutató (asztal)társaságok visszatérő témája lehet.

A leleplezés eseménye szokatlanul problematikus összeegyeztetési feladatot hoz létre „Borsányi” és „Fung”, antro-

pológus és ügynök, résztvevő megfigyelő és állambiztonsági megfigyelő szerepek és tevékenységek között. A Borsányi név ebben az értelemben az a hely vagy esemény, amelyben társadalomkutató és ügynök, kutatói megfigyelés és állambiztonsági megfigyelés rákérdeznak egymásra. Akárki értelmezze is ma ezt az esetet, munkájának tétje az, hogy ezt az összeegyeztetési problémát kezelje. Ugyanakkor a megszólalási pozíciók különbségéből adódóan, nyilván más eszközei, lehetőségei vannak annak, akinek e viszonyok összeegyeztetését nem saját történetén keresztül kell végrehajtania (például nekünk), és más annak, akinek saját élettörténete a tét egy egyes szám első személyű összeegyeztetési munkában. A leleplezés eseménye létrehoz egy mai, „volt ügynök” BORSÁNYI-t, egy olyan jelenbeli pozíciót, amelyből az említett viszonyok szintén elbeszélhetők. Abban az értelemben kitüntetett pozíció ez, hogy az egyetlen, amelyből ezek a relációk a saját történetre, a saját tapasztalatokra hivatkozva, egyes szám első személyben rendezhetők el. Ennek az én-pozíciónak a kitüntetett voltát nem vitathatjuk. Ezt a BORSÁNYI-t mi nem „rakhatjuk össze”, nem „fejthetjük meg”, hiszen ez maga az egyes szám első személyű megszólalási pozíció. Ettől függetlenül az említett összeegyeztetést mi is megpróbáljuk. Csakhogy míg az egyes szám első személyű egyeztetésnek az élettörténet lehet a legautentikusabb műfaja (egyszerre célja és módszere), addig a saját pozíciónkból nem az élettörténet rekonstrukciója lesz az a módszer, amellyel értelmezzük az említett viszonyokat.

Egy ügynök-antropológus élettörténet létrehozása eleve feltételezné legalább három név azonosságát. A jelentéseken szereplő fedőnévét, az ezzel egyidejű nyilvános nevét, és a megváltozott nyilvánossággal létrejött, jelenkori NÉVÉT. Esetünkben tehát eleve azonosnak kéne tételezni (1) a hatvanas évek elejétől legalább a hetvenes évek közepéig a jelentéseken szereplő „Fung” nevet, (2) a főleg a hetvenes

évek végétől, nyolcvanas évektől publikációkon megjelenő „Borsányi”, illetve (3) a mai BORSÁNYI nevet. Márpedig ha valóban arra vagyunk kíváncsiak, hogy miképp jöhet létre egy antropológus-ügynök, arról épp e nevek relációi mondanak a legtöbbet. E nevek ugyanis egyenként idézik meg azokat a színtereket, ahol a szerepeket kellett vagy éppen nem kellett egymással összeegyeztetni. Egyértelmű, hogy a mai Borsányi név egy olyan rendszerváltás és lelepleződés utáni, illetve a morális-politikai kérdéseket a módszer középpontjába helyező tudománytörténeti kontextusban jön létre, amelyben az ügynök Fung és az antropológus Borsányi viszonyának tisztázása már kötelező feladat. De kérdés, hogy a tudományos szövegeken szereplő Borsányi név milyen mozgástérként mutatja meg a kulturális antropológia tudományát, illetve annak a szocialista Magyarországon kibontakozó közegét. Az is kérdés, mit mondanak el a Fung ügynöknev körüli szövegek a belügy nyomozati rutinjairól és a titkosszolgálatok működéséről. Ezt követően kérdezhetünk rá arra, hogy mit mondanak el „Fung György” és „Borsányi László” kontextusai egymásról – még mielőtt bekebeleznék őket a mai BORSÁNYI a maga kontextusaival.

Kérdésünk itt a személy helyett arra irányul, hogy miként teremtik meg saját szerzőjüket a Borsányi név alatt ma nyilvánosan egymás mellé kerülő szövegek? Hogyan jön létre a tudományos szövegekben a néprajzkutató-antropológus Borsányi, és létrejön-e a kutató valamilyen módon a jelentésekben? A megfigyelés állambiztonsági és antropológiai szövegei utalnak-e valamilyen módon egymásra? Van-e olyan momentuma ezeknek a szövegeknek, amiben a két szerep találkozik, és megmutatja egymást? Összeérnek-e valamilyen módon a tudományos szövegek és a jelentések által kirajzolt kontextusok?

E kérdésfeltevések mentén jutottunk el az „indiánhoz”, amely mint közös „motívum” hangsúlyosan megjelenik mind a tudományos szövegekben, mind a történeti hivatásban található dokumentumokban. Az indián a Borsányi-szövegek kontextusában egyszerre tudományos tárgy és motiváció, illetve a beszervezés kulcsmomentuma. Olyan felület, amely világok sokaságába vezet bennünket: megjelenít gyerekkori képzeteket és tudományos fantáziákat (vö.: Kovai Cecília tanulmánya), ugyanakkor utal cserkész- és úttörőmozgalma indián-imaginációira, felidéz a „klerikális-irredenta” összeesküvés rémképét (vö.: Kovai Melinda írása), és persze a kivonulás lehetőségével kapcsolatos képzeteket egy diktatúrában (vö.: interjú Erdély Dániellel).

Az antropológus-Borsányi konstrukciója: az indiánkutató

A tudományos szerzőként jegyzett szövegek sehol – még a rendszerváltás utáni munkákban sem – utalnak a másik szerzői szerepre. Sőt, az antropológusként jegyzett cikkek pozitivistának mondható tudományos szemléletükkel, szer-

zőjükről is keveset mondanak. A témákon keresztül rajzolódik csak ki valamiféle beazonosítható szerzői pozíció. Amikor például egy történeti áttekintésben az indiánokról szóló magyar leírások szerzőit mutatja be, illetve egy jellegzetesen magyar indiánképről esik szó, legfeljebb sejtethetjük, hogy annak a hagyománynak a bemutatása és megteremtése történik, amelynek a szerző folytatója kíván lenni.² Ez pedig a romantikus képzetektől megtisztított, reális indián létrehozásának tudományos projektje. A tudományos indián létrehozásában pedig (nem meglepő módon) a tudós indiánkutató, néprajzkutató-antropológus alakja jön létre. Ugyanez történik egy ennél későbbi szövegben, amikor már nem a magyar kvázi-tudományos szerzőkkel, hanem a klasszikus amerikai indiánkutató antropológusokkal ismert meg szerző.³

Az említett két szöveg közötti „résben” az a közeg is megmutatkozik, amelyben az indiánnal való tudományos foglalkozás a hatvanas, hetvenes, nyolcvanas évek Magyarországon művelhető, illetve kirajzolódik az a tudományos pálya, amely ebben a térben befutható.

A tudományos indiánozás alapvető feltétele az utazás. Az igazi indiánok Amerikában vannak: márpedig, ha a valódi, vagyis a tudományos indiánt akarja megteremteni valaki, akkor az igazi indiánokhoz kell utaznia. Ezenkívül, az indiánnal való foglalkozás tudományos közege szintén nyugaton van. Ez a tudományos közeg a kulturális antropológia. Ez a tudomány pedig, a közvetlen tapasztalatszerzésre (a terepmunkára) építi tudását, amely szintén az odautazás és az ott-tartózkodás követelményével jár. A tudományos-indián tehát nem itt, hanem távol van, magyarországi megteremtéséhez Amerikába kell utazni. Vagyis az indián tudományos létrehozása, illetve a tudományos indiánkutató szerep megteremtése egy amerikai tanulmányúton keresztül realizálódhat és teljesebbé válhat. Helyesebben, a beszámolókból erről az utazásról. „Borsányi”, mint tudományos indiánkutató, mint antropológus a nyolcvanas évek elején megvalósult amerikai útjára hivatkozva jön létre. Ennek legeminensebb példája a *Tanulmányutam az Amerikai Egyesült Államokban* című „úti jelentés”, amely a Néprajzi Közleményekben jelenik meg. Ebben a beszámolóban (ebben a műfajban) semmiféle tudományos ismeret vagy érvelés nem bukkan fel, s így nem takarja el az indiánkutató ember szerepkonstrukcióját. Az indiánkutató tisztán annak leírásán keresztül jelenik meg, hogy milyen egyetemi képzésben vett kinn részt, és milyen tereptapasztalatokat szerzett az ottani indiánok között. E jelentés tanulsága nemcsak az, hogy a nyugati út hitelesíti a tudományos indiánozást, illetve nemcsak az érzékelhető, hogy a szerző miként írhatja vissza a nyugati tapasztalatokat a magyar kontextusba, hanem az is, hogy – a mai reflexív antropológiai írásmódokkal szemben – az egyes szám első személyű kutató a tudományos problémáktól függetlenül jelenhet meg ebben a műfajban. Az egyes szám első személy és a tudományos érvelés nem egymást építik, hanem

külön szövegekben (műfajokban) valósulnak meg. Az elméleti érvelés a témáról (az indiánról) szól, a kutatói szerep pedig az úti beszámolóban jelenik meg. Tudományos probléma és személyes kutatói pálya két különböző dolog. 2001-ben – tehát a „rendszerváltás” után, de a „lelepleződés” előtt – jelenik meg Borsányi László *Hontalanok a hazájukban* című monográfiája, amelyben a kutató ember és a tudományos állítások szerzője hasonló módon különülnek el egymástól. A kutató az előszóban tisztázza egyes szám első személyben a témájához (az indiánhoz) való viszonyát, s ezt követi az indiántéma tárgyalása. Az előszó az indián és az indiánkutató viszonyát egy élettörténeti narratívában építi fel: ennek első momentuma a gyermekkori ábrándból kialakuló tudásszomj; majd az ebből következő pályaválasztás; az egyetem mint az a hely, amelyen keresztül vezet az indiánozás folytatásának egy lehetséges útja, ami ugyanakkor zárt tér, amely nem biztosít kellően tág terepet a tudományos érdeklődés kielégítésére. A nyugatra való kijutás ambíciója az indiánnal kapcsolatos tudásvágy és a bezártság tapasztalatának feszültségében jön létre. A nyolcvanas évek elején megvalósuló amerikai út pedig e tudásvágy beteljesítője. A könyvben felhalmozott tudásnak ez az alapja és a hitelesítője egyben.

„Tizenkét-tizenhárom éves koromban kezdett foglalkoztatni a kérdés, hogy Winnetou és Uncas halálával tényleg kipusztultak-e Észak-Amerika őslakói, az indiánok. Mindent, amihez hozzáfértem, elolvastam róluk, hogy kiderítsem az »igazságot«. [...] A gimnáziumot már azzal az eltökélt szándékkal kezdettem meg, hogy miközben az angol nyelvtudásomat gyarapítottam, szisztematikusan bővítem ismereteimet az indián népekről, és alaposan felkészülök a továbbtanulásra.

Egyetemi tanulmányaim idején – az 1960-as években, amikor még nem volt szervezett amerikanisztika oktatás Magyarországon – nem mélyedhettem el kedvemre az indián kultúrák tanulmányozásában. Igaz, Bodrogi Tibor és Boglár Lajos etnológusok hálára kötelező támogatásával és útmutatásaival megtehettem a kezdő lépéseket ezen a téren is. Aztán, történész-néprajzos diplomámmal a zsebemben – felismervén, hogy legfőbb szakmai céljaimért dolgozni csakis nemzetközi kapcsolatokat és fórumokat megragadva tudok (...) az 1980-as évekbe belekerültem az indián népek kutatásának akkoriban bővülő és megerősödő európai műhelyébe. (...) Amikor az Új-Mexikói Állami Egyetemen tanultam antropológusi diplomámért, korábban szinte elképzelhetetlenül tágra szélesedtek a lehetőségeim (...) részt vehettem eladdig csak a szakirodalomból ismert indián szertartáson, és felejtethetlen személyes tapasztalatokat szereztem. (...) Nagy álmom is valóra válhatott: ellátogathattam az egykori »vadnyugat« majd minden, az indián történelemhez fűződő emlékhelyére, és végigjárhattam az ősi mexikói indián civilizációk »hallgatag« tanúit, az azték és maja romvárosokat. Sokat láttam és még

többet tanultam. Antropológushallgatóként végeztem az első hat hónapos terepmunkámat, egy kicsiny navahó közösségben. (...) figyeltem, megfigyeltem és interjúkat készítettem, s közben rá kellett döbbennem, hogy az indiánkérdés a 20. század elején is élő probléma (...) Az »egyetemi gettó«, amiben éltem, s ahol az »indián« főként tudományos probléma volt, nemigen érlelhette ki bennem ezt az akkor – s a későbbi – terepmunkáim során megerősödő felismerést”.⁴

A kérdésre, hogy ez a szerep-konstrukció milyen politikai és milyen szakmai térben jön létre, milyen pozícióját testesíti meg az indiánnal való foglalkozásnak a Kádár-korszakban, Kovai Cecília tanulmánya keresi a válaszokat. Írása felteszi a kérdést, hogy a szocialista kontextus antropológiai indiánkutatása hogyan adott lehetőséget egy ügynök-antropológus figura létrejöttének és működésének. Illetve, hogy az antropológia maga milyen lehetőségeket ad e problematikus viszony elrendezésére? Hogyan születhet meg Borsányi szerzőségével az antropológia híres, megfigyelési technikákról szóló tanulmánya egy ilyen felállásban?

Ez azért is lényeges, mert a „lelepleződés” ismeretében az antropológiai megfigyelés technikáiról írt módszertani szöveget (lásd keretes írásunkat a túloldalon) már képtelenség ártatlanul olvasni. A szerzői név kompromittáltsága kompromittálja magát a szöveget is. Olvasásunk folyamatosan az ügynök megfigyelőt, az állambiztonsági megfigyelés nyomait keresi a sorok között. Ami azelőtt tudomány-metodológiának tűnt, hasznos, nyugatról importált módszertani összefoglalónak, hirtelen riasztó provokációvá válik. A szövegben kezdjük el keresni a választ a közös szerzőség botrányára. De ott az antropológia 1970-es-1980-as években bevett nemzetközi/nyugati módszertanának sémáit találjuk.

A vádlott-Borsányi konstrukciója: az indiánózo

A Történeti Hivatalban őrzött belügyi nyomozati aktákban⁵, egy 1962-es per előkészítő anyagaiban az állam megteremt egy másik, még tizenéves, indiánózo „Borsányit”. Ez az indiánózo alak Borvendég Deszkáss Sándor és társai ellen indított „indián ügy” mellékszereplőjeként jön létre, előbb tanúként, majd vádlottként. (Kovai Melinda tanulmánya ezt az indiánpert elemzi részletesen.) Ebben a perben Borvendég Deszkáss Sándor (indián nevén: Fehér Szarvas, illetve Foltos Szarvas), mint az állambiztonságra potenciálisan veszélyes indiánózo szervezkedés (a „Nagy Erdei Testvériség”) irányítója kerül a vádlottak padjára. Először az ő tanúvallomásaiban jelenik meg „Borsányi”, avagy indiánnevén „Mennydörgő Madár”, mint a „Fekete Lábúak” nevű indián törzs tagja, és kerül az állam tekintete elé. A kihallgatási jegyzőkönyvben Borvendég vallomásaként a következő olvasható:

A „feltűnést kerülő megfigyelés”

Az antropológiai megfigyelés technikáiról írt módszertani szöveget (*A megfigyelési technikák az antropológiai terepmunkában*, 1988) a lelepleződés eseménye után már képtelenség ártatlanul olvasni. Olvasás közben folyamatosan az ügynök megfigyelőt, az állambiztonsági megfigyelés nyomait keressük a sorok között. Ami azelőtt tudomány-metodológiának tűnt, hasznos, Nyugatról importált módszertani összefoglalónak, hirtelen riasztó provokációvá válik. A szövegben kezdjük el keresni a választ a közös szerzőség botrányára. De ott az antropológia nyugati módszertanának sémáját találjuk. Ez viszont megmutatja, amit egyszerű metodológiaként éppen elrejtett magából: saját politikai jellegét. Mi több, minden társadalomtudományos metodológia, minden tudományos megismerési technika önmagát elrejtő politikumát. Tudós megfigyelőként nyilván ezért is éljük meg botrányosnak a lelepleződés teremtette helyzetet, mert benne saját tudományos munkánk és ideológiánk is kompromittálódik.

Borsányi 1988-as cikke az antropológiai kutatás friss, nyugati módszertani ismereteit foglalja össze. Az összegzés pozitívista és „az eszközök hasznos alkalmazását” segítő foglalatát kínálja a terepmunka során alkalmazható megfigyelési technikáknak. Ebben a tanulmányban az etikai kérdésekre vonatkozó tételes reflexióról, a megfigyelői magatartáshoz kapcsolódó etikai vitákról legfeljebb csak az idézőjelek sűrű alkalmazása tanúskodik. A terepmunkás célja az együttélés. „Az embereknek ugyanis természetes igényük van arra, hogy bizalmas és őszinte kapcsolatot építsenek ki azzal, aki osztozik az életükben, és akinek jelenléte a meghittség érzetét váltja ki bennük. Nyilvánvalóan másként mutatkoznak meg előtte, mint idegenek előtt. Ez az általános emberi tulajdonság, pontosabban ennek felismerése és tudatos felhasználása (»kihasználása«) alkalmas »eszköz« lehet az emberek, illetve valamely közösség életének, szokásainak megismeréséhez.” (Borsányi 1988, 54–55.)

„A terepmunka és a megfigyelési technikák” című fejezet ezzel a konklúzióval zárul: „[A kutató] már azzal, hogy valakit kérdez [...] rákérdez a megkérdezett számára természetes jelenségekre, cselekvésekre, a hétköznapitól, a szokásoktól eltérő, tehát némiképpen természetellenes légkört teremt. A »mesterséges« körülmények pedig »mesterkeltté« teszik vagy tehetik a legőszintébb reakciókat is [...]. Mindezek a körülmények azt indokolják, hogy a terepmunkát végző szakember közvetett úton is szerezzen be minél több információt, felhasználva az elérhető eszközöket és lehetőségeket.” (Borsányi 1988, 59–60.)

Az elérhető eszközöket a tanulmány három típusba sorolja. A közvetett úton szerzett adatok/információk forrásai a hivatalos dokumentumok, a temető, vagy a terepen gyűjtött magánjellegű dokumentumok: levelek, naplók, plakátok, családi fényképek. A közvetett megfigyelés és a résztvevő megfigyelés köztes típusát képviselik „a feltűnést kerülő megfigyelések”, amelyeknek például a térhasználat vagy a nyelvhasználat megfigyelésekor vehetjük hasznát. Ilyenkor az antropológus „az egyének, illetve a közösség életét ragadja meg, de úgy, hogy a háttérben marad”. A nyelvhasználat vizsgálata esetében a magnetofon, illetve a mintavételben szereplők száma indokolja a fedett eljárást: „A magnetofon ugyanis zavarja és gátolja a beszélőket, hacsak nem sikerül teljesen láthatatlanná tenni.” A mintában szereplők száma pedig: „[m]eghatározza, hogy a megfigyelőnek – aki a feltűnést kerülni akarja! – mennyire kell álcáznia magát. Két személy beszélgetésének rögzítésekor valószínűleg teljesen rejtve kell maradnia [a kutatónak]. Nagy, nyilvános összejöveteleken már lényegesen könnyebb elvegyülnie a tömegben – csak arra kell ügyelnie, hogy maga a rögzítés, tehát a magnetofon használata maradjon rejtve.” (Borsányi 1988, 63.)

„Az egyszerű, feltűnést kerülő megfigyelések legnagyobb előnye, hogy általuk a jelenségeket és folyamatokat a maguk valóságában lehet megragadni.” (Borsányi 1988, 64.)

Az antropológusokat – mielőtt „hazatértek” volna a kilencvenes években, s a saját társadalom vizsgálatának kérdéseivel kezdtek volna foglalkozni – elsősorban a lojalitás, az árulás, a kémkedés, és a gyarmatbirodalom kiszolgáltatásának erkölcsi problémái foglalkoztatták. Tulajdonképpen nem meglepő, hogy 1988-ban, Magyarországon ezek kevéssé lényeges kérdések, s Borsányi módszertani adaptációjából kimaradnak (erről lásd bővebben Kovai Cecília írását). A „feltűnést kerülő megfigyelés” ma különösen hangzó megfogalmazásai, amelyek nyilvánvalóan sértik a *tájékozott beleegyezésre* és a *személyes szféra megsértésének kerülésére* vonatkozó, ma oly fontos etikai elveket, a szociológiai terepmunkáról szóló etikai vitákban voltak fontosak a nyugati módszertani irodalomban a hetvenes-nyolcvanas években. Itt azonban egy másik szaktudomány, az etnológia módszertani kérdéseivel ismerkedhetünk meg.

A megfigyelési technikák... instrumentális nyelvezete nem indokolja, sőt, nem is teszi lehetővé az etikai kérdések felvetését. „Az antropológiában a cél az, hogy a terepmunka eredményeiből összeálló kép tárgyilagossá legyen” – s így a legfőbb probléma a belülről történő megfigyelés ténszerűségének, a szubjektív és objektív elemek megkülönböztetésének biztosítása lesz. Ma már nyilvánvaló, hogy a hatalmi viszonyok észlelését lehetetlenné teszi, és a diktatórikus politikai rend fenntartásának kedvez az adatgyűjtés és az etika, a tudomány és a politika szigorú elválasztása, ami a pozitívista megközelítések sajátossága. Azonban a kilencvenes évek politikai és kulturális átalakulásai előtt nem állt rendelkezésre olyan nyelv Magyarországon (sem), amely felől a feltűnést kerülő megfigyelés, amennyiben egy tudós értekezik róla, problematikusnak tűnt volna.

Az idézetek forrása: Borsányi László: *A megfigyelési technikák az antropológiai terepmunkában*. *Ethnographia*, 1988. (99. évf.) 1. sz. 53–82.

Oblath Márton

„Meghatároztam neki [ti. Balázs Károly későbbi vádlottnak] feladatként, hogy vegye fel a kapcsolatot Borsányi Lászlóval, akinek akkor volt egy indián törzse Budapesten és kapcsolódjon be azok közé. Ott képviselje a megbeszélte célokat a fiatalok nevelése terén. [...] 1960 elején kérészt fel ismét Balázs, amikor elmondta, hogy Borsányiékkal nem ért célt, mivel azok nagyon ellenem vannak, de politikai beállítottságuk is olyan, hogy céljainkat velük megismertetni nem lehet.” (Borvendég akta 1. kötet [174. oldal, 1962. dec. 21-i kihallgatás]).

Borvendég vallomása szerint, a belügyi szervek értelmezésében már ekkor is az „irredenta-vallásos indiánózást” képviselő Balázs Károlynak lett volna a feladata Borsányi törzsének bevonása a mozgalomba. A nyomozati anyagok fő kérdése Borsányi személyét illetően az, hogy „Borsányi” valóban „másként” indiánozik-e, mint Balázs és Borvendég? Valóban visszautasítja-e az államra veszélyes indiánok megkereséseit? Valóban csak azért vannak kapcsolatban vele „ezek” az indiánok, mert tudják, „hogy ennek a fiúnak értékes indián szakkönyv gyűjteménye van”?

Borsányit két ízben hallgatják ki. 1962. december 21-i tanúvallomása a következő módon fogalmazza meg a Balázs Károllyal való viszonyt, illetve az elhatárolódást az indiánózás „azon” formájától: „igen meglepődtem, amikor Balázs egy könyvvel ajándékozott meg. Az ajándékozás után vita alakult ki a tekintetben, hogy a mi csoportunk hogyan tud-

na Balázs törzsével együttműködni. Magam kifogásoltam Balázs túlzott vallásosságát és a csoportjában érvényesülő idealizmust, így a vita eredménytelen maradt. (...) 1962-ben is többször tett kísérletet, hogy csoportomat (Fekete lábúak) irányítása alá vonja, illetve együttműködjünk.”

A vádirat IV. részének 3/a és c pontjai említik Borsányi és csoportja szerepét az indiánügyben. A per szempontjából Borsányi nem azok közé tartozik akik „a törzs tagjai lettek”, ő és a vezetése alatt álló indiánok „olyanok, akik csak alkalmanként vettek részt a törzs kirándulásain”. Borsányié végül az „indiánózás” egy olyan, ekkor még kidolgozás alatt álló kategóriájába sorolódnak be, amelyet az állam nem tekint veszélyes törzsnek, illetve amelynek tagjai bizonyosan nem tartoznak a szervezkedés tagjaihoz. A vádiratban ez olvasható:

„Borsányi László és barátai 1962 nyarán a Dunakanyar szigetén táboroztak indián módon. Balázs Károly felkereste őket és tanácsokat adott a tábor berendezésének részleteire, amikor pedig Borsányi László a távozásakor elkíserte őt, útközben igyekezett rábeszélgni Borsányit, hogy teremtsen szorosabb kapcsolatot közte és a vezetése alatt álló csoport között, Borsányi azonban erre nem volt hajlandó.”

Ez alapján a nyomozás megszüntetéséről szóló határozat 1963-ban egy, a bűncselekményt megállapító, ám mindössze figyelmeztetésben részesülő Borsányit hoz létre:

Határozat

A nyomozás megszüntetéséről.

Budapest, 1963. január 16.-

Borsányi László [szül, lakik] ügyében 1962. szept. 27. napjától a BTK.132.§.1./bek.-be felvett feljelentési kötelezettsége elmulasztása büntett alapos gyanúja miatt nyomozás folyt,
Ügy

H a t á r o z t a m

hogy a Be.160.§.1/bek.f./ alpontja alapján a nyomozást megszüntetem és egyben a BTK.60.§-a alapján figyelmeztetésben részesítem.

E határozat ellen panasznak helye nincs.

Indoklás: Nevezett ügyben folytatott nyomozás során megállapítottam, hogy 1958 és 1959-ben segítséget nyújtott Borvendég Deszkáss Sándornak a Nagy Erdei Testvériség elnevezésű mozgalom szervezésében, melynek az indián romantika terjesztése volt a célja. 1961/62-ben kapcsolatban állt Balázs Károllyal, aki indiánózás leple alatt államellenes összeesküvést vezetett. Nevezett erről tudomással bírt, de bűncselekmény feljelentését elmulasztotta.

Borsányi László a bűncselekmény elkövetését beismerte. Figyelemmel őszinte megbánó magatartására, fiatal korára, büntetlen előéletére, elegendőnek látszik a büntető bírói eljárás mellőzésével figyelmeztetésben való részesítése.

Dési János r. szds.

A fenti határozatot előttem kihirdették, azt tudomásul vettem.

Borsányi László

Budapest, 1963. jan :... [kézzel beírva: 18].

A nyomozati munka anyagai, majd a fővárosi büntetőbíróság határozata 1962–63-ban létrehoz egy már éppen nagykorú Borsányit, mint egy olyan, „csak romantikus” indiánózót, aki – bár ellenállt a klerikális összeesküvésnek – bűnös, hiszen nem ismerte fel és nem jelentette az államellenes összeesküvést. Ebben az eljárásban Borsányi nem más, mint a már felnőtt vádlott Mennydörgő Madár. Körülötte pedig (hisz ő csak egy mellékszereplő itt) kirajzolódik egy egész indiánügy: a magyar indiánózók különféle törzseivel, államellenes összeesküvés gyanújával, házkutatásokkal, kihallgatásokkal, letartóztatásokkal. Ebben az ügyben a vádlott Borsányival kapcsolatban csak egy dolgot kellett tisztázni: vajon veszélyes vagy veszélytelen indiánózó-e?

A teljes „indián fedőnevű ügyben” az állam létrehozza és definiálja, hogy mi a magyar indiánózás, illetve hogy mi minősíthető állambiztonságilag veszélyes indiánózásnak. Ehhez képest lehet bűnös vagy büntetlen indiánózó a vádlott Borsányi. Ebben a politikai kontextusban épül fel, definiálódik és kerül megítélésre indiánózása, illetve úgy tűnik, általában minden magyar indiánózás.

A főügyészség vádirata az indiánózó tevékenységek különböző fajtáit azonosítja be, és három jellegzetes csoportra osztja őket:

„Közismert tény, hogy a serdülő korban lévő fiúk képzeletét mindig megfogta az indiánok története, életmódja stb. miután elérték azt a kort, amelyben az e tárgykörben írt romantikus ifjúsági regények olvasmányiak közé kerültek /May Károly, Cooper stb/. E nemzetközileg ismert jelenség a cserkészmozgalom megalakulása után annyiban módosult,

hogy a cserkészmozgalom irányítói az indián romantikát beillesztették nevelési rendszerükbe. (...)

A felszabadulás után az indián témával való foglalkozás három ágra szakadt. Első ága megmaradt annak, amit fentebb bevezetőben említettünk, ti. fiatal fiúk játékanak, romantikus hajlamuk kielégítésének. A másik ág tudományos-néprajzi alapon foglalkozott az indiánok történetével, folklorjával, iparművészetével stb. A harmadik ág az indiánokkal való foglalkozást mintegy fő eszközül használta a klerikális nacionalista nevelés illegális folytatása céljából. (...) Ez utóbbi ághoz tartozik a jelen ügy is.” (Értékelő jelentés Borvendég Deszkáss Sándor ügyében, 1963. március)

Vagyis az állam e büntetőeljárás tapasztalatai nyomán megfogalmazza a magyar indián és indiánózás hatalmi koncepcióját. Az „indián” innentől mindenképpen gyanús, hiszen potenciálisan politikai veszélyt hordoz. Az indiánózás, mint a személyes vágyak és képzetek terepe, átpolitizálódik, mert maguk e vágyak és imaginációk gyanúsak és veszélyesek, különösen, ha „nacionalista” és „vallásos” képzetekkel keverednek össze. Bárhogy is indiánózzon innentől valaki, politikailag megítélendő tevékenység lesz, amit művel, hiszen elképzelhető, hogy valójában „klerikális-nacionalista” összeesküvésben vesz részt. Az „indiánózás”, az 1960-as évek elejétől, vezérelje azt bármilyen motiváció, valósuljon meg bármilyen indítással (legyen az a kivonulás, az ellenállás, a szabad játék, a tudományos tevékenység stb.), politikai kontextusba kerül. Ez a kontextus pedig beazonosít és létrehoz különféle, az „indiánhoz” kapcsolódó pozíciókat: így játszókat, tudósokat és persze megfigyelőket is.

Kik a jelentések szerzői?

A titkosszolgálati jelentések szerzőségének problémáját veti fel Rainer M. János, az Antall Józsefről szóló állambiztonsági jelentéseket tanulmányozva. „Hogy ki a jelentés szerzője, több értelemben bizonytalan. X. elbeszéléséből a vele beszélgető Y., mint Z. fedőnevű ügynök jelentést készít. X. a közléseit Y-nak szánja (...), ő azonban a leírás elkészítésekor, továbbításakor esetleges kiegészítése, végső formába öntése során Z-ként gondolkodik és cselekszik. Ám Y./Z. (...) személyisége sem egyértelmű ahhoz, hogy a keletkezett szöveg szerzőjeként tekintsünk rá. A jelentést ugyan szerzője írja le (leggyakrabban kézírással), de a jelentés nem csupán X-szel való diskurzusából keletkezett. Amikor ez a beszélgetés jelentéssé válik, egy másik diskurzus része lesz, a hálózati ember és az intézmény, az állambiztonsági szervezet közötti kommunikáció lenyomata. A jelentő szövege – még mielőtt voltaképpen tárgyáról bármit mondana – előzetes formai és tartalmi kritériumok határai közé szorul. (...) A jelentő – önkéntelenül vagy tudatosan – az állambiztonsági szervezet gondolkodásmódjának, logikájának, perspektíváinak és nyelvének keretei közé szorul. A jelentés, a szöveg struktúrája e keretek közt jön létre (...) A szöveg a jelentés sajátos szituációjának nyelvi lenyomata. A külső világról informál, azt »idézi«, de rendje a szervezetét” (Rainer M. János: *Jelentések hálójában. Antall József és az állambiztonság emberei 1957–1989*. 1956-os Intézet, Budapest, 2008. 16–17. o.).

Rainer történeti munkája felveti a szerzőség kérdését, sőt – az ügynöknevet és a valódi nevet a könyvben végig különböző színekkel szedve – folyamatosan napirenden is tartja az azonosítás bizonytalanságát. Ugyanakkor, ha megelőlegezzük, hogy a jelentések logikája teljes egészében a Titkosszolgálat mint szervezet logikáját tükrözi, nem tehetjük fel azt a kérdést, hogy a különféle szerzői szerepek – a mi esetünkben az ügynök Fung, a vádlott Borsányi, a megtévedt és fegyelmező felügyeletre szoruló indián Mennydörgő Madár, majd később a diák, még később tudós Borsányi László, sőt, a rájuk visszaemlékező, a szerzőséget kényszerűen is magára vevő BORSÁNYI – miként viszonyulnak egymáshoz, milyen dinamikus viszony lehetséges közöttük s az állam különféle képviselői között.

A Borvendég-per lezárásaként megfogalmazott „értékelő jelentés” 1963 májusában a következő „javaslatot” fogalmazza meg: „Az illetékes operatív szervek folytassanak felderítő munkát a magyarországi »indián« tömörülések körében.”

A „Fung”–„Borsányi”-viszony a jelentésekben

A Borvendég-per kapcsán úgy fogalmaztunk, hogy az állami büntetőeljárás az, ami létrehozza a vádlott „Borsányit” (az indiánzó Mennydörgő Madárból). A kihallgatásban született vallomások szerzőségét ennek megfelelően kell kezelni. Az indiánzó tevékenységről szóló, Borsányi által aláírt vallomás esetében kérdés, hogy a szöveget aláíró „Borsányit” tekintjük-e az indiánzó „Borsányi” létrehozójának. Legalábbis a kihallgató, de tágabb értelemben az eljárás egész apparátusa minimum „társszerzője” a vallomásnak, amelynek funkciója, hogy a vádlott-indiánként létrejövő figura saját történetének elbeszélőjeként (annak beismerőjeként, bűnbánójaként és a többi „tettestárs” létrehozójaként) jelenjen meg. Vagyis létrejöjjön az a vallomástevő figura, aki magára véve az eljárás egész logikáját, saját magát a per szereplőjeként fogja fel, hozza létre.

A Történeti Hivatalban őrzött „Borsányi”-akta jelentéseinek esetében ugyanebbe a kérdésbe ütközünk. Hogyan hozza létre az állambiztonság „Borsányit”, illetve az állambiztonság és Borsányi együttesen „Fungot”? Hogyan mutatja meg a „Borsányi”–„Fung” viszony az állambiztonságot?

A „Borsányi”–„Fung” viszony kulcsszövege nyilvánvalóan a szervezési karton lenne. Ebben ugyanis létrejön az a narratíva, ami mentén az állambiztonság Borsányiból Fungot csinál, vagyis kettőjük relációját megalapozza. De

– ahogy az esetek nagy részében – a szervezési karton sem áll rendelkezésünkre.⁶

Ugyanakkor láttuk, hogy az állam 1962-ben már indiánzóként „megtalálta”, és vádlott, majd felmentett indiánzóként létrehozta „Borsányit”. Azaz „Mennydörgő Madárból” egy perben politikummal rendelkező „Borsányit” csinált. Azt is láttuk, hogy ez a büntetőeljárás nemcsak a mellékszereplő Borsányi „elengedésével” végződött, hanem egy 1963-ban írott értékelő jelentéssel is, amely a játészó és a tudományos „indiánzóást” megkülönböztette a bűnös és veszélyes „nacionalista-klerikális” indiánzóástól. Illetve megfogalmazott egy javaslatot: „Az illetékes operatív szervek folytassanak felderítő munkát a magyarországi »indián« tömörülések körében.” Vagyis Borvendég és társai „indiánperének” következményeként, a hatvanas évektől minden indián átpolitizált figura; az indiánzóás politikai tevékenység. És a perből kijövő „Borsányi” is egy átpolitizált szubjektum.

A vallomásban szereplő önéletrajz alapján a „vádlott Borsányi” 1962-ben éppen 18 éves, már leérettségizett, és az óbudai hajógyárban dolgozik segédmunkásként. Ez az a pont, ahol a „kiskorúságát” elvesztett „Borsányi” története megszakad. A „könyv következő lapján” már egy másik alak: „Fung György” hálózati személy szerepel, aki az ELTE néprajz szakos hallgatója, s akinek dossziéját Borsányi László neve alatt találjuk meg. A kettő között, mintha kitéptek volna egy oldalt. Nem lehetünk benne tökéletesen biztosak, csak sejtethetjük, hogy ez ugyanannak a történetnek a folytatása. Ha viszont ez így van, akkor a kérdés éppen az, hogyan történik meg az egyik szerep másikká alakulása. Csak hát a szervezési karton lenne itt ez a hiányzó oldal.

Ehelyett a következő, amit látunk, egy jelentés, „Indiánok” tárgymegjelöléssel:

BM. III. Főcsoportfőnökség.
III. Csfség. 2/b alosztálya.

Szigorúan titkos!

Adta: „F.Gy.” inf.
Vette: Bak István r.szds.
Idő: 1964. II. 13.
Tárgy: Indiánok.

J e l e n t é s .

Budapest, 1964. február hó 14.

„F. Gy.” inf. Jelenti:

1963-ban miután elkezdődött az egyetemi időszak, két-három havonta egyszer ha véletlenül összefutottunk, de előre megbeszélte találkozás nem volt közöttünk.

[...]

Azóta egyszer felkeresett jan. 31-én d.e. Doszpoly Andor és elbeszélgettünk arról, hogyan zajlottak le a vizsgáink és arról is, hogy el kellene menni egyrészt 2-3 napra a Kismaros szigetre, kipróbálni, hogy milyen lakhely télen egy tipi (indián sátor.) (...) Ebből sem lett eddig semmi, mert én nem tudom megszakitani most jelenleg az egyetemi előadások hallgatását, mivel nyomtatott jegyzetünk nem lévén az órát jegyzetelni kell.”

„F. Gy.”

A jelentés tehát a saját indiánózó társaságról szól. Ezt látva, talán nem nagyon merész feltételezés azt állítani, hogy valóban az *indiánper folytatásáról* van szó. Azaz „Borsányi” egy „indián-történetben” „Funggá” alakul, amikor az „indiánózó vádlott” szerepből egy „indián megfigyelő” szerepbe kerül, és új nevet kap. Ez azonban olyan „indiántörténet”, amelyet a hatalom hoz létre. Mégpedig oly módon, hogy a „Mennydörgő Madár” név (a privát indiánózás) megvádolásán keresztül létrehozza a vádlott, majd felmentett „Borsányit”, akinek minden találkozása korábbi indián barátaival eleve politikai tett és szerepvállalás. Ebből a perspektívából az indiánózás, illetve az indiánózó figura úgy tud „tisztá maradni”, úgy tudja bebizonyítani politikailag veszélytelen voltát, ha transzparenssé teszi azt, tehát például jelentéseket ír róla. Így jön létre az indián megfigyelőjének szerepe. A kiskorú (vagyis politikum nélküli) „Mennydörgő Madárból” így jön létre a felnőtt (politikus) „Fung György”.

Az idézett „Indiánok” tárgymegjelölésű jelentés (amely a „Fung” akta első begépett jelentése) valójában inkább vallomásnak tűnik, mint jelentésnek. Mondatainak többsége egyes szám első és többes szám első személyűek. Akiről a jelentés szól: az „én” vagy a „mi”, így a jelentés tárgya, leginkább az „én”. Ezért látszik a szöveg inkább vallomásnak – és összehasonlíthatónak a Borvendég-perben született hasonló műfajú szöveggel.

A Borvendég-perben „Borsányi” úgy jön létre, hogy egy vallomásban elmondja, és vádként magára veszi saját indiántörténetét. Ezzel felszámolja az ártatlan indiánózást. Meg kell ölnie „Mennydörgő Madár”-t, ezen keresztül tud „Borsányivá” válni.

Az „Indiánok” tárgymegjelölésű állambiztonsági szövegben „F. Gy inf.” úgy jön létre, hogy egy jelentésben saját indiánózásáról és egyéb „civil tevékenységeiről” beszámol. Ezzel felszámolja azok (és saját maga) „civilségét”. Ebben az értelemben pedig, amikor „Funggá” válik, megöli „Borsányit”.

A dolog csapdája azonban éppen az, hogy bár egy ilyen távoli, külső perspektívából jól kirajzolódik ez az egyén számára veszélyes működés, belülről a történet (a hatalom logikája) felkínál egy olyan perspektívát, amelyben a Funggá válás az érintett számára Mennydörgő Madár megőrzésének illúzióját ígéri.

A jelentésben a korábbi indiántársakkal való kapcsolat mellékessé válik egy új tevékenységhez és szerephez, az egyetemre járáshoz képest. „Fung” tehát elsősorban egyetemistaként teremti meg magát a hatalom számára, és indiánjátékát háttérbe szorítja. Ha ezt a vallomásszerű jelentést az 1962-es perben tett vallomás folytatásának tekintjük, fontos változásokat azonosíthatunk be az önreprezentációban. A vádlott pozícióból megszólaló „Borsányi” mint indiánózó jelent meg, aki mellel még épp segédmunkás. Jó egy évvel később, az informátor pozícióban lévő „Fung” egyetemistaként jeleníti meg magát, aki szinte teljesen felhagyott az indiánjátékkal. Ha az indián megfigyelését a per következményének tartjuk, az informátor pozíció létrejöttét pe-

dig a vádlott pozíció következményének, felmerül a kérdés, hogy a jelentő által magára vett egyetemista szerep mennyiben folytatása a korábbi vádlott indiánózó szerepnek?

A Borvendég-per létrehozza az indiánózás politikumát; a per nyomán megszülető „javaslat” az indiánózó tevékenységek megfigyelőjének pozícióját; az „értékelő jelentés” pedig egy olyan indiántipológiát, amely szerint az indiánnal való néprajzi, tudományos jellegű foglalkozás a büntelen, veszélytelen kategóriába sorolódik. Ebben az értelemben az *ügynök pozíció és a tudományos szerep – legalábbis a hatalom logikáját követve – összeegyeztethető, sőt, az ellentmondástól mentes indiánszerep egyetlen lehetséges variációjaként tudós és ügynök párhuzamos élete jelöltetik ki*. Az eredeti kérdésünkre – hogy tudniillik miként lehet egy tudós gondtalanul ügynök – megkaptuk az állambiztonság felől érkező választ: Az indián érdekében.

Az „Indiánok” tárgyú jelentés után két héttel következő újabb jelentés már a néprajz tanszék belső viszonyairól szól. Ez már „jelentésszerű” jelentés abban az értelemben, hogy a vallomásos hangvétel teljesen hiányzik belőle. Az „indiánok” lassan eltűnnek a jelentésekből, helyén a (leendő) tudóssal találkozunk leginkább. Vajon hová lettek az indiánok, s mi történt Mennydörgő Madárral?

Egy 1967-es jelentésben, melynek tárgya az „Indián társaság újbóli összeverődése”, ezt olvassuk:

„Az összejövetelnek tudtommal semmi konkrét célja nem volt (...) A hangulat tetőfokát Borsányi gitározása, ill. a régi cowboy-számok eléneklése jelentette, melyeket Székelyhidi István magnetofonjával fel is vett.”

Az „Indiánok” című első jelentésben, ahogy láttuk, a jelentés alanya (a jelentő) és a jelentés tárgya (a jelentett) még összetartozott a vallomásos hangvételben. (A szöveg a külsőt jelentette a vallomástétel és későbbi jelentésírás között). Ebben a három évvel későbbi szövegben „Fung” informátor egy önállóan működő beszéd-pozíció, amelyből adott esetben külső megfigyelőjévé válhat civil önmagának, vagyis a megfigyelés tárgyává lehet tenni akár az indián dalokat éneklő „Borsányit” is. Amikor azonban a jelentéstevő Fung (aki nem is tudja, mi végre a találkozó, talán nem is érdekli) megfelelő az operatív reguláknak, harmadik személyben beszél Borsányiról (aki így a történet objektív középpontjába kerülhet), az eseményt egyidejűleg figyelhetjük meg annak széléről és közepéről. Borsányi neve talán önmagában is garantálja a tartótszít olvasó számára, hogy az eseménynek nincs veszélyes célja, mindenesetre lehetőségeihez mérten Fung is kezkesedik a „konkrét cél” hiányáról: az indiánózásnak, az indiánnak immáron semmi jelentősége nincs. Mennydörgő Madár, pontosabban annak veszélyes része, bizonyosan nem támadt fel.

A még vallomás és már jelentés „Indiánok” szöveg tehát az az esemény, ahol „Fung György” megszületik. Ebben az értelemben kitüntetett pillanat: egy, az államhatalom által színre vitt „indián beavatási rítus”, amelyen keresztül a volt indiánózó az ügynök szerepbe lép. Ám még ha e szöveget

úgy is azonosítjuk be, mint azt a helyet, azt az eseményt, ahol az ügynök megszületik, ez a szerep valójában további működésében, további szövegein keresztül alakul ki és fogalmazódik meg, illetve telik meg jelentésekkel (a szó mindkét értelmében).

E további működés szempontjából lesz fontos az, amit az „Indiánok” jelentésben megláthattunk, és fentebb ki is emeltük: vagyis hogy a „Fung” megszólalási pozícióból az egyetemista szerep legitim módon létrehozható. A jelentések kontextusában a tudományos szerepnek és tudományos ambícióknak helye van, itt egyáltalán nem kerülnek egymást kizáró viszonyba. Például az angol követségről szóló jelentések az „Angliai egyetemre való jelentkezés” tárgymegjelölést viselik. Ráadásul a jelentésekben megjelennek tudományos próbálkozások és javaslatok is (a tipologizálásra, a morfológiai megközelítésekre stb.). Bár a jelentések végén szereplő értékelések és kijelölt további feladatok

alapján úgy tűnik, az állambiztonság ezekre a tudományos javaslatokra nem kíváncsi.

A hatalom nem értelmezési kísérleteket, hanem neveket és ezekhez a nevekhez köthető tetteket akar.

- 1 Szőnyi Tamás *Nyilván tartottak. Titkos szolgák a magyar rock körül 1960–1990*. Tihany-Rév, 2005, 236.
- 2 Borsányi László: „E nép nem olyan retentő és kegyetlen mint sokan leírják”. Hagyományos európai és magyar indián képmás alakulása. In: *Történelem és kultúra*. MTA Orientalisztikai Munkaközösség, 1986, 22–36.
- 3 Borsányi László: *Hontalanok hazájukban. Az első amerikaiak történelme Észak-Amerika történetében*. Budapest, 2001.
- 4 I. m. 7–11.
- 5 ÁBTL 27-5557/63 sz. A következő idézetek mind ebből az aktából származnak.
- 6 Forrás: a Történelmi Hivatal Fung – Borsányi név alatt található jelentései, ÁBTL M33528. Az ebben a részben szereplő idézetek ebből a dossziéból származnak.

„A jelentésben szereplő Cseh Tamással tartsa fenn a kapcsolatot”

Az indiánokról, a saját indiánzó barátokról egyre kevesebb jelentés szól. De az „indián” egy ponton véletlenül mégis felbukkan a jelentésekben. Egy baráti társaság megfigyelése nyomán született jelentésben kerül elő, mégpedig Cseh Tamás személyén keresztül. Ezt a jelentést Szőnyi is idézi könyvében:

Most Cseh Tamással is volt lehetőségem beszélgetésre (...). Miután megtudta, hogy néprajzzal foglalkozom, segítségemet kérte;

Elmesélte, hogy van neki egy baráti társasága, akikkel nyaranta 1-2 héten át "indiánosdit" szoktak játszani a Bakonyban. Panaszkodott, hogy nem mindenki veszi már elég komolyan, s néprajzi alapjuk is már kevés, kellenek szakirodalom hozzá, meg esetleg néhány olyan ember, akik lelkesek és a dolgokat komolyan veszik. Miután pár szóban én is szóltam "indián" múltamról, kölcsönös megértésben maradtunk, s abban, hogy ezekre visszatérünk. Szeretném megkérdezni; mi a teendő ezzel az "indián" társasággal kapcsolatban?

Feladat: (...) A jelentésben szereplő Cseh Tamással tartsa fenn a kapcsolatot és igyekezzon megismerni annak "indián" társait és azt, hogy valóban a játék köti össze őket, vagy összetartozásuknak egyéb oka is van.

Egy későbbi alkalommal pedig Cseh Tamás indiánnaplóját (amely egy korai változata a 2008-as *Hadiösvény* című indián regényének) Fung csatolja jelentéséhez.

Mellékelem, de mihelyst lehet, kérném vissza.

A Szőnyi-könyv a „Cseh Tamás-os” jelentéseket egy az egyben le is hozza. Sőt a szerző meg is keresi Cseh Tamást, aki már magában a könyvben interpretálja a jelentéseket (lásd az Erdély Dániellel készült interjút). Sőt Cseh Tamás a vele készült interjúkönyvben beszél is erről:

„Cs. T.: Csak évek múlva jöttünk rá, hogy a dunaikat és bennünket is szemmel tartottak. Ráadásul én pont annak a fickónak nyaliztam indiánismeretekért, akiről úgy tudtam, hogy a dunaikat közül való, és néprajzos ráadásul. Az is volt. Plusz besúgó.

Bérczes László: Mikor derült ki neked, hogy ő belügyes?

Cs. T.: Csak most, három–négy évvel ezelőtt, amikor készült a Nyilván tartottak című könyv, ami a belügy és művészlág kapcsolódási pontjait kutatja. Megkerestek engem is, és mutattak bizonyos dokumentumokat, így találkoztam Borsányi nevével és fedőnevével (...) Hát ilyen indián is volt az ismerősök között. Borsányi persze él, mint Marci Hevesen, szakállt növesztett és egyetemen tanít.” (Cseh Tamás. Bérczes László beszélgetőkönyve. Palatinus Kiadó, 2007, 289.).

Ezek a „Cseh Tamás-os” szövegek (a Szőnyi-könyvben szereplő jelentések, a kommentárok és az idézett interjúrészletek) mind a leleplezés rendszerváltás utáni botrányát viszik színre.

Horváth Kata

BISMARCK, D. T. JULY 6, 1876

MASSACRED

Shall This Be the D

The boat dashed up beside the pier and some balance was lost. The dark from the boat was a

Clay

Island, who was unarmed except with a saber. He was taken from his home, captured and finally murdered. The signature of the red-devil Fred Girard, the commander of the expedition, was on the wall with the sailing orders and the names of the men who were to come to his aid.

He was taken from his home, captured and finally murdered. The signature of the red-devil Fred Girard, the commander of the expedition, was on the wall with the sailing orders and the names of the men who were to come to his aid.

[illegible][illegible][illegible][illegible]

men came up to the
front from the file with
Custer and this time the
Indians charged the hill time and
again but were every time re-
pulsed with heavy slaughter by
the gallant defenders. The
they reached Bluff, higher
than those occupied by Reno
and opened a destructive fire from
the bank of the river with
rifles. Nothing being heard
from Gen. Custer, Col. Weir
was ordered to push his command
along the bank of the river with
Custer. He was surprised to find
that he was now facing back, re-
turning with difficulty. About this
time the Indians raised their
warriors, and
plains, coming as near as fifty
feet, about were thrown into the
front of Col. Reno's command.
Those remained on out of sight
from Custer after having
quick movement.
The horse had to be
But they drew off finally, taking
to the hills and ravines. Col.
weir charged a large party in
the distance. The horse were
found. They evidently trusted
these numbers and did not look
for the Indians. The horse
within the range of the cannon

Sgt. J. B. Bishop, U. S. army, west-
 coast; Chas. White, M. eight; arm.
 Priv. Thos. P. Varner, M. eight; arm.
 Chas. Campbell, C. eight; arm.
 Sergeant John Sawyer, H. eight;
 ellow. John McGee, C. eight;
 arm. Harry Dick, M. eight; hand;
 James McWilliams, H. eight;
 arm. Fred McWilliams, H. eight;
 arm. Left off at Portland; Sergt.
 M. G. L. 7th Infantry, left off
 at Portland; Sergeant M. G. L. 7th
 Infantry, left off at Portland; Sergt.
 M. G. L. 7th Infantry, left off at
 Portland; Arm. Com. H. 7th cav.
 left off July 13, at Portland.
 Confusion.
 The total number of killed was
 two hundred and sixty-one;
 wounded 52. Thirty-six of the
 wounded were brought down on
 the Pacific Coast; three of them died
 on shore. The remainder were
 cared for at the field hospitals.
 Dr. R. H. Hall had a narrow escape
 from the Japanese.
 He did not fall into the hands of the
 Japs; that of Lt. and was badly in-
 jured, though a few days later he
 was released by the Japs. He was
 captured by all whom he met. He
 leaves a family at
 Gen. G. G. G.
 Gen. G. G. G.
 unhappy Mr.
 H. H. H.
 H. H. H.
 a family, but
 none was

[illegible]

longues of the men were a few
and their lips quivered. They
were almost
tempted to a bold attempt
made for water. Men volunteered
to go with candles and
candles, though it was with
certain death. The attempt
ended though in making it
known that the men were
needed. The men were
and accompanying him
terminus of the 27th. Men
became more and more
exhausted and the men
of the 27th of October. A
all were created among
and they stamped

The bodies numbered at least 100,000, and were found in a shallow trench, some 100 yards from the site of the massacre. The bodies were found in a trench, some 100 yards from the site of the massacre. The bodies were found in a trench, some 100 yards from the site of the massacre. The bodies were found in a trench, some 100 yards from the site of the massacre.

[illegible]

X	Hughes	
X	K. Callahan	Cover
X	A. Julius Holmer	Trip
X	N. W. H. T. Chair	Co
X	M. W. Knapp	Po
X	J. J. Poston - The Body of L.	
X	Poster was not found, but	
X	possibly certain body was a	
X	G. Northrup	See Series
X	L. John W.	
X	O. G. Morris	
X	F. J. Stacey	
X	L. M. Guzman	
X	I. J. Patton	Trip
X	E. A. Daily	Blackout
X	L. J. Barry	
X	L. J. Carlson	
X	L. J. P. Downing	
X	Maxwell	
X	Bloom	
X	Messner	
X	M. D. ...	
X	D. B. ...	
X	R. ...	
X	G. ...	
X	Darling	
X	Davis	
X	Varela	
X	Reyes	
X	Blaber	
X	Mims	

[illegible][illegible]

Downloaded from <http://ajphaphapublications.org/>

100-443887-100

— **THE**

15

1998, 1999, 2000, 2001, 2002, 2003, 2004, 2005, 2006, 2007, 2008, 2009, 2010, 2011, 2012, 2013, 2014, 2015, 2016, 2017, 2018, 2019, 2020, 2021, 2022, 2023, 2024, 2025, 2026, 2027, 2028, 2029, 2030, 2031, 2032, 2033, 2034, 2035, 2036, 2037, 2038, 2039, 2040, 2041, 2042, 2043, 2044, 2045, 2046, 2047, 2048, 2049, 2050, 2051, 2052, 2053, 2054, 2055, 2056, 2057, 2058, 2059, 2060, 2061, 2062, 2063, 2064, 2065, 2066, 2067, 2068, 2069, 2070, 2071, 2072, 2073, 2074, 2075, 2076, 2077, 2078, 2079, 2080, 2081, 2082, 2083, 2084, 2085, 2086, 2087, 2088, 2089, 2090, 2091, 2092, 2093, 2094, 2095, 2096, 2097, 2098, 2099, 2100, 2101, 2102, 2103, 2104, 2105, 2106, 2107, 2108, 2109, 2110, 2111, 2112, 2113, 2114, 2115, 2116, 2117, 2118, 2119, 2120, 2121, 2122, 2123, 2124, 2125, 2126, 2127, 2128, 2129, 2130, 2131, 2132, 2133, 2134, 2135, 2136, 2137, 2138, 2139, 2140, 2141, 2142, 2143, 2144, 2145, 2146, 2147, 2148, 2149, 2150, 2151, 2152, 2153, 2154, 2155, 2156, 2157, 2158, 2159, 2160, 2161, 2162, 2163, 2164, 2165, 2166, 2167, 2168, 2169, 2170, 2171, 2172, 2173, 2174, 2175, 2176, 2177, 2178, 2179, 2180, 2181, 2182, 2183, 2184, 2185, 2186, 2187, 2188, 2189, 2190, 2191, 2192, 2193, 2194, 2195, 2196, 2197, 2198, 2199, 2200, 2201, 2202, 2203, 2204, 2205, 2206, 2207, 2208, 2209, 2210, 2211, 2212, 2213, 2214, 2215, 2216, 2217, 2218, 2219, 2220, 2221, 2222, 2223, 2224, 2225, 2226, 2227, 2228, 2229, 2230, 2231, 2232, 2233, 2234, 2235, 2236, 2237, 2238, 2239, 2240, 2241, 2242, 2243, 2244, 2245, 2246, 2247, 2248, 2249, 2250, 2251, 2252, 2253, 2254, 2255, 2256, 2257, 2258, 2259, 2260, 2261, 2262, 2263, 2264, 2265, 2266, 2267, 2268, 2269, 2270, 2271, 2272, 2273, 2274, 2275, 2276, 2277, 2278, 2279, 2280, 2281, 2282, 2283, 2284, 2285, 2286, 2287, 2288, 2289, 2290, 2291, 2292, 2293, 2294, 2295, 2296, 2297, 2298, 2299, 2300, 2301, 2302, 2303, 2304, 2305, 2306, 2307, 2308, 2309, 2310, 2311, 2312, 2313, 2314, 2315, 2316, 2317, 2318, 2319, 2320, 2321, 2322, 2323, 2324, 2325, 2326, 2327, 2328, 2329, 2330, 2331, 2332, 2333, 2334, 2335, 2336, 2337, 2338, 2339, 2340, 2341, 2342, 2343, 2344, 2345, 2346, 2347, 2348, 2349, 2350, 2351, 2352, 2353, 2354, 2355, 2356, 2357, 2358, 2359, 2360, 2361, 2362, 2363, 2364, 2365, 2366, 2367, 2368, 2369, 2370, 2371, 2372, 2373, 2374, 2375, 2376, 2377, 2378, 2379, 2380, 2381, 2382, 2383, 2384, 2385, 2386, 2387, 2388, 2389, 2390, 2391, 2392, 2393, 2394, 2395, 2396, 2397, 2398, 2399, 2400, 2401, 2402, 2403, 2404, 2405, 2406, 2407, 2408, 2409, 2410, 2411, 2412, 2413, 2414, 2415, 2416, 2417, 2418, 2419, 2420, 2421, 2422, 2423, 2424, 2425, 2426, 2427, 2428, 2429, 2430, 2431, 2432, 2433, 2434, 2435, 2436, 2437, 2438, 2439, 2440, 2441, 2442, 2443, 2444, 2445, 2446, 2447, 2448, 2449, 2450, 2451, 2452, 2453, 2454, 2455, 2456, 2457, 2458, 2459, 2460, 2461, 2462, 2463, 2464, 2465, 2466, 2467, 2468, 2469, 2470, 2471, 2472, 2473, 2474, 2475, 2476, 2477, 2478, 2479, 2480, 2481, 2482, 2483, 2484, 2485, 2486, 2487, 2488, 2489, 2490, 2491, 2492, 2493, 2494, 2495, 2496, 2497, 2498, 2499, 2500, 2501, 2502, 2503, 2504, 2505, 2506, 2507, 2508, 2509, 2510, 2511, 2512, 2513, 2514, 2515, 2516, 2517, 2518, 2519, 2520, 2521, 2522, 2523, 2524, 2525, 2526, 2527, 2528, 2529, 2530, 2531, 2532, 2533, 2534, 2535, 2536, 2537, 2538, 2539, 2540, 2541, 2542, 2543, 2544, 2545, 2546, 2547, 2548, 2549, 2550, 2551, 2552, 2553, 2554, 2555, 2556, 2557, 2558, 2559, 2560, 2561, 2562, 2563, 2564, 2565, 2566, 2567, 2568, 2569, 2570, 2571, 2572, 2573, 2574, 2575, 2576, 2577, 2578, 2579, 2580, 2581, 2582, 2583, 2584, 2585, 2586, 2587, 2588, 2589, 2590, 2591, 2592, 2593, 2594, 2595, 2596, 2597, 2598, 2599, 2600, 2601, 2602, 2603, 2604, 2605, 2606, 2607, 2608, 2609, 2610, 2611, 2612, 2613, 2614, 2615, 2616, 2617, 2618, 2619, 2620, 2621, 2622, 2623, 2624, 2625, 2626, 2627, 2628, 2629, 2630, 2631, 2632, 2633, 2634, 2635, 2636, 2637, 2638, 2639, 2640, 2641, 2642, 2643, 2644, 2645, 2646, 2647, 2648, 2649, 2650, 2651, 2652, 2653, 2654, 2655, 2656, 2657, 2658, 2659, 2660, 2661, 2662, 2663, 2664, 2665, 2666, 2667, 2668, 2669, 2670, 2671, 2672, 2673, 2674, 2675, 2676, 2677, 2678, 2679, 26

Az „Indiánok” fedőnevű ügy

1962 elején a Belügyminisztérium III/1-es (vizsgálati) alosztálya gyanúsna talált egy kaposvári baráti kört.¹ A nyomozati aktából idézve: „gyakorlati tevékenységük lényege: a különböző ifjúsági kalandregényekben leírt indián életmódnak a szabad idejükben való utánzása. Megalakulásuk óta rendszeresen és csoportosan az erdőkben járkálnak, indián öltözetet és eszközöket készítenek, használnak. A csoportba történő felvétel indián szokásoknak megfelelően táború mellett, béke-pipa elszívása útján történik. A tagok indián neveket kapnak (Nagy-teknősbéka, Heverő bölény, Sas-szem stb.) és egymást testvérnek szólítják.” 1963 őszén letartóztatják Borvendég Deszkáss Sándor „törzsfőnököt” és négy „indián” társát, mert „alaposan gyanúsíthatók a Magyar Népköztársaság államrendje ellen kezdeményezett összeesküvés büntetvénye elkövetésével”. A nyomozati aktából rekonstruált történet egy olyan eljárást mutat be, ahol a gyanúsított és a nyomozó hatóság közösen hozza létre a büntetőper „konceptióját” (a vádat és a bizonyítékokat), valamint az operatív munka későbbi célpontját: az „indiánt”.

„Nem baj, ha először hazudik, annál őszintébb lesz később.”

(A levél – operatív kisregény, BM Tanulmányi és Módszertani Osztály, AB-1156, 1958, 111. o.)

Az alábbi történet tehát egy állambiztonsági aktában olvasható. Mi magunk részben véletlenül akadunk rá, Borsányi László/„Fung György” antropológus/ügynök „kétirányú” munkásságát akartuk tanulmányozni, erre kaptunk engedélyt az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltárából. A levéltár munkatársai azonban „Fung György” ügynök munkadossziáján kívül öt vaskos nyomozati aktát is kiadtak nekünk, mert szerepel bennük Borsányi László neve. Az akták a Borvendég Deszkáss Sándor író és társai elleni nyomozás és büntetőper dokumentumait tartalmazzák. Borsányi itt egyike az eljárás során kihallgatott személyeknek, az ügy főszereplője tehát nem ő, hanem Borvendég Deszkáss Sándor és egy kaposvári baráti társaság, akik szabadidejükben „indiánt” játszottak. Az aktákból igen kiterjedt operatív és nyomozati munka, valamint egy büntetőper rekonstruálható: 1961 és 1963 között az állambiztonság politikai szempontból gyanúsna, majd a bíróság bűnösnek talált egy „indiánózásnak” nevezett tevékenységet. Szándékosan nem írunk játékot, ugyanis a hatóság szempontjából az „indiánózás” lényege éppen az, hogy nem játék.

Komoly játékok

1963 januárjában az „indiánózó” Borvendég Deszkáss Sándor és négy társát *államrend megdöntése elleni összeesküvés előkészülete* vádjában bűnösnek találták, majd 1963 tavaszán „bűnük” az általános amnesztia hatálya alá került, az ellenük folyó eljárást megszüntették. A nyomozati

anyag terjedelme az ügy méretéből adódik. Az eljárás során 56 személyt hallgattak ki, 8 főt tartóztattak le, 16 esetben végeztek házkutatást, végül 5 főt ítélték el. Az ügy mérete zavarba ejtő, az akták ugyanis arról tanúskodnak, hogy az „Indiánok” fedőnevű ügy kezdetétől nem „tisztá” – újabb és újabb összefoglalásokat, értékeléseket igényel. Bizonyos értelemben egy tévedésről van szó.

1961 nyarán az állambiztonsági szolgálat nagyszabású egyházellenes akció keretében az ifjúsági neveléssel foglalkozó ún. egyházi kisközösségeket akarta megszüntetni vagy szétszórni. A hitoktatás, egyházi nevelés és a betiltott cserkészmozgalom az 1950-es évek végén, 1960-as évek elején informális-illegális keretek között továbbra is működött. Az ún. „indiánromantika” és a cserkészlet kapcsolata ekkor, a hatvanas évek elején korántsem volt újszerű, az indiánöltözet és az indiánjáték számos cserkészcsapat kellékárájában szerepelt a háború előtt is, mert alkalmas nyújtott ügyességi feladatok, bátorságpróbák, természetvédelem gyakorlására. Az ötvenes években informális módon működő hitoktatás és cserkészmozgalom néhány csoportja e hagyományra és a gyerekek rajongására alapozva „indiánjátéknak” álcázta az ifjúsági foglalkozásokat. Az 1961-es egyházi kisközösségek ellen indított állmvédelmi akció során ezeket az „indián” cserkészvezetőket, kispapokat is letartóztatták és elítélték. Ekkor – az egyházi kisközösségek utáni operatív nyomozás során – került az állmvédelem látókörébe egy kaposvári felnőtt indiánózó csapat és Borvendég Deszkáss Sándor, majd az ő személyén keresztül két budapesti „indián törzs”. A nyomozók újabb illegális

egyházi kisközösség leleplezésének reményében indították el az „Indiánok” fedőnevű ügyet. A hónapokig tartó nyomozás és operatív munka során azonban kiderült, hogy a gyanúsítottak nem kapcsolódnak egyik egyházhoz sem, az „indián” viszont továbbra is gyanús maradt.

Borvendég Deszkáss Sándor a cserkészekhez és a „civil” indiánjátékokhoz egyaránt kötődött, rövid ideig ő is részt vett például Baktay Ervin orientalista és barátai Duna-menti indiánozásában, személye azonban leginkább regényei miatt vált ismertté „indián” körökben. Fehér Szarvas néven ő írta a magyarországi indiánromantika kulcsregényét *A Sziklásbegyek varázslója* címmel. A „magyar Winnetou” 1940-ben jelent meg először, írója és főszereplője, Fehér Szarvas, a regény szerint magyar kiscserkészként ismerkedett meg az indiánokkal – ahogy szinte mindenki, Karl May regényeiben. Érdeklődése később sem szűnt meg, lelkesedése és kitartása felnőtként valóban eljuttatta Amerikába, ahol egy indián törzs tagjává fogadta, és később főnökévé választotta. Fehér Szarvas *A Sziklásbegyek varázslójával* és folytatásaival népszerű ifjúsági író lett, a magyar „indiánózó” gyerekek cserkészként és „civilként” is az „indián” klasszikusok (May, Cooper) mellett az ő könyveiből merítették a játék ötletét és kellékeit. 1949-ben a cserkészmozgalom felszámolásával az „indiánózás” is gyanússá vált. Borvendég Deszkáss Sándort kizárták az Írószövetségből, és mivel cserkész körökben Fehér Szarvasként rendkívül népszerű volt, 1949-ben előállította az ÁVH, és figyelmeztetésben részesítette. 1961-ben az állambiztonság az illegális (vagy inkább informális) egyházi kisközösségek után nyomozva az „indiánózókba” és újra Borvendég Deszkáss Sándor íróba botlott.

A vádlottak összesen 6 hónapot töltöttek börtönben (vizsgálati fogságban), noha a vád, az *„államrend megdöntésére irányuló szervezett összeesküvés vezetése,”* néhány évvel korábban hosszú börtönbüntetéssel vagy akár halálos ítélettel járhatott. Ehhez az igen súlyos vádhoz a bizonyítékok az indiánjáték kelléktárából kerültek elő: indiánnaplók, mokaszinok, fejdíszek, íjak, nyilak, rajzok, „beszélő levelek” stb. A gyanúsítottakkal a nyomozás során operatív eszközökkel (zárkauignők közvetítésével) tudatták, hogy ügyük, akárcsak az 1956-os ellenforradalmi tevékenységgel kapcsolatos politikai büntetőperek többsége, az 1963. márciusi amnesztia hatókörébe tartozik. A „komoly játékból” tehát politikai büntetőper lett, egy tollas fejdísz politikai bűncselekmény bizonyítékává válhatott, mindez egy olyan bünvádi eljárás keretében, melynek kimenetele – a nyilvános megbocsátás – szinte a kezdetektől ismert volt a felek számára. Elemzőként kénytelenek vagyunk feltételezni, hogy ez az ügy, minden furcsaságával, szól valamiről: az eljárás nem egyszerűen a hatalom irracionális, netán ostoba működésének eredménye. Vagy amennyiben mégis, az irracionálisnak vagy az ostobaságnak oka van. Kutatóként az ötkötetes nyomozati akta tartalmára hagyatkozhattunk, amely, magához az ügyhöz hasonlóan, aránytalan: egyszer-

re túl sok és túl kevés. Óriási mennyiségű adatot (kihallgatási tervet, jegyzőkönyvet, jelentést, összefoglalást, értékelést stb.) tartalmaz, mégis nagyon nehéz rekonstruálni, hogy pontosan mi volt a gyanú és a vád alapja, és miért lehetett az.

Az akták alapján az „Indián-per” feltehetően egy nyomozati tévedés és a hatalom irányváltásának találkozásában jött létre. A politikai rendőrség talált valamit, ami egy frissen lezárt projektben (az egyházi kisközösségek elleni akcióban) megtorolt „bűncselekmény” gyanúját keltette, majd kiderült, hogy mégsem egyházi szervezkedésről van szó. Az „indiánózók” viszont, ha már a politikai rendőrség látóterébe kerültek, továbbra is ott maradnak. Beindul az állambiztonság, a rendőrség és az ügyészség bejáratott munkamódja – az ötvenes évek gyakorlatának és 1956 megtorlásának (és részben a kisközösségek elleni akciónak) a mintájára készül a politikai büntetőper. Menet közben azonban a nyomozók előtt is nyilvánvalóvá válik, hogy a pártvezetés nem akar több ellenforradalmi tevékenységgel kapcsolatos börtönbüntetést² – az ügyészség bizonyítékok hiányában rendre visszautasítja a vádemelést, a gyanúsítottak viszont már előzetes letartóztatásban ülnek. Az állambiztonság működésében éppen ekkor, az 1960-as évek elején, irányváltás történik: a párt vezetőinek utasítása szerint a továbbiakban nem a politikai bűnök felderítése, leleplezése majd megtorlása a cél, hanem a gyanús vagy gyanúsítható célpontok folyamatos megfigyelése, és a politikai bűncselekmények operatív eszközökkel történő „megelőzése”. (Erről részletesen lásd *A bomlasztás, levélasztás – elszigetelés mint a realizálás módszerei* című keretes írásunkat.) 1963-tól az „indiánok” vagy egyéb hasonló informális csoportok belügyi szempontból többnyire inkább operatív megfigyelés, bomlasztás tárgyai, nem pedig politikai büntetőperek gyanúsítottjai. Az ügy furcsasága és aránytalansága tehát feltehetően abból (is) adódik, hogy Borvendég Deszkáss Sándor és társai egy olyan hatalom hatóságának a látókörébe, majd fogságába kerültek, amely maga is éppen új arcát kereste.

Ebben az ügyben a bizonyítékok többsége írásban vagy szóban tett vallomás, kihallgatás, jelentés, azaz szöveg. Az „igazság”, a vád alapjának megállapítása e szövegek révén történik, e szövegek keringenek a gyanúsítottak és a hatalom különféle intézményei között, addig módosulva, amíg bírósági megítélés alá kerülhetnek. A gyanúsított tehát, éppen pozíciójából adódóan (és a tárgyi bizonyítékok hiányában), legalább annyira aktív résztvevője az eljárás és az ítélet kidolgozásának, mint a nyomozó hatóság. Az „Indiánok” fedőnevű ügy lezárása egy olyan „konceptiós per”, ahol a „konceptió” a hatóság és a gyanúsított közös nyomozása során jön létre: a kollaboráció maga a nyomozati eljárás, a végeredmény pedig az egyén és a hatalom „közös igazsága”.

Az alábbi történetben elsősorban azt a folyamatot próbáljuk rekonstruálni, ahogyan ez az „igazság” – az állambiztonsági megfigyelés későbbi célpontja létrejött.

A bomlasztás, leválasztás – elszigetelés mint a realizálás módszerei (részlet)

Az MSZMP VIII. Kongresszusa határozatainak egyik központi gondolata, hogy a munkáshatalom megvédése és állandó erősítése sikereink legfőbb záloga. A határozat megállapításai mögött nemcsak a nemzetközi, de a magyar munkásmozgalom sok áldozattal járó tapasztalata, az utolsó évtized történelmének legfontosabb tanulságai húzódnak meg. (...) Fejlődésünk következtében változások mentek végbe államunk funkcióiban is. Államunk külső védelmi funkciója, amíg imperializmus van, megmarad, belső elnyomó funkciója fokozatosan csökken. Előtérbe kerül, és megnövekszik a gazdasági – szervező és kulturális – nevelő tevékenysége. A Belügyminisztérium Állambiztonsági Szerveinél dolgozóknak ezt figyelembe kell venni munkájuk során, döntéseik meghozatalánál. (...)

A volt kizsákmányoló osztályok tagjai, és még inkább azok leszármazottainak többsége beilleszkedett és munkával keresi meg kenyerét. Egy részükre még erősen hat a kapitalista világ politikai és ideológiai befolyása és ennek következtében ingadozik. Lényeges kérdés a társadalomban végbement változások helyes értékelése az állambiztonsági szervek munkájából is. Ismeretes, hogy régebben egy-egy ügy realizálása során fontos volt a „gróf”, vagy a „horthysta tiszt” személye. Enélkül nem volt úgynevezett „igazi” az ügy. Ma arra kell törekednünk, hogy a tényleges ellenséges tevékenységet kifejtő csoportokat derítsük fel függetlenül attól, hogy abban részt vesz-e „gróf” vagy „horthysta tiszt”. Ez a munka irányát is egészségesebb vonalra viszi. Fontos, hogy intézkedésünket az általunk megválasztott, vagy éppen javasolt realizálási módszerrel ne gátoljuk, hanem segítsük az össznépi egység kialakulását. A szocializmus alapjainak lerakása után az osztályharc jellegében és eszközeiben is változás állott be, módosultak. Az osztályharc fő területei jelenleg: a szocialista gazdaság megerősítése, fejlesztése és a szocialista tudat kialakítása. Ezért az osztályharcban a szervezés, a meggyőzés és az ideológiai harc kerül előtérbe. (...) A társadalom szerkezetében beállott változások, az osztályharc tekintetében történő módosulások feltétlenül bonyolították az állambiztonsági munkát. Az előttünk álló feladatokat színvonalasabban, kulturáltabban kell megoldani. Intézkedéseinknek komoly politikai visszahatásai vannak. Elég, ha csak egy egyszerű útlevel elutasítást említek. Megfontolt és körültekintő, kombinatív lépésekkel kell feladatainkat végrehajtani. Feltétlen lényeges vonásként kell megemlíteni, hogy az elmúlt évek során erősödött a kommunista humánus. Emberi, megértő légkör alakult ki. Ma már az állambiztonsági szervek beosztottjainak többsége sem a börtön, az őrizetbe vételek útján látja egy-egy ügyének realizálása egyetlen útját. (...) Megerősödött a szocialista törvényesség. (...)

Az állambiztonsági szerveknek nemcsak a megtörtént bűncselekményt kell felderíteniük, hanem törekedni kell annak megelőzésére. (...) A nevelő jellegű eljárások alkalmazása a szocialista törvényesség szükségszerű velejárója. Az egyik oldalon ez megmutatkozik abban, hogy büntetett megtorlás nélkül nem marad, másrészt, hogy büntetőpolitikánk helyes alkalmazása során különbséget teszünk a bűncselekményt elkövetők között és nemcsak a tett társadalmi veszélyességét, hanem a tettes társadalmi veszélyességét is vizsgáljuk. (...) Megfelelő időben és megfelelő módon történő realizálás esetében elveszünk az ellenséges személyek ellenálló erejét. Valósággal kihúzzuk lábuk alól a „biztos talajt”, vagyis az ellenséges propaganda talaját verjük szét. Elég, ha utalok itt a legutóbbi amnesztia végrehajtására. Az ellenséges elemek másról sem beszéltek, csak arról, hogy az amnesztiát „ránk kényszerítették”. Mivel látták, hogy ezzel sehol eredményt nem érnek el, még a régi kapcsolataik is elfordulnak tőlük és kinevetik őket, a börtönből szabadulók nagy része igyekszik lehelyezkedni és nem is törődnek velük, akkor kisebb lett a hangjuk és egyik-másik reálisabban gondolkodó személy elismerte, hogy „ha nem lettek volna erősek, biztos nem engedték volna ki ellenfeleiket”. Kisebb mértékben hasonlóan jelentkezik ez egyes csoportok szétbomlasztása esetében. Nem egy esetben hangoztatták a figyelmeztetett személyek, hogy „voltaképpen el is járhattak volna ellenünk”, „és ha emiatt 1956 előtt kerülünk be, biztos, hogy 2–3 évnél kevesebbel nem úsznánk meg.” Ilyen és ehhez hasonló vélemény nem egyedülálló a szétbomlasztott csoportok esetében.

Írta: Agócs István rendőr őrnagy. In: *Állambiztonsági Tanulmányok* 13., BM Tanulmányi és Módszertani Osztály, 1963.

A „Fekete hollók” nyomában

Az „Indiánok” fedőnevű ügy egy elfogott levéllel kezdődött. 1962 elején K-ellenőrzés (postai küldemények ellenőrzése) során a nyomozók titokban elolvasták, amit Lőrincz Ferenc kaposvári törzsfőnök Bánhalmi János budapesti indiánnak írt:

„(...) A cél: 1. önmagunk tökéletesítése, 2. harc az elnyomott, az indián nép és elsősorban a mi magyar népünk ügye mellett. Igaz magyarok legyünk. Ha kell fegyverrel is harcoljunk a mi magyar népünk érdekeiért és az igaz ügyért. 3. amennyire csak lehet, éljük az indiánok életét és a hős szabadságszerető indián harcos nép szellemében ne-

velkedjünk. Ahogy akaratunkból telik, segítsünk az indián nép életén és harcoljunk felszabadításukért. Ez a hármas cél a mi szent célunk.”

A „*hármas cél*” és az „*indián*” a nyomozókat a „Fekete hollók” fedőnév alatt futott egyházellenes akció során „lebuktatott”, indián öltözetbe rejtőző cserkészvezetőkre emlékeztette. Figyeltetni kezdték a kaposvári csoportot, és gyanúsak találták, hogy kapcsolatban állnak Borvendég Deszkáss Sándor budapesti „indiánnal” és barátaival. Terjedelmes lista készült az indiánügyben érintettekről, elrendelték a vélt vezetők vagy más szempontból fontos személyek operatív felderítését. Az állambiztonsági akták szerint Borvendég egy „indián törzsekből” álló országos hálózat

középpontja. 1962 márciusában két környezettanulmány készül a magyarországi „indiánok” feltételezett vezetőjéről. A beszámolók szerint Borvendég értelmiségi családból származik, 1931-ben gimnáziumban érettségizett, az orvosi egyetemen folytatta tanulmányait, de abbahagyta, bankhivatalnokként, majd újságíróként dolgozott: természetvédelmi és néprajzi tárgyú ismeretterjesztő cikkeket írt. 1949-ben „burzsoá-nacionalista nézetei” miatt kizárták az Írószövetségből, elvesztette állását, fizikai munkakörben helyezkedett el egy ipari szövetkezetnél. 1956 decemberében részt vesz az Írószövetség tagjainak szervezett pénzgyűjtési akcióban és a nőtüntetés szervezésében, ellenforradalmi tevékenysége miatt 1957 elején fegyelmeivel elbocsátották a szövetkezetből. 1960-tól ismét újságíró-riporter.

A K-ellenőrzés során elfogott levélen és a környezettanulmányokon kívül egy ügynöki jelentés (visszaemlékezés) szolgáltatja a gyanú hivatalos alapját. Eszerint:

„Borvendég Deszkáss Sándor, a [z indián] csoportosulás vezetője 1959 őszén Kaposváron Kovács Zoltán lakásán tartott összejövetel során ellenforradalmi célt tűzött ki a csoport tagjai elé. (...) Lelkesítő beszédet tartott a pesti nép 1956-os »hősies harcáról az oroszok ellen« és bár leverték a »forradalmat«, a magyar nép »nem fogja tűrni« a szovjet csapatok itt-tartózkodását, az 56-os »hazafiak« kivégzését, az elnyomást. Felhívta a jelenlévőket, hogy a legközelebbi, 1956 októberi eseményekhez hasonló alkalommal vegyenek részt a »forradalom«-ban. Közölte, hogy az egész indiánosdi csak fedésül szolgál, az »elnyomott indián nép« kifejezés alatt az »elnyomott magyar nép«-et értsék.”

Ez az információ a korábbiakkal együtt a jogi szakvélemény szerint is elegendő alapot szolgáltat bűncselekmény gyanújához. Három nappal később a „Magyar Népköztársaság állami és társadalmi rendje ellen folytatott összeesküvés alapos gyanújával” letartóztatják Borvendég Deszkáss Sándort, három kaposvári és egy budapesti „indiánt”.

„Politikai beállítottság” és „világnézeti fejlődés”

Az első kihallgatás alkalmával Borvendég szinte ártatlannak bizonyul, a nyomozók még csak nem is utalnak arra, hogy bizonyítékaik lennének az ügyben. Kérdéseik az „indiánra” és az „indiánózókra” vonatkoznak – tudatva a kihallgatottal, hogy e minőségében gyanús. Borvendég elmondja, hogy gyerekkorában Karl May, Cooper és mások indiánregényeinek rajongója volt, felnőttként az észak-amerikai indiánok szakértője lett, a háború előtt néprajzi cikkeket és regényeket írt az indiánok életéről, levelezésben állt egy amerikai indiánszervezet vezetőivel, akik szakirodalmat, ismeretterjesztő anyagokat küldtek neki. Elmondja, hogy 1957 óta néprajzi ismeretterjesztő munkát folytat, előadásokat tart könyvtárakban, rádióműsorokat készít távoli földrészek népeiről, így az indiánokról is. 1959-ben az Úttörőszövetség *Tábortűz* című lapjának külső munkatársa

lesz, Foltos Szarvas álnéven indián szokásokról, ügyességi játékokról ír rövid cikkeket. Tudatja azt is, hogy a gyerekek érdeklődésére a lap munkatársaként országos természetvédelmi mozgalmat szervezett Nagy Erdei Testvériség néven: a „kis indián” úttörők madáretetőket telepítettek, szemeket szedtek, fákat ültettek. 1960-ban egy másik lap munkatársa lesz főállásban, így a természetvédő mozgalom is megszűnik. Kérdésre válaszolva elmondja, hogy nem ismer magyarországi „indián” csoportosulásokat.

Borvendég úttörők körében folytatott „szervezkedése” megerősíti a nyomozók gyanúját, akik továbbra is illegális cserkész és hitoktató hálózatot látnak az „indiánózásban”. A következő két kihallgatáson szembesítik Borvendéget az operatív felderítés során elfogott levél tartalmával. A gyanúsított beismeri, hogy tudomása van „magyar” indián törzsekről, sőt jelenleg is kapcsolatban áll ilyen csoportokkal. A „politikai beállítottságát és világnézeti fejlődését” firtató kérdésre pedig elmondja, hogy a háború alatt a Horthy-hadsereg tisztje volt, 1945 után belépett az Írószövetségbe. Őt idézve:

„1945–48 között jól éreztem magam az akkori társadalmi és politikai viszonyok között. Könyvem jelent meg s szenvedélyemmé vált az indológianak időt áldozni, tevékenykedni. 1948-ban azonban előállítottak az Államvédelmi Hatóságnál. (...) Néhány napon belül szabadrálbra kerültem, de a következményeket éveken át viseltem. (...) Írói tevékenységemet nem folytathattam, így éveken át fizikai munkát kellett végeznem. Keveset kerestem, anyagi helyzetem, és az a tudat, hogy elfojtották írói ambícióimat, szembe fordított a kialakult népi demokratikus rendszerrel. (...) 1959-ben értek sérelmek írói ambícióim korlátozása miatt, amikor a kiadó elzárkózott egyik írásom kiadása elől. Ez bizonyos mértékig zavarta világnézetem, politikai beállítottságom pozitív fejlődését, de végül is 1960-ban bekövetkezett végső megnyugvásom, amikor elnyertem jelenlegi állásomat az Erdőgazdasági Főigazgatóságon. Egész politikai fejlődésemet hátráltatta az a káros természetem, amely az apróbb sérelmek felnagyításában, nagyfokú sértődöttségben jutott nálam kifejezésre. Balsikereim, melyek írói elképzelésem és törekvésem összeütközését jelentették a realitásokkal – előttem politikai tartalomnak mutatkoztak és az hátráltatta, késleltette a végül is 1960-tól bekövetkezett megnyugvásomat.”

A fenti „világnézeti fejlődéstörténet” hőse/elbeszélője több okból is az ellenálló pozíciójába került: ide sodorta osztályhelyzete, a Rákosi-diktatúra túlkapásai és saját rossz természete. E tényezőket kontrollálva „politikai beállítottsága” mégis „pozitív” irányba fejlődött: egy olyan világban, ahol a hatalom békén hagyja az egyént, az egyén is békén hagyja a hatalmat. A „békés egymás mellett élésnek” azonban az egyén és a hatalom kapcsolatára nézve előzményei és következményei vannak. Borvendég elbeszélése szerint maga a hatalom teszi lehetetlenné a lojalitást, hiszen ellenségképét ártatlan egyénekre vetíti, akiket emiatt elítél, így az ítélet miatt valóban ellenségesek lesznek. Másfelől azonban

Borvendég bevallott „bűne”, hogy politikai okokból történő mellőzöttségét politikai okoknak tulajdonítja. E vallomásban tehát a „világneveti fejlődés” végállomása egy olyan állapot, ahol a hatalom nem üldöz ártatlan (apolitikus) egyéneket (hivatásuknak megfelelő pozícióba engedi őket, pl. az Erdészeti Főigazgatóságon), és az egyén saját helyzetét nem láthatja „politikai helyzetnek”. Másképpen fogalmazva: az egyén ekkor sem fedezhet fel magában ellenséges politikai tartalmat, ha a hatalom felfedezi benne, nem azonosulhat a hatalom rá vetített ellenségképével – nem láthatja magát a hatalom tekintetében.

Ez az álláspont nehezen lehet megfelelő egy politikai perben, ahol a hatalom éppen azt várna el a gyanúsítottól, hogy olyan politikai tartalmat fedezzen fel magában, ami őt a hatalom ellenségévé tette/teszi. Borvendég e vallomásával mégis megteremt a hatalommal való beszéd lehetőségét. Elmondja ugyanis magáról, hogy hajlamos személyes problémáit politikai tartalomnak látni, ugyanakkor képes a „bűnbánatra”, „felismeri” a problémák „valódi” eredetét. Azaz bemutat egy lehetséges „forgatókönyvet”: amit a hatalom politikai tartalomnak fog látni az ő személyében, azt majd ő „bűnként” bevallja, ami itt annyit jelent, hogy a politikai tartalmat önként „semlegesíti”, visszavezeti „személyes” eredetére.

Borvendég tehát elfogadta a leendő vádlott szerepét, e vallomást követően nem ártatlanságát akarja bizonyítani, hanem eddig fel nem tárt „bűneit” igyekszik megbánni. A nyomozók pedig nyilvánvalóan egy politikai perhez keresik a megalapozott vádat – fel sem merül a gyanúsított esetleges ártatlansága. Az „Indiánok” fedőnevű ügy innentől a gyanúsított és a kihallgató tiszték „közös” ügye, ahol mindkét fél érdekelt a védelemelésben, a kihallgatások tétje egy olyan közös történet, amely alkalmas a kívánt politikai per lejátszására.

„A megbeszélt módszer szerint”

A nyomozati akta adatai szerint a harmadik kihallgatást követően a nyomozók és a gyanúsított (és ezúttal az olvasó is) egy új nézőpontot kaptak: Borvendég mellé ún. zárkaügynököt telepítettek. A *vamzer* a BM állományában lévő őrnagy, akit „szolgálatban elkövetett veszélyeztetés” bűntette miatt a Katonai Kollégium elítélt, katonai börtönből „lett kikérve”, hogy az „Indiánok” fedőnevű ügyben „Török Gyula” fedőnéven Borvendég „cellatársaként” foglalkoztassák. *Legendája* (fedőtörténete) szerint röpcédulázás gyanúja miatt vették őrizetbe, és Borvendéghez hasonlóan a „Népköztársaság állami és társadalmi rendje ellen szervezett összeesküvéssel” gyanúsítják. Jelentései alapján az új cellatársak hamar bizalmas, „sorstársi” viszonyba kerülnek, „megvitatják” a forradalmi események jelentőségét, „egyetértenek” abban, hogy a forradalom leverését követően disszidálni kellett volna, hogy a „ruszviknak haza kellene menniük” stb. „Török Gyula” a hatalom forgatóköny-

ve alapján Borvendéghez képest „öreg rab”, sok elítélttel beszélt, „ügye” előrébb tart, és általában véve jobban értesült a politikai perek terén. Feladata, hogy a „megbeszélt módszer szerint” minél többet beszéltesse cellatársát, és e beszélgetésekről szóban és írásban jelentsen.

Borvendég és az indiánok tevékenységéről tehát folyamatosan két szöveg készül: a kihallgatási jegyzőkönyvek és a zárkaügynök jelentései. A nyomozók-gyanúsított-zárkaügynök háromszögben többlépcsős egyeztetés történik a bűncselekmény (az „indián”) mibenlétéről. A nyomozók első gyanúja, miszerint rejtőzködő, illegális egyházi szervezkedésre bukkantak, kevésbé tűnt megalapozottnak. A nyomok (pl. a kaposvári beszélgetésről szóló beszámoló, az elfogott levél stb.) inkább arra utalnak, hogy az „indiánjáték” az ellenforradalom állandó ismétlése, az „indián” pedig a magyar ellenforradalmár allegóriája. A zárkaügynöki jelentések olykor utalnak az ügynök és a nyomozók megbeszéléseire. A zárkaügynök „civilben” operatív tiszt, az ellenséggel való közvetlen találkozások specialistájának tudnia kéne, hogy mit keressen. „Felderítő munkájának” eredményeit többnyire mégis így kommentálja: „tudom, hogy az ellenforradalmi ügyek vizsgálatai lényegében befejeződtek, de...” – amint majd látni fogjuk, nem lehet könnyű kitalálni, mire kíváncsiak megbízói, ha nem az „ellenforradalmi ügyekre”.

Nincs könnyű dolga egyik szereplőnek sem. A nyomozók olyan bűnt keresnek, amit a hatalom hamarosan nyilvánosan megbocsát – a gyanúsítottal a zárkaügynökön keresztül több alkalommal sejtetik, hogy a közeljövőben amnesztia várható. Borvendég Deszkáss Sándor pedig – az amnesztia reményében – minden igyekezetével egy olyan történet megalkotásán fáradozik, amire elgondolása szerint kihallgatói várnak. A „bűncselekmény” felderítése tehát e három szereplő közös feladata. A közös mű létrehozásának érdekében sajátos szövetségeket alkotnak. Borvendég szövetkezik cellatársával (nem tudva, hogy az a nyomozóknak dolgozik), „kijátsszák” a hatóságot: létrehoznak egy sztorit, amit elképzelésük szerint várnak „tőlük”, miközben állandóan utalnak egy másik, közös, „igaz” történetre, a forradalomra (ami a zárkaügynök számára természetesen fikció). A zárkaügynökkel létrehozott közös és „nyilvános” történetet Borvendég a kihallgatásokon érvényesíti. A zárkaügynök viszont a nyomozók utasítására olyan „privát” történetet keres, amely nem hangzik el a kihallgatások során. A nyomozók, a gyanúsított tudomása nélkül, a zárkaügynöktől hallott „privát” történetek alapján irányítják a kihallgatásokat, és módosítják a „nyilvános” vallomást. E különös „hermeneutika” során végül a nyomozók, Borvendég és a zárkaügynök együtt és külön-külön is eljutnak a „bűncselekményhez” és az amnesztiahoz: rájönnek, mit rejt az „indián”.

A kihallgatók sorra szembesítik a gyanúsítottat a „perdöntő” bizonyítékokkal: az elfogott levéllel és az 1959-es kaposvári „ellenforradalmi” beszélgetésről szóló jelentéssel, továbbá a letartóztatott „indiánok” beismerő vallomásaival. Borvendég semmit nem tagad. Elmondja, hogy a

kaposvári indián törzsnek az volt a célja, hogy a gimnazistákat vallásos, cserkész szellemben nevelje, ezzel ő maga is egyetértett, sőt bátorította őket. Őt idézve: „a törzs tagjai teljes bizalommal voltak irántam, és elmondták ellenséges politikai céljait, amelyek szerint az 1956-os »forradalmi« szellem fenntartásával gyengíteni kívánták a rendszert. Én azonosítottam magam törekvéseikkel, egyetértettem az- zal, és ezáltal részesévé váltam államellenes összeesküvő csoportjuknak. Bizalmukat abban látom, hogy könyveim alapján személyem tekintély volt előttük. (...) Felhívtam a figyelmet a konspiráció szükségére, és javasoltam, hogy a KISZ szervezetet használják fel céljaik legalizálására.” Valomiasából „kiderül” az is, hogy a Nagy Erdei Testvériség az „Úttörőszövetségen belüli vadhajrásként” az úttörőmozgalom bomlasztására jött létre.

Az „alapos gyanú” megalapozott váddá alakul, „beigazolódik” a nyomozók elképzelése, miszerint az „indián” vallásos, cserkész szellemben tevékenykedő ellenforradalmi csoportosulás, amely az ifjúsági mozgalmat (KISZ, Úttörőszövetség) bomlasztja és használja céljai legalizálására. Ezzel a beismeréssel akár véget is érhetne a nyomozás, de nem így történik. Az ügyészség további bizonyítékokat kér a vád megalapozásához.

Az „Indiánfőnök”

Borvendég Deszkáss Sándor gyanúsított mindent bevallott, amivel vádolták, ügyében mégis folytatódik az eljárás, ezúttal azonban önmagának kell feltennie és megválaszolnia a kérdéseket – írásban, fehér lapon. A nyomozati akta tanúsága szerint egy hónapi fogság, több kihallgatás és szembesítés után cellájában *önvallomások*ba kezd. Az aktákból nem derül ki, hogy az ötlet kitől származott, de úgy tűnik, bevett gyakorlat lehetett, ugyanis mindegyik gyanúsított „indián” aktája tartalmaz *önvallomásokat*.

Borvendég *önvallomásai* hosszú szövegek, amelyekben a lehető legrészletesebben beszámol az ügyében jelentősnek vélt múltbéli eseményekről, ismerteti bűnös gondolatait és cselekedeteit, valamint a háttérben álló lélektani, ideológiai motivációkat és külső kényszereket. Az *önvallomásokat* általában kihallgatások követik, majd újabb *önvallomások*. A zárkaügynöki jelentések szerint a szerző sokat töpreng a leírtakon, tartalmát gyakran javíthatja, módosítja, arra törekszik, hogy előálljon a „végleges”, a kihallgató tiszték számára elfogadható verzió, amelynek alapján lezárulhat a nyomozás, és megtörténhet a vádemelés. A „cellatárs”, utasításának megfelelően, megértő és támogató partner az *önvallomások* elkészítésében: elolvassa, meghallgatja, stratégiai tanácsokat ad. A nyomozók felé pedig jelentéseiben közvetíti, mit gondol Borvendég „valójában”.

A legfőbb kérdés természetesen az, hogy mit várhat még tőle a hatalom, ha már bevallotta, hogy az államrend megdöntésére összeesküvést szervezett és vezetett. Az *Önvallo-*

más (miután mindegyik általa írt szöveg ezt a címet viseli, én is ekként utalok rá) az »indián« jelentését és jelentőségét igyekszik tisztázni.

„Mintha két külön személyből tevődött volna össze énem. Az egyik hajlott a megbékélésre, a becsületes békés munkára és lelkesedni tudott a nemzetköziségért. A másik sovén nacionalista volt. (...) Két évvel az ellenforradalom után már kezdtem megnyugodni, egyre jobban láttam újságírói szorgalmas munkám gyümölcsét, és egyre jobban meggyőződtem róla, hogy fel kell hagynom minden előítélettel, mert nem is olyan rossz itt az élet. Dolgozhattam a vágyamnak megfelelően. Javul a napi életnívó, és nincsenek előttem rossz kilátások. S akkor az ismeretlen Kaszanits [a kaposvári »indián« törzs egyik letartóztatott tagja – K. M.] megjelenése felébresztette bennem a már alvó, rossz éneket. (...) Ugyanis könyveimet többször elolvastva (...) jogosan tételezte fel, hogy valláserkölcsi alapon álló idealista vagyok, illetve nem szakadt meg kapcsolatom egykori könyveim nacionalista szellemével. Ez valóban így volt. Bár józan ésszel beláttam, hogy kiadott könyveim merőben elavultak, azok teljes átírás nélküli újabb megjelentetését magam sem engedném, mégis ragaszkodtam hozzájuk, és szellemük tudatalatti kísérőm volt.”

Az „indián” tehát Borvendég egyik, „rosszabbik” énje, olyan kontrollálatlan személyiségrész, amely „kihelyezett tagozatként” a regényekben él és működik. Az *önvallomás* szerint továbbá az „indián” a nacionalizmussal egyenlő, amely, mint valamiféle elfojtott ösztöntörekvés, a tudat „cenzúrájának” lazulásával bármikor aktiválódik. Ha emlékszünk még, Borvendég első, „bűnbánó” *vallomásában* éppen a politikai tartalmak személyes eredetét hangsúlyozza. Itt az „indián” politikuma és személyessége egyaránt a személyiségről leválasztott, de ahhoz mégis „szervesen” kapcsolódó, a személy akaratától részben független tartalomban, a nacionalizmusban rejlik. Nehéz elképzelni, mi lehet ebben a helyzetben a megoldás, hiszen a „világnézeti fejlődést” legfeljebb valamiféle ördögűzés segíthetné tovább. Az *önvallomásban* mégis felmerül egy ötlet:

„(...) ha lehetőséget kapnék szándékom megvalósításához – készséggel vállalkoznék arra, hogy *egy hónap leforgása alatt* [kiemelés az eredetiben – K. M.] megírjak egy olyan művet, amely korábbi indián regényeimet, saját szerepemet és a származott károkat leplezetlenül a gyerekek és felnőttek elé tárja. Elmagyarázza végre, miért volt káros az ún. indián romantika, s így egyszer s mindenkorra felszámolja a téma izgató érdekességét. Könyvem, az INDIÁNFŐNÖK nagyon érdekesen tált, ifjúnak, felnőttnek egyaránt lebilincselő olvasmány lenne, és a fontos mondanivalójából nem érződne mesterkéeltség, sem kétkedésre alkalmas erőltettség. (...) A 3-4 ft-os Olcsó könyvek kiadója részére tervezném, hogy nagy példányszámban jelenjen meg és minél nagyobb körben olvashassák. Sőt, úgy kellene időzíteni ezt a könyvet, hogy nem sokkal az ítélet után napvilágot láthasson, az olvasóközönség ahhoz kapcsolhassa.”

Az itt felajánlott megoldás forgatókönyve 1962 végén nem egyedülálló. Az íróperek elítélteji irodalmi alkotásokban deklarált kollaboráció fejében ekkor már szabaddal voltak. A kollaboráció regényében Borvendég „rosszabbik”, indiánénje rácsok mögött kerülne újra reflektorfénybe, „jobbik énje” pedig szerzőként, a könyv címlapján. Az *Indiánfőnök* című tervezett regényével bizonyítaná a hatalomnak, hogy valóban „főnök”: a nacionalizmus és ikonja, az „indián”, Borvendég személyében a hatalom irányítása alatt áll. Másképpen szólva az „indiánfőnök” Borvendég és a kádári hatalom a szocialista indiánregényben elásná a csatabárdot. Kihallgatói viszont nem kommentálják az ötletet. A gyanúsított újabb üres lapokat kap – újabb önvalóságok megírására biztatják. A zárkaügynöki jelentések arról tanúskodnak, hogy az önvalóságban följajlott nyilvános kollaboráció ellenére/mellett Borvendég továbbra is „indián”, sőt:

„Az amerikai indiánszövetség elnöke, vagy ahogy ő [Borvendég] mondja, a nagyfőnök »vörös róka« volt. A nagyfőnök öccse, aki helyettesi minőségben szerepelt »fiatal vörös róka« néven volt ismeretes. Ő mindkét személlyel igen szoros baráti kapcsolatot tartott fenn. A fentiek megerősítésére az alábbi érdekes mesét mondta el. 1941 novemberében családjával vidéken tartózkodott, mert felesége ott tanítónő volt. Egy este nappali munkájától kifáradva ledőlt és furcsa víziói támadtak. Láta maga előtt a nagyfőnököt letérdepelve imádkozni, fekete tolldíszekkel (mindig fehér volt), majd álmaiban az amerikai tengerparton érezte magát, ahol a »fiatal vörös rókával« találkozott, aki rövid beszélgetés után kijelentette, hogy ő eltávozik, és az a kérése, hogy Borvendég folytassa az általa elkezdett munkát. Másnap azonnal írt Pesten tartózkodó barátjának, Búza Györgynek látomásával kapcsolatban, aki szintén foglalkozott indianológiaiával, és ismerte a főnököket. Barátjára nem tett különösebb hatást az álma. Érdekes azonban, hogy körülbelül 10 nap múlva egy levélsomagot kapott Amerikából a nagyfőnöktől személyesen. A levélben a nagyfőnök fájdalommal tudatja, hogy öccse, a »fiatal vörös róka« meghalt. A fiatal vörös róka utolsó kívánsága az volt, hogy »fehér szarvas«, azaz Borvendég folytassa az általa végzett munkát.”

Eszerint az „Indiánfőnök” nem pusztán egy tervezett regény címszereplője, hanem maga Borvendég Deszkáss Sándor – cellatársának (a zárkaügynöknek) legalábbis ezt a történetet meséli el. 1962 decemberében Fehér Szarvas, az amerikai indiánszövetség nagyfőnöke, Borvendég Deszkáss Sándor néven a Magyar Népköztársaság állami és társadalmi rendje elleni szervezkedés gyanújával börtönben raboskodik. Ebből a történetből nézve nem az a kérdés tehát, mit rejt az „indián”, hanem az, hogy kicsoda valójában Borvendég Deszkáss Sándor. A zárkaügynök azonban e történet mögött egy másik történetet talál, jelentéséhez „megjegyzést” csatol, miszerint Búza György személye több okból is rendkívül gyanús, Fehér Szarvas indián valójában általa beszervezett amerikai kém. Néhány nappal később

komplexebb helyzetértelmezést nyújt, jelentésében tollal aláhúzva olvasható:

„Ismételten nem szeretnék conceptios álláspontot foglalni, de az a véleményem, hogy egy amerikaiak által szorgalmazott irredenta mozgalomról van szó, amelynek az a feladata, hogy az ifjúság egy részének bomlasztásával, segítségével a népi demokrácia rendje és a többi demokratikus ország közötti kapcsolat megromlásához vezessen. Ez nemzetközi méreteket kezdett ölteni.”

A nyomozók nem fogadják el megoldásként az „íróper”-ajánlatot, a kihallgatások arra utalnak, hogy nem ismerik (el) Borvendég Deszkáss Sándor írói hatalmát az „indián” felett, sem az „indián” (nacionalizmus-ösztön) hatalmát Borvendég felett. Azt keresik, mi áll pontosan az „indián” helyén az idézőjelek között vagy az idézőjelek nélkül. A „cellatárssal” folytatott „privát” beszélgetés során Borvendég az idézőjelek közé önmagát teszi, Fehér Szarvas (idézőjelek nélküli) indián „Borvendég” néven raboskodik Magyarországon. Az „indiáneszme” a leigázott népek nacionalizmusa, ebben az értelemben az Egyesült Államok őslakosai és a Szovjetunió által megszállt Magyarország állampolgárai rokonok. A zárkaügynök viszont hivatásából adódóan az indián mögé lát (mivel ott kell keresnie valamit), és „felfedezi” az amerikai kapcsolatot – igaz, kém formájában. A zárkaügynök értelmezésében az elnyomó imperialista hatalom ravaszul, saját áldozatainak a képében folytatja a gyarmatosítást. Az „indián” az ártatlan áldozat jelmeze, Borvendég éppen úgy másnak mondja magát, ahogyan ő maga: a „cellatársak” személyében, az „indián” és az „ellenforradalmár” áruhájában valójában a két ellenséges nagyhatalom ügynökei kerülgetik egymást, méghozzá úgy, hogy mindketten saját ellenségüknek öltöztek (így lehetnek látszólag barátok).

A zárkaügynök és Borvendég „privát” beszélgetésében a személy és az „indián” összeolvad, „kiderül”, hogy Borvendég (legalábbis a „cellatársnak” előadott elbeszélés szerint) valójában indián: *ugyanaz*, mint az észak-amerikai őslakosok. Bebörtönzése mégsem teremt diplomáciai bonyodalmakat. A „fiatal vörös róka” az elbeszélés szerint nem érvényesítette az állampolgárság elvét, Fehér Szarvas „magyarként” is lehet az észak-amerikai indiánok törzsfőnöke. Indián itt *az*, akit az indiánok maguk közé fogadnak. Miután Borvendég indián, indiánná válnak azok is, akiket ő annak lát. Az állambiztonság rossz helyen keresgél: nem az indián az álruha, hanem az európai viselet. A magyarországi indiánok ebben az értelmezésben éppen úgy gyarmati sorban szenvednek, mint USA-beli testvéreik. „Indiánországnak” nincs külképviselete, hiszen határai sincsenek. Az észak-amerikai őslakos a zárkaügynök nézőpontjából viszont amerikainak látszik, az indián „eszme” amerikai eszmének, azaz imperializmusnak, Borvendég pedig „indiánnak”, azaz amerikai kémnek. A hatalom csak hatalmat lát, az (idézőjelek nélküli) indián ebből a nézőpontból érdektelen. A szocialista állambiztonság (legalábbis a

A Szikláshegyek varázslója (részlet)

Bogár mászott a homokban. Lehajoltam, hogy közlől láthassam. A bogár elröppent. Én azonban kővé meredten maradtam a térdeimen.

– Indián!... – szalad ki fogaim közül a csodálkozás. S aztán anélkül, hogy megmozdultam volna, kiáltottam:

– Anyu!... Anyu! Gyere gyorsan!

Anyám ledobta öléből a horgolást és ijedten rohant ki hozzám a folyosóról.

– Meg ne fogj!... Hozzám ne éj! – kiáltottam rá, amikor a közelembé ért.

– Mi az?... Szent Isten! Mi történt veled?!

– Nézd, anyu: indián!...

– Mi-í?... Mit beszélsz?

– Nézz a földre!... Egy indián!...

– Úristen ne hagyj el! – suttogta anyám. Egészen megrémültem a hangjától. De nem mertem felnézni, nehogy elmozdítsam különös alakú árnyékomat.

– Éppen olyan, mint egy indián... – magyaráztam tovább. – Mintha indián lennék... Biztosan az is vagyok, csak nem tudja senki!...

– Csacsi gyerek! – hajolt le hozzám mosolyogva anyuka.

– Dehogya vagy te indián! Isten ments, hogy olyan csúnya légy!... Csak kócos hajadtól van ilyen furcsa árnyékod... Teremtő Istenem – suttogta magában, majd újra hangosan: – Gyere be gyorsan, olyan a fejed, akár egy szénaboglya!...

– Bánom is én, itt akarok maradni!...

Anyám azonban nem sokat hederített rám. Felemelt a földről és minden igyekeztem ellenére betuszkolt a nagy iskolaudvarról.

A konyhában ölébe vett és gondosan megfésült. Miután vállig érő hosszú hajamat rendbe szedte szokatlan elérzékenyüléssel ölelt magához. (...)

Akkor történt ez, amikor betegségem után néhány hétre anyám keresztapja nagy csomó vadlibával tért haza a vadászatról... Nekünk is küldött párat. Anyám pecsenyét készített belőle. Én meg boldogan összeszedtem a szép tarka tollakat. Besurrantam velük a szobába, a földig érő nagy tükör elé... Hosszú fürtjeimet színes pamutokkal összekötöttem és teletűzdeltem tollakkal... Oly szép voltam, amilyen szépek csak az indiánok lehetnek!...

De nyílt az ajtó és anyám véget vetett „csodaszép” külsőmnek. Alaposan megszidott: hogyan csinálhatok magamból ilyen maskarát?... Szép tollaimat bedobta a tűzbe... Talán még kihevertem volna ezt a megszégyenítést, ha nem lett volna folytatása. Csakhogy volt.

Anyám délután áthívatta a fodrászt és „rendbe hozatta” vele a sörényemet!...

A konyha közepén nyugodtan túrtam a hajigazítást. Minden figyelmemet a padkán szunyókáló Hektor kutyámra fordítottam. A hajmester már el is készült.

– Így ni, most már helyre kis legény vagy! – mondta édesanyám meglegedett mosollyal.

A nagy fehér kendő alól felszabaduló kezeimmel én is a fejemhez nyúltam és ekkor... Hideg rémület futott végig rajtam. Rohantam nyomban a tükör elé. És valóban, sejtésem nem csalt meg: hosszú hajfürtjeim helyén rövidre nyírt, majdnem kopasz és kétségbeesetten rút fej gömbölyödött...

Elfakadtam sírva.

Fehér Szarvas/Borvendég Deszkáss Sándor: *A Szikláshegyek varázslója*. Athenaeum, Budapest, 1940, 5–6.

zárkaügynök) nem észlel olyan pozíciót – Fehér Szarvasét –, ahonnan az USA és Szovjetunió egyszerre érzékelhető elnyomó hatalomként, és nem észlel olyan országot sem, amely se nem kapitalista, se nem szocialista.

A nyomozati aktából nem derül ki, miképpen fogadták a nyomozók Borvendég „privát” közlését, miszerint ő valójában Fehér Szarvas indián törzsfőnök, és a zárkaügynök következtetéseit, miszerint nemzetközi kémiszervezetről van szó. Annyit tudunk, hogy Borvendég újabb önvallomásokat készít, a kihallgatásokon a nyomozók – talán a zárkaügynök ötletei nyomán – újra rákérdeznek a gyanúsított külföldi kapcsolataira, levelezésére. Az utolsó önvallomás jóval terjedelmesebb az előzőeknél, a szerző tematikus fejezetekben foglalja össze a kihallgatások során (többször) elhangzottakat, és leírja azt is, amire a nyomozók érzése szerint még nem kérdeztek rá.

„Fehér Szarvas” vallomása

Az *önvallomás* egyik terjedelmes fejezete a szerző irodalmi tevékenységéről szól, részletesen elmeséli, hogyan kezdődött írói karrierje, majd sorban összefoglalja könyveinek tartalmát. Ebből a fejezetből idézek hosszasan:

„Felnöttem, de állandó szegénységem, és az élet egyéb nehézségei lehetetlenné tették az Amerikába kiutazást. Többszöri próbálkozás után 1939-ben dőlt el végleg, hogy reménytelen minden ilyen igyekeztem. Viszont akkorra már szakkönyvekből és közvetlen levelezésből jól ismertem az indiánok történetét, folklórját, sőt politikai problémáit is. Ezek felhasználásával írtam róluk egy hosszabb, áttekinthető tanulmányt. Ezzel a munkával szolgálni akartam az indiánok megismertetését. Másrészt, mint író akartam érvényesülni, hogy elsősorban családomnak bebizonyíthas-

sam ebbéli elhatározottságomat, rátermettségemet, mert semmibe se vették ezt a hajlamomat. (...) Több kiadó megnézte munkámat. Mindegyik elutasította azzal, hogy ez múzeumi, akadémiai szakanyag. (...) Az Athenaeum könyvkiadó lektora felszólított, hogy kimondottan olyan regényt írjak, amely az indiánok életét és törekvését mutatja be. De ne a civilizált indiánokat tárgyaljam, hanem azokat a romantikus figurákat, akiket May Károly népszerűsített. (...) Ilyen kíváncsiság alapján írtam meg a *Sziklás begyek varázslója* c. munkámat, amely a kiadónak nagyon megnyerte tetszését. Ez a regényem egyes szám első személyben íródott. Leírtam benne gyermeki élményeimet, hogy hogyan lettem az indiánok őszinte barátja. Majd pedig folytattam *meg nem valósult vágyálmom* [kiemelés az eredetiben – K.M.] leírásával: kiutaztam az indiánok közé, azok testvéreiké fogadtak és bizalmasan beavattak a legtitkosabb törekvéseikbe is... (...) Már kiszedték a kéziratot, amikor Sárközi György, a kiadó cégvezetője (neves költő) közölte velem, hogy a könyv címdaláról törölte a „regény” meghatározását. (...) Nem értettem vele egyet, nagyon sok barátom tudja, hogy csak szerettem volna kijutni Amerikába, de nem sikerült.”

Végül a kiadó vezetője mégis meggyőzi. A *Sziklásbegyek varázslója* megjelenik Fehér Szarvas neve alatt, és hatalmas siker lesz.

A zárkaügynöknek a „fiatal vörös rókáról” elmondott „privát” történet tehát valójában legenda. Borvendég Deszkáss Sándor titka és bűne is egyben, hogy valójában nem indián és nem azonos Fehér Szarvas törzsfőnökkel. Sikert viszont éppen a szerző és a főhős, a fikció és a valóság összemosásának köszönheti. A *Sziklásbegyek varázslója* arról szól, amire a regény alcíme utal: „*magyar ifjúból indiánfőnök*”, azaz bárkiből lehet indián, ha nagyon akarja. A néprajzkutató azzá válhat, akit kutat, az indiánrajongók azonosá válhatnak rajongásuk tárgyával, a regény épp arra mutat rá, hogy ezek a határok átjárhatók. Borvendég személye *önvallomása*, és ahogy olvashattuk, kiadója szándéka szerint is csupán eszköz ahhoz, hogy ezek az átjárások az olvasók vágyaival találkozzanak. Az indián tehát egy csalót fed(ez): Borvendég Deszkáss Sándort, aki vágyfantáziáit valóságként adta el, önéletrajzként árulta regényét.

Az *önvallomás* szövege azonban nemcsak az „indiánt”, hanem az ellenforradalmárt is visszautalja a vágyak birodalmába. Az *ellenforradalom* című fejezetben leírja, mit tett valójában 1956 októberének végén, és mit mondott 1959-ben a kaposvári „indiánoknak”. Ha emlékszünk, e beszélgetésről szóló jelentés volt a nyomozók egyik legfontosabb bizonyítéka Borvendég és a kaposvári „indián törzs” ellen.

„Egymásután kérdezgettek a budapesti ellenforradalom részleteiről. Elmondtam nekik a Sztálin-szobor ledöntését, majd Nagy Imre megjelenésének kikövetelését a Parlament előtt. Hogyan bősztült fel a tömeg Gerő beszédére, és hogyan vonultak a Rádió épületéhez. Úgy mondtam, hogy a Sztálin-szobor ledöntését én is láttam a tömegből (valójában

már régen otthon voltam, illetve Sashalmon az üzletekben vásároltam). Amikor meghallottam, hogy mi történt, és mi folyik Budapesten, olyan nagy izgalom vett erőm rajtam, hogy máris fegyvert ragadtam volna, hogy én is részt vehessek a harcokban. Mikor azonban értesültem, hogy milyen öldöklés megy végig az utcákon, egyszerre kidobtam a fejből ezt a vad gondolatot, s az volt minden vágyam, hogy segíthessek a sebesülteken. Mikor aztán sikerült bejutnom Budapestre, volt alkalmam mentőszolgálatot végezni. A Baross-téren, egy bádoggal kibélelt hentes kocsiából rögtönzöttünk egy sebesült szállító kocsit. Erre szedegtettem össze a sebesülteket – persze nemcsak magyarokat, hanem oroszokat is – és hordoztam be őket a Péterffy S. u-i kórházba (ez a kis történet teljesen képzeletbeli – el nem ért vágyálmom elmondása volt).”

Önvallomása szerint a forradalom „nagy történeteit” csak mások elbeszéléseiből és fényképekről ismeri, ahogyan az indiánokat. 1959-ben a kaposvári baráti társaságban tehát a nem létező Fehér Szarvas egy nem létező (ellen)forradalmár, a forradalom és a róla való beszéd pedig éppen úgy a vágyak és a virtualitás terepe, ahogyan az „indián”. Borvendég Deszkáss Sándor ezek szerint nem ellenforradalmárként és „indiánként” bűnös, hanem csak azért, mert ellenforradalmárnak és indiánnak adta ki magát.

A terjedelmes önvallomáshoz a szerző Epilógust csatolt, amelyben további magyarázatot fűz az „indián” motivációihoz. Innen idézek hosszabban:

„Tulajdonképpen nem gyűlöltem ezt a rendszer sem ’56 előtt, sem ’56 után. Hanem: súlyos belső válságtól indítva türelmetlenül sóvárogtam egy változást, amely ugródeszkaként elősegíthet álmaim színhelyére, ahol végre megtalálhatom önmagam és jó lesz minden.

(...) Sajnos csak későn találtam meg új életemet. (...) Együttélésünk második hónapjában elvittem L-néhez³ az Amerikai Geographical Society híres kiadványát, a sok száz színes illusztrációval teli indiánkönyvet. (...) Kinyitottam, lapozgattam, s akkor következett be a rendkívüli meglepetés: nem találtam benne semmi érdekeset, melyet alkalmasnak találhattam volna megmutatásra. (...) Megszűnt a kínzó honvágyam a csodálatos Amerika után (...). S egyszerre nevetségessé vált előttem a polgári demokrácia és mindaz a hamis cégér, amelyhez menekültem, mert a belső, égető elégedetlenségem sehol se talált megnyugvást. (...) A tudatlanságom és az indulataim ködében soha nem vettem észre, hogy tulajdonképpen egyes személyek befolyására cselekszem, és egyes személyekkel állok harcban.”

A politika mögött eszerint pusztán személyes érdekek és vágyak állnak, amelyek megvalósulás hiányában öltenek politikai formát. Az „indián” itt nem tiltott (vagy egyéb) politikai tartalom, hanem csak egy magánember, aki máshová vágyódik, ahol önmaga lehet. A polgári demokrácia és az „indián” 1963 elején „sohaország”, az (egyéni és közösségi) autonómia el nem érhető helye. Az *önvallomás* szerint így nemcsak az „indián” és az „ellenforradalmár”

áll idézőjelek között, hanem Borvendég Deszkáss Sándor személye is, aki nem létező helyeken – az „indiánban”, az „ellenforradalmárban”, a polgári demokráciában – kereste és nem találta önmagát. Ahogy a külvilágra vetítette belső autonómia iránti vágyakozását, olyan imaginárius tereket hozott létre (az „indiánt” és a „polgári demokráciát”), amelyeket óhatatlanul a politika határol.

Az *önvallomás* ki nem mondott konklúziója szerint tehát a hatalom minden kritikája megoldatlan személyes probléma, akinek gondja van a rendszerrel, az valójában neurotikus. Az ellenállás így soha nem lehet politikai.

Ezt az *önvallomást* a kihallgatók is elfogadhatónak találták, az akta legalábbis nem tartalmaz több ilyen írást. A zárkaügynöki jelentés szerint kifejezetten jól halad az ügy, alakul a tárgyalás forgatókönyve.

Az utolsó *önvallomás* állításai tehát a bíróságon is megállják a helyüket – a zárkaügynök megítélése szerint legalábbis. A két „ellenforradalmár” „rájött”, milyen tónusban, mit akar hallani tőlük a hatalom, a cellában eljártsszák a bírósági tárgyalást – a „legendához” illeszkedve, miszerint „Török Gyula” ellenforradalmár ügye egy lépéssel mindig előrébb tart. A zárkaügynök azonban arról is beszámol, hogy Borvendég titkokat őriz, valódi álláspontja nem egészen felel meg az *önvallomásokban* leírtaknak, sőt. Egy későbbi jelentésből idézve: „Beszélgetésünk során kijelentette, hogy nem kell azért megjedni, mert az ország 96%-a nem kommunista és ha az oroszok csak 24 órára kimennének, »ezek« eltűnnének a föld színéről.”

Feltételezhetjük, hogy *önvallomásában* írt felismerései, miszerint nem a szocialista társadalmi renddel volt baja, hanem házasságával és saját magával, nem felelnek meg a „Török Gyula” „cellatárssal” alkotott „közös” valóságnak, ahol ők olyan „ellenforradalmárok”, akik ki- vagy eljátszszák a hatalom elvárásait. „Török Gyulának” elmondott bizalmas közlése alapján Borvendég leginkább attól tart, hogy a nyomozók rájönnek titkára, miszerint még 1957 elején is kapcsolatban állt az ellenforradalmi Írószövetséggel, és részt vett az írók megsegítésére indított pénzügyűjtési akcióban. Mi azonban tudjuk, hogy ez a nyomozók előtt nem volt titok, már Borvendég letartóztatása előtt is tudták a környezettanulmányokból – s úgy tűnik, a sok kihallgatás során egyetlen alkalommal sem tartották olyan lényeges információnak, hogy rákérdezzenek. Borvendég ellenforradalmi íróként (Fehér Szarvas indiánként) őrizte meg önmaga számára önmagát, noha a hatalomnak elbeszélte történet szerint nem Fehér Szarvas és nem indián. A „cellatárssal” elmondott „privát” közlésben azonban ezek az azonosulások úgy tűnik, továbbra is léteznek, Borvendég ugyanis kizárólag Fehér Szarvas néven jelentette meg regényeit – amelyekben a szerző egyben főszereplő is, amennyiben tehát író, annyiban Fehér Szarvas (és „indián”), és ellenforradalmár (az Írószövetség támogatója).

A hatalom számára látható aspektusának, a kihallgatóknak írt *önvallomásokban* tehát az „indián” és a „forrada-

lom” egyaránt olyan nem létező helyek, ahol Borvendég személye valódivá és politikáivá válhatna. Mivel ilyen hely nincs (mert Borvendég valójában nem indián, és még csak nem is látott élő indiánt, ahogyan 1956-ot sem „látta”), a politikai értelemben vett autonómia is illúzió, a vágnak „valójában” nem is lehet politikai vonatkozása. A hatalom Borvendég számára láthatatlan aspektusának – a zárkaügynöknek – elbeszélte történetben viszont az „indián” így, idézőjelek között mégis létezik, a megvalósulhatatlan vágyak helyeként, ahogyan 1956 is forradalomként él a „cellatársak” emlékezetében. Kérdés marad, hogy mi Borvendég titka (és bűne). A kihallgatók előtt az „indián” és az (ellen)forradalom vágyként és fikcióként (ha bűnről beszélünk, akkor hazugságként) lepleződik le. A zárkaügynök előtt pedig épp ellenkezőleg, a titok az indián és a forradalom valóságossága és morális értelemben vett igazsága. A zárkaügynök azonban „elárulja” a nyomozóknak az indián e valóságát/igazságát, így az „indián” tulajdonképpeni politikuma (ahogy a hatalom politikának látja) valójában Borvendég előtt válik titokká. Borvendég nem tudja, hogy a hatalom tudja, hogy az „indián” még mindig működik. Azt sem tudja, hogy a hatalom számára az „indián” éppen így, „privát fikcióként” működik, ezért a nyilvánosság előtt bármikor leleplezhető magánbűnként (hazugság) és politikai tartalomként. Más szavakkal: Borvendég kollaboráció ellenében megőrzött „indiánja” a hatalom számára láthatatlan aspektusával kötött „tudattalan” egyezés. Az „indián” tehát az állambiztonsági megfigyelővel (együtt)működik, Borvendég egy ügynökkel teremti meg azt a közös valóságot, ahol az indiánjáték a hatalom ellenében érvényes.

1963 elején az „indián” e kettősségében megfelel az ellem indított per lejátszásához. Noha a hatalom nem íróperben gondolkodott, ahogy az alábbi idézetben olvashatjuk, mégis Borvendég Deszkáss Sándor és Fehér Szarvas (mint szerző és főhős) megtévesztő analógiája válik bizonyító erejűvé. A büntetőper és az azt lezáró amnesztiát követően 1963. május 22-i keltezéssel hosszú és részletes *jelentés* készül az Indiánok fedőnevű ügyről, amely összefoglalja a tanulságokat és levonja a következtetéseket.

„...ma is megtalálható a misztikum iránti vonzalom a meseszerű csodás indián világ iránt. (...) Borvendég Deszkáss Sándor könyvei a történelmi tényeket elferdítve írói fantáziával mutatják be (...) és tudatos ösztönzést adnak (...) a romantika gyakorlati követésére. (...) Államunk 1948-ban megszüntette a nacionalista-soviniszta ideológián alapuló cserkész-szervezeteket, melyek a romantika bölcsői voltak. Nem szűnt meg azonban a romantikus hajlam, és megvannak azok a források is, melyek felélesztik és táplálják ezt. A gyakorlati indiánozás ugyanazzal a tartalommal bír, mint a cserkészlet. A militarista jellegű külsőségeket a harcos indián motívumok pótolják, a nacionalista ideológia benne él az indián rezervátumok legendájában. (...) Az indiánózó fiatalokra irányuló cserkész és klerikális befolyás célja az, hogy a

fiatalok romantikus hajlamait különböző állami és társadalmi érdekeket sértő, ellenséges politikai koncepciók szolgálatába állítsák.”

A *Jelentésben* igazolódik az állambiztonság eredeti gyanúja, miszerint klerikális államellenes összeesküvés történt, és az ügy az egyházi kisközösségek elleni perekhez kötődik – annak ellenére, hogy a gyanúsítottak egyikének sem voltak hivatalos egyházi kapcsolata, valamint az „indiánok” hitoktató tevékenységéről sem került elő bizonyíték. Borvendég és Fehér Szarvas azonossága, az „indián” (az idézőjelek közötti, ami nem azonos az észak-amerikai őslakosokkal) egyszerűen illegális, ellenséges ideológiává válik, olyan felületté, amely alkalmas arra, hogy „különböző állami és társadalmi érdekeket sértő, ellenséges politikai koncepciók szolgálatába állítsák.” Mindez azért lehetséges, mert „Borvendég Deszkáss Sándor könyvei a történelmi tényeket elferdítve írói fantáziával mutatják be”.

Láthattuk, a hatalom felismerte az „indián” mögé rejtőző Borvendég Deszkáss Sándort, aki személyes okokból politizált, valamint azt a Borvendég Deszkáss Sándort is, aki „rájött”, hogy ezt kell mondania a hatalomnak, de személyes (vagy egyéb) okokból továbbra is titokban politizál. Ez volt az első és utolsó indián per. A továbbiakban nincs szükség (és lehetőség) perekre, a hatalom tudja, mit kell keresni, az „indiánok” pedig tudják, hogy keresik őket.

Epilógus

A nyomozati akta a fentebb idézett jelentésekkel lezárult, mellékletként azonban az alábbi levélváltást tartalmazza:

„Rózsa elvtárs!

Mivel könnyebb így levélen keresztül kapcsolatot találni, és jobban tudom tömöriteni problémáimat, ezért kérem, vegye figyelembe ezt a néhány sort. Úgy érzem, Borvendég barátom ügye a végére jár. (...) 16 éves korom óta voltam rendőr. Az operatív munkát jól ismerem. Ha ez esetleg itt nem mutatkozott volna meg, vegye figyelembe az abszolút abnormális idegállapotomat. (...) Csupán emlékeztetőül jegyzem meg: megkértem már, hogy a letétben lévő ruhámat a börtönben vasaltassák ki, mert az nagyon gyűrt. Egy zsákba volt begyömöszölve. Sürgősen szeretnék beszélni válóperes ügyvéddel a tárgyalás előtt. Kérem, hívja föl. Dr. Kárpáti László, a bpesti ügyvédi kamara titkára. Nappal a kamarában éri el, 17–19 órakor a 38. számú ügyvédi m.k.-ban található. (...) A kapott pénzből kérem vásároltasson nekem egy db vörös-kék illatos mosószappant.”

Rózsa elvtárs „válaszul” egy „Jelentést” ír:

„Kijelentem, hogy Dörögő Gyula (...) a Katonai Kollégium által veszélyeztetés büntette miatt egy évre elítélt 1962. október 16. óta van osztályunkon fogdaügynökként az »Indiánok« fedőnevű ügyön foglalkoztatva. 1962. dec 18-án lesz a válóperes tárgyalása. Kéri, hogy tegyük lehetővé, hogy a

tárgyalására saját ruhájában, polgári ruhás kísérel, bilincs nélkül legyen elővezetve, mert a külsőségek befolyással vannak feleségével szembeni követelésének elbírálása szempontjából. E követelések a két gyermek nekiítélésével kapcsolatosak. Figyelembe véve eddigi munkáját, magatartását, személyi körülményeit, valamint bűncselekményének jellegét, javaslom, hogy a tárgyalásra Mihók J. r. főhadnagy és Takács Emil rendőr százados elvtársak vezessék elő, gépkocsival, bilincs nélkül.”

Saját perspektívánkból látható két válófélben lévő középkorú férfi is – egy zárkában. Mindkettő mindent megtesz azért, hogy civil ruhában kezdjen új, „független” életet, miközben egymásra vannak utalva. A zárkaügynök elmesél „cellatársának” egy fiktív „’56 és megtorlása” történetet röpcédulázástól a vádemelésig és a várható amnesztiáig, megértő társa Borvendég Deszkáss Sándornak, türelmesen végighallgatja, sőt kifejezetten kíváncsi „sorstársa” minden érzésére és gondolatára. Mindeközben attól retteg, hogy esetleg nem jelent megfelelően, vagy az ügyről kiderül, hogy valójában nem is jelentős, ebben az esetben visszakerül a katonai fogdába, és a feleségének ítélik a gyerekeket. Így jön létre egy nemzetközi irredenta „indián” összeesküvés, és egy olyan helyzet, ahol Borvendég Deszkáss Sándor úgy köthet a hatalommal kompromisszumot, hogy biztos lehet benne, legalább egyvalaki megérti nehéz helyzetét, és tudja, hogy valójában „indián”.

Az „Indiánok” fedőnevű ügy eredményei tehát összefoglalva a következők: Borvendég Deszkáss Sándor „megígérte” a hatalomnak, hogy többé nem öltözik be, inkább megtanul a „sorok között” indiánozni – „indiánmentes” indiánregényeket és ismeretterjesztő cikkeket ír. A nyomozók eljuttatták az ügyet a vádemeléshez: bemutatták, hogy az „indián” alkalmas „államrend elleni összeesküvésre”. A zárkaügynök civilben vett részt a válóperes tárgyaláson. Borvendég Deszkáss Sándor és társai bűnösnek bizonyultak, és 1963 márciusában amnesztiával szabadultak. A bírósági végzés nyomozati értékelése javasolja, hogy „az illetékes operatív szervek folytassanak felderítő munkát a magyarországi »indián« tömörülések körében”. Számunkra pedig – szintén az akta szavaival: „A bűncselekmény körülményei feltárták az indián romantika problematikáját és lehetőséget adtak e téma sokoldalú elemzéséhez.”

1 A teljes nyomozati anyag: ÁBTL 27-5557/63 sz. 8 kötetes vizsgálati dosszié. Amennyiben külön nem jelöljük, az idézetek innen származnak

2 A párt 1957. december 10-i PB-határozatának és az igazságügy miniszter, a belügyminiszter és a legfőbb ügyész 1958. január 8-án kiadott közös utasítása értelmében a párt büntetőpolitikájának érvényesítése érdekében előírta, hogy a rendőri és nyomozó szervek az októberi „ellenforradalmi jellegű” bűnügyek vizsgálatát fejezzék be. Idézi Takács Tibor: Szövegek, tények, stratégiák. A történelem és forrásai, BUKSZ, 2008. tél, 359.

3 Az aktában természetesen az eredeti név szerepel

Indiánok a Magyar Népköztársaságban

A Magyar Népköztársaságban két nagy indiántábor működött egymással párhuzamosan, a „dunai” és a „bakonyi indiánoké”.

A „dunai törzset” 1931-ben alapította Baktay Ervin, fikciós és ismeretterjesztő indiánkönyvek írója és fordítója. Előzménye az 1924-ben ugyanott alapított „vadnyugati város” volt. „Szétosztották a szerepeket (...) a törzs nagyfőnöke, Heverő Bölény, Baktay Ervin lett. Sok barátjuk is csatlakozott a játékhoz, akik aranyásókká, cowboyokká, harcosokká, a hölgyek pedig dámákká vagy squaw-ká változtak át. A Dunakanyar páratlan szépségű szigetvilágában épített táborban indián motívumokkal díszített kúpalakú sátrakban laktak, kenut építettek, szabad tűzön főztek, s ünnepi alkalmakkor maguk készítette indián ruhákat öltöttek. A tábori életet szigorú elvek szabályozták (tagfelvétel, »harcos«-avatás, ünnepi szertartások stb.), amelyeknek mindenki örömmel tett eleget. Ezek a 2–3 hónapig tartó táborozások tökéletes regenerálódást nyújtottak a téli, városban töltött időszak után” – írja a kezdetekről Lorencz József, dunai indiánózó, a kisoroszi indiánmúzeum létrehozója, abban a bevezetőben, amelyet a Néprajzi Múzeumban a magyarországi indiántáborokról rendezett kiállításához Cseh Tamással közösen készített. (A kiállítás 2000 tavaszán volt látható a múzeumban *Kenu és tipi – Indián táborok Magyarországon 1931–1999* címmel). Lorencz így folytatja: „A második világháború után a környező világ sok szempontból megváltozott, de a Törzs a reneszánszát is élte. Új tagok csatlakoztak a nagy játékhoz, amely az Alapító szellemében a mai napig is folyik a Duna mentén.”

A másik indiánózás – a beszámolók szerint a dunaiakról mit sem tudva – 1961-ben indult, amikor Cseh Tamás néhány barátjával indiános harci játékot kezdett a Bakonyban. A két tábor lakói csak később ismerték meg egymást. Furcsa rivalizáló viszonyuk generációs különbségként fogalmazódott meg: a „nagy öregek” szemben a „fiatal játszókkal”. A viták pedig a néprajzi hitelesség, az indián ideológiája, az ismeretek *versus* játék probléma, illetve a titkosság körül forogtak. Cseh Tamás tábora vállaltan egy indián harci játék volt: „A 150 évvel ezelőtti síksági életformát idéző »játék« két hétig tart. Ez idő alatt egymástól 10–30 km távolságra táboroznak a sejen, a hidatsza, a feketelábú szíú és a varjú indiánok törzsei és nemzetségei. A népek saját dalaikat éneklik és táncaikat táncolják. (...) A hadijáték a korabeli történelmen alapul, az akkori törzsi viszonyok (rokonságok, ellentétek) alapján egymás szövetségei vagy ellenségei. A dicsőség és a megbecsülés kivívása a cél, amihez nem annyira az ellenség megölése, inkább a bátorság megmutatása a fontos”. Mai szemmel a két tábor közötti különbség leginkább úgy fogalmazható meg, hogy míg a dunaiak az indiánt és a hozzá kapcsolódó ideológiákat, ethoszokat és fantáziákat inkább a megjelenítésen keresztül élték meg, addig a bakonyiak a játékból váltak „indiánokká”. Ami közös bennük, hogy a szocialista Magyarország közegében az indiánnak öltözésben valamiféle lehetőséget láttak a maguk számára. A beöltözés, ami valamit elrejt vagy valamit képvisel, illetve éppen azt rejt el, amit képvisel, politikailag gyanús cselekedetnek számított. Ebből a szempontból a dunaiak, akiknek korábban kapcsolata volt Borvendég Deszkással, talán gyanúsabbak voltak. Cseh Tamásék az indiánperről mit sem tudva kezdenek lejárni a Bakonyba a hatvanas évek elején. Addigra már elkészül az állami indiánkonceptió, illetve az indiánózó tevékenységek kvázi „tiltva – tűrve – támogatva” besorolása. Ez alapján a bakonyi indiánózást inkább lehet a gyermekkori fantáziákhoz kapcsolódó játékként értelmezni. Cseh Tamásnak a kiállítás elé írt megjegyzése is ezt támasztja alá. „Ezekben az időkben védelmet jelentett a zaklatások ellen a képes hírlapok nyilvánossága, ami romantikus, gyerekes foglalatosságnak tűntette fel a nyári együttléteket.”

Egy interjúban pedig azt meséli el, hogy a Bakonyban „a főderésszel meg a fővadással, sőt még a helyi párttitkárral vagy tanácsbíróval is megbeszéltünk mindent. Hát hogy mi táboroznánk. »Jó van – mondták –, ha indiánok vagytok, hát azok vagytok, menjetek csak, játszódjatok, oszt vigyázzatok, fő ne gyűccsátok az erdőre.«” A tábor híre aztán eljutott a zirci rendőrkapitányságra, „és azok már jöttek is a dzsippel. Megálltak a patakaparton, na vegyük elő a személyi igazolványokat. (...) Nem esett bajunk, de mindennek azonnal ellenállás íze lett. Meg se fordult a fejünkben, hogy mi ellenállók lennénk, mi csak jól akartuk érezni magunkat.”

A Bakonyban a hatvanas évek első táborai óta több száz indiánózó megfordult már, sőt mondhatjuk, hogy azóta több „indián” generáció felnőtt. A mostani indiánózás már sok szempontból más, mint a hajdani, amely viszont ma valamiféle hőskorként jelenik meg. E lapszámot készítve egyre több ismerősünkről derült ki, hogy ismer indiánózókat, sőt ő maga is (volt) indiánózó. Mindenki lelkesen és a történetekbe belefeledkezve beszél indián kalandjairól, ugyanakkor sietve hozzá is teszi, hogy az elmondottakat kezeljük bizalmasan, mert ezek a dolgok valamilyen módon titkosak. Az indiános képek megjelenítése ugyanebbe a „titkosságba” ütközik. Mindeközben láttuk, hogy a rendszerváltás előtt színes magazinokban szerepel az indiánózás, a Néprajzi Múzeumban kiállítják magukat, Cseh Tamás, „az öreg törzsfőnök”, a vele készített interjúban részletesen beszél az indiánról. A „titkos” bakonyi indiánózásról tehát számos nyilvános történet van.

Horváth Kata

„Nehéz azon a borotvaélen maradni, hogy bele se dilizzek, és mégis valahogy megfejtsem a helyzetet”

Beszélgetés a bakonyi indiánozásról Erdély Dániellel

„Naplót írtam az indiánozásról. Indiánnak képzelve magunkat leírtam ilyen indiános nyelven, hogy mit tudom én, Tanguáék éjszaka érkeztek. Miközben varrtuk az indián ruhákat a Virágárok utcában, Erdély Miklósnál, az áldott emlékű Kormos István, aki akkor épp ott lakott, megkérdezte mi ez az indián napló. Elkérte, megmutattam neki; így élünk, így harcolunk, indiánok vagyunk, és ezek a fiatal fiúk is harcosok lesznek, mármint Erdély Miki két fia, akikből indiánt csináltam. Dani lett a Tücsök, Gyuri a Bagoly. Ez a napló került ennek a »Fung« fedőnevű embernek a kezébe, aki különben nem a bakonyi indiánok közé tartozott, hanem a dunaiak közé, és ekkortájt születtek az ő jelentései” – írja Cseh Tamás.* Az idézetben szereplő „Dani”, az avantgárd művész Erdély Miklós fia, azóta maga is ismert művész lett. Az „indiánról” beszélgettünk vele.

anBlok: Mit jelentett számodra az indiánozás? Tiltakozást, ellenkezést valamivel szemben?

Erdély Dániel: Nem, dehogy. Nyilván, aki felnőtt volt akkor, abban volt egy ilyen értelmezés. De számunkra, gyerekek számára izgalmas, nagyszerű játék volt. Én csak a szürke szorítást éreztem ebből az egész kádári dologból, meg a mozdíthatatlanságot néha. Az indiánozás ahhoz képest „friss levegő” volt.

anBlok: Hogyan kezdte el indiánozni?

E. D.: Kisfiúként, Cseh Tamással. Jött hozzánk énekelni, és énekelt dalokat az indiánokról. Aztán kiderült, hogy indiánozik. Persze mi is indiánosdiztunk a kertben, a környéken a barátaimmal. Bementünk idegen kertekbe. Tudod, küzdelem a hatalommal, a házínénik, a gondnokok meg egyebek. Egyik alkalommal a Guyon közből lejutottunk egészen a Pásztói útig, ami mondjuk három ház, de ezt mi úgy éltük meg, mint egy területfoglalást. És képzeld, az egyik kert közepén ott ült egy cowboy kalapos, pisztolyos seriff. Egy másik gyerek, aki meg éppen cowboyost játszott.

Én egyébként már korábbról is íjaztam, meg persze indiános könyveket olvastam. És akkor megfogalmazódott bennünk, hogy de jó lenne megfűzni Cseh Tamást, hogy vigyen el minket indiánozni. Megbeszélte az anyuékkal, és mondta, vegyünk bőrt, és amikor jön, csinál nekünk mokaszint meg ágyékkendőt. Gyönyörű szép bőringünk is lett. Tudod, ez a rojtos. Üveggyöngyöket vettünk, motívumokat gyűjtöttünk, szóval amikor először lementünk, már gyönyörű egyenruhás indiánok voltunk. Én 12 voltam, a bátyám 15. Valahogy úgy alakult, hogy csak gyerekek voltak, talán csak Tamás volt felnőtt. A nagyobbak az ellenségnél voltak, de hát azok külön szerveződtek. Ők voltak az ogalalák.

anBlok: Az ellenség is ismerősökből állt?

E. D.: Ők Cseh Tamás ismerősei voltak, mi nem nagyon ismertük őket. Persze egyszerre mentünk a Bakonyba, hogy izgalmas legyen. Volt olyan, hogy Fehér Kígyóval, a nagy ellenséggel találkoztunk a falubeli büfében, és vicces volt, hogy holnap esetleg „megöl”, de ma még ott beszélgetünk. Amikor hazajöttünk, néha akkor is találkoztunk. És ugyanúgy gyűlöltük, meg álmotunk is róla. Dobolások voltak ellene, meg táncok napokig. Képzeld el, egy 12-13 éves gyerekekben mennyire fölnagyítódnak ezek az érzések.

* Szőnyi Tamás *Nyilván tartottak. Titkos szolgál a magyar rock körül 1960–1990*. Budapest, Tihany-Rév, 2005, 266.

anBlok: Azt mondtad „megöl”, de hát miképpen folyt a harc?

E. D.: Ez tényleg nagyon kemény, mert olyan játékszabályok voltak, hogy tényleg nagyon tudtunk egymásnak ártani. Ha késsel, nyíllal megsebesítettek, vagy egy tomahawkkal leütöttek, akkor azt hiszem, ezerig kellett számolni. Ha pedig elfognak, és a totemoszlopnál kivégeznek, akkor elvesztem a nevemet, és egy napig nem játszhatok. De a lényeg, hogy elvesztem a nevemet. Mindent, az egyéniségem, az indián identitásom, amit mindenféle hőstettekkel lehetett felépíteni. Ez nem csak játék volt, mert tényleg nem lehetett bizonyos helyzetekben nevetségessé válni. Például, egyszer hajnalban letámadtak minket az ogalalák. Szörnyű volt. Elfogtak mindenkit, vastag hajókötelekkel megkötözték, és kínzócölöphöz állítottak. Persze ez mind játék volt, de lehetetlen volt jelezni, hogy fájdalmam van. A mellettem lévő oszlopra rákötözték egy másik fiút, és a kötelet áthúzták a meztelen lábamon. Irgalmatlanul fájt, de úgy éreztem, ha nem akarok nevetségessé válni, nem mondhatom, hogy „figyelj már, vedd már le a lábamról”. Ezt bírni kellett. Ezt nem felejttem el, mert szörnyen fájt. És több ilyen dolog volt.

anBlok: Cseh Tamás a könyvében éppen apádról mesél el egy hasonló esetet. Ez így hangzik: „Egyszer Erdély Miki is lejött hozzánk a fiait meglátogatni. Miki úgy ismerte a térképet, hogy sehogy. Azt gondolta Veszprémben leszáll a vonatról, ott belép egy ajtón, és a Bakonyban van. Állt ott, a veszprémi vasútállomáson, aztán bérelt egy fuvarost. Felült a szekérre, és mint a taxisnak, bemondta a címet: Bakonybél, indiántábor. Mi ugyan itt-hon elmondtuk neki, hogy a Gerence és a Gella összefolyásánál táborozunk Bakonybélnél, mégis három napig kocsikáztak. A bakon ott trónolt Erdély Miklós meg a felesége, Szenes Zsuzsa meg a kutyájuk. Képzeld csak el, középkori utazást rendezett magának a hatvanas években. Pénze volt, a kocsist megfizette, a falvakban megszálltak, és három napig bolyongtak. Az is lett a neve: Aki Három Napig Bolyong Az Erdőn, és az a csoda, hogy a harmadik napon ránk bukkant. Vagyis mi láttuk meg, és elfogtuk őket. Miklóst kikötöttük, és órákon át lógott a kínzócölöpön. Akkor még nem tudtuk, hogy a sziúk nem használtak kínzócölöpöt. (...) saját fiai is kínozták, hiszen indiánok voltak, az apjuk meg csak egy fehér betolakodó. Zsuzsa kicsit pityergett is, mert látta, hogy Miki szenved. Fájt neki, a Mikinek, de tartotta magát, és amikor a kötelet kivettük a szájából, akkor ordított, mint az őrült. Kiabálva előadott egy értekezést a szabadságról, a kötelekről, a véletlenekről. Meg sem próbált szabadulni, komolyan vette a játékot. Performansot csinált ott rögtön. Fantasztikus nap volt.”

E. D.: Tamás mindig egy kicsit túloz. Nem kínoztuk, hanem volt egy ilyen, hogy a kínzócölöpre kötött ember mellett el kell lőni nyílvesszőt, meg fölötte eltalálni a kínzócölöpöt. De akkor rátettünk a fejére valamit.

anBlok: Hogyan érezted magad gyerekként ebben a helyzetben?

E. D.: Emlékszem, egyszer otthon én is megkötöztem, de nem jutott eszembe, hogy ő már egyszer meg volt kötözve. Nyilván az Ödipusz-komplexusomat akartam egy hat méteres szigetelőspulnival ledolgozni rajta. Hagyta. De az volt az igazán jó, hogy amikor azt mondtam, most már elég, akkor volt még egy pár másodperc, amikor nem kötöztem ki. Azt mondtam, „nem, még egy kicsit”. Akkor volt egy pici hatalmam fölötte. De ebben az indiános helyzetben nem éreztem így. Viszont, mikor a feleségemet kapták el, akkor igazán pipa voltam. Akkor úgy voltam vele, hogy „nem, ez nem játék”. Ha valaki be akart jönni a játékba, annak valamit ki kellett találnia, valami vadnyugati szerepet. Ketten jöttek. Az egyik hittérítő volt, a másik cowboy, Jutka pedig elment edényt mosni, és elkapták, talán meg is kötözték, és hozzáérték meg lökdösték. Hozzánk jöttek, hogy velünk legyenek, de hogy bekerüljenek a történetbe, így kezdődött a dolog. Akkor nagyon haragudtam, próbáltam lecsillapítani. Szóval nem volt egyfolytában játék. Meg nemcsak indiánosdi volt, hanem azért ugyanolyan erkölcsi alapokon voltak beszélgetések is. Tehát az indián ethosz megtartásával néha beszélgettünk másról is. Nyilván, ha anyu jön, akkor nem fog tudni mesélni nekem a préri ügyeiről, hanem kicsit mesél otthonról. De azt szépen össze lehetett simítani. Még mikor az orosz tankokkal találkoztunk, az is belefért.

anBlok: Orosz tankokkal?

E. D.: Mentek Prágába a „testvéri tankok”. Láttuk őket. Mi az, hogy láttuk, arra ébredtünk! Azt hittük, földrengés van. Egy egész hadosztály, tankhadosztály. Letarolva az egész bakonyi erdőt. Megálltak, talán hogy egyenek, mi meg odamentünk hozzájuk, én egy kicsit tudtam oroszul, és bemásztunk a tankba. Beszélgettünk az orosz katonákkal.

anBlok: És ők mit szóltak hozzátok?

E. D.: Az egész olyan szürreális volt nekik. Hát nevettek. Odaadták a gégemikrofont, azt próbálgattuk. Az egyikünk a toronyba ment, másikunk a kormányhoz, és beszélgettünk. Az indián történetbe is belefért. „Brummogó harci szekerek”, vagy valami ilyesmi. Hát valahogy bele kellett férnie! És emlékszem, azt mondtuk nekik, hogy ne lőjenek. Úgy búcsúztunk el. Aztán valaki megfejtette, hogy ezek Csehszlovákiába mennek. Azért ez elég érdekes egybeesés. Ebből látszik, hogy az élet, a fantázia, az ethoszok egyszerre voltak jelen egy történetben.

Vagy egy másik alkalommal meglátogattuk a szentendreieket, meghívtak minket így „műsoron kívül” a Bak-tay táborba. Játékok voltak és versenyek mindenféle sportágban. Én a kenuzásra emlékszem, nagyon beteg, nagyon lázas voltam. És egyedül kellett a Duna folyásával szemben fölhajózni a Szentendrei-sziget csúcsához, és egy vízbe szúrt karóról levenni egy pöcköt. De annyira beteg voltam, hogy elhatározták, kivisznek a váci oldalon a partra. Onnan stoppal akartam hazajönni. Egy rendőrautó állt meg. Valami volt még rajtam az indián-ruhából, talán az indiáning. És ahogy beszálltam, mondták a rendőrök az autóban, hogy dehogy visznek haza. „Beviszünk a rendőrsre – ezen röhögtek –, és az asztalon fogsz nekünk indiántáncot járni!” Csapkodta a térdem a rendőr. „Ez egy másik kultúra!” Aztán látták, hogy tényleg beteg vagyok, és rendesek voltak, kivittek a vonathoz vagy valami.

anBlok: Egybemosódott játék és valóság?

E. D.: Elmondok egy esetet. Egyik évben elmaradt az indián, mert előntötte a patak a tábor. Az egész rétet előntötte az ár. Akkor összeszedtük a cuccainkat, és föl húzódtunk az iszapos hegyoldalba, és ott vártuk, hogy kivilágosodik, hogy elindulhassunk haza. A rengeteg vizes, megnehezedett cuccal. A Ló, Fekete Ló, meg a Tamás, aki a Füst A Szemben volt, elment a faluba. Esett az eső az arcunkba. Annyira fáradtak voltunk, hogy a hátunkon fekvé, a hátizsákunkon fekvé vártuk, hogy jöjjenek a lóval meg a szekérrel. Az utolsó másfél kilométert már szekérrel tettük meg, rumot ittunk, és felmelegedtünk. Ez is csak azt bizonyítja, hogy mennyire valódi élmények voltak. Mert azért itt keveredett a játék, a mese meg valóság, meg a természetnek, a természet erőinek a játéka. Meg az emberek játéka.

anBlok: Történt olyan is, ami nem volt összeegyeztethető az indiánnal, a játékkal?

E. D.: Tudnod kell, hogy én az indiánt teljesen átéltem. Úgy éreztem ott a táborban, hogy nincs védelem, nincs kiút, hanem valóban az életről van szó. Így éltük meg: élet-halál. És ami erkölcs, meg testvériség, azt is totálisan. Azért volt nekem olyan nagy csalódás... Amikor elkezdtünk az utolsó nap átvedleni: indiánruhában voltunk még félig, de már félig európai, magyar ember módjára ültünk a tábortűznél, és akkor elkezdtek disznó vicceket mesélni. A disznó vicceket amúgy is utáltam, de ott és akkor, ez meggyalázása volt az indiánnak. Ez számomra már a vége volt, 21 évesen voltam utoljára indiánozni. Kiábrándultam. Amit én fölépítettem magamban addig az indiánról, meg létrehoztam az indián segítségével magamból, nem akartam kompromittálni azzal, hogy belecsúszok abba, hogy ez ennyire félreterhető, ennyire csak játék. Persze mindenkinek annyira játék, amennyire akarja.

anBlok: Van szerinted olyan, ami az indiánnal kapcsolatban mindenkiben benne van? Ami az indiánozás közösen osztott tapasztalata lehet?

E. D.: Sokan mondják, hogy a vadak tiszta lelke. A nem trükkös, az egyszerű. Tehát szemembe nézel, megmondod. Küzdeni, szembenézni. Nem pislogsz, ha bántanak. Nem nyafogsz, ha kínoznak. Ez imponált, ahogy olvastuk, meg próbáltuk ezt így gyakorolni. De azért azt éreztük, hogy az ideál, amiről például May Károlynál olvastunk, nehezen tartható. De hát az, hogy besúgó van közöttünk, hát az abszolút föl se merült. Nem fért bele. Szerintem ott nem is volt besúgó, Cseh Tamás táborában. Az indián sokkal mélyebb és intenzívebb dolog volt annál, mintsem hogy az elárulását bárki el tudta volna tussolni. De mondjuk Bódy Gáborról is furcsa volt megtudni. Nem nagyon értem, ez hogyan lehetett. Mert ahogy ők az apámmal voltak, az elképzelhetetlen, hogy jelentett volna róla. Persze az is igaz, hogy a belügyben mindent tudtak. Amiről két ember beszélt, azt tudták. Persze én paranoiás vagyok. Nehéz azon a borotvaélen maradni, hogy bele se dilizsek, és mégis valahogy megfejtsem a helyzetet.

anBlok: És hogyan lehetne „megfejteti ezt a helyzetet”, a korszakot és benne az indiánózást?

E. D.: Az biztos, hogy volt egy megfoghatatlan, közös, szürke állandó ellenség vagy nyomás, ami néha testet öltött. Az indián pedig valamiféle reménysugár volt. Az volt a tét, hogy ne váljunk olyanokká, mint a környezetünk. Arról mindenképpen éreztük, hogy erőltetett, szürke és merev. Én például negyedikben, általános iskolában elkezdtem színes jelvényeket csinálni, és hordani. És akkor megkérdezték, így hivatalosan, a tornatanár, hogy „Mondd meg Dani, miért hordasz ilyeneket?” Mondtam, hogy ezzel tüntetek az iskola színtelensége ellen. Hát ilyen kiugrási kísérletek voltak, és azokból, akik végig próbálkoztak ilyesmikkel, azokban maradt valami emberi. Szerintem rengetegen így megtörték vagy tönkrementek. Egyébként a színek. Volt a szocializmusnak egy ilyen fakó színvilága. Tehát a piros-fehér-zöld zászló mondjuk május elsején nem volt elég piros, nem volt elég zöld. És amikor kijutottam először Nyugatra, Amerikában és pláne az indián vidékeken hihetetlenül erős színek voltak. Ez teljesen új volt számomra. Olyan, mint ha most nézzük a kínai tévét, van egy ilyen zöldes, pirosas, egészen illuminált színű világuk. Amik vannak, azok nem a maguk teljességükben látszanak. Tehát a színekben és a látásban is van egy ilyen réteg az egészen. És akkor a lélek állandóan keres ilyen kis kiutakat, hogy fönntartsa az elevenségét. Ezermillió trükk volt erre. Az indián is egy.

anBlok: A teljességet jelentette?

E. D.: Egy megtörtént dolgon keresztül tudom ezt elmondani. Én nagyon jól íjaztam. De azt lehetetlen kiszámítani, hogy ha egy nyilat fellősz, hova esik. Voltak ilyen játékok, de nagyon nehéz. Én elhatároztam, mikor lementünk az indiántáborba, hogy kivágok egy kört a tipi, a sátor anyagából, és amilyen messzire csak tudom, elviszem, és kiteszem a dombra, majd kilövök egy nyílveesszőt, és beleesik. És elsőre, egyet lőttem, és pont középen eltalálta. El is raktam ezt a kör alakú anyagot. A lehető legtávolabbra vittem, amiről úgy gondoltam, hogy odáig el lehet lőni, és nem rá céloztam, hanem föllőttem úgy, hogy essen bele.

anBlok: Mit szóltál, amikor megláttad?

E. D.: Tudtam, hogy ez egy olyan dolog, amit ki fog az emberek tudata préselni magából, mert nem tudják egyeztetni a többi tudásukkal. Azt mondják „vaaa!”, de utána már elfelejtik. Vagy ilyeneket mondanak, hogy az isten figyel rád, vagy zseni vagy, vagy micsoda véletlen. Valami ilyen elkenő gesztust. Én azt hiszem, hogy ez sokkal nagyobb csoda és véletlen annál, hogy ezt így el lehetne intézni. Szerintem ez egy olyan jelenség, hogy vannak olyan állapotai az embernek, amikor tökéletesen rá van hangolódva a környezetére, mondjuk valamiféle megtisztult állapot. Mondjuk éppen örültem, hogy lenn voltam ott. És akkor lehet, hogy ez egy ideig tart, és ilyenkor teljesen más az ember, mint máskor. Ilyenkor nincsenek zavaró tényezők. Amikor a nyílveesszőt elengeded, ott már megszűnik az individualitás. Ez nem akarat kérdése, az akarat nem szokott sikerülni. Ez a lyuk pedig pont középen van. Ez egy szimbolikus kép is, meg egy valódi összekötő kapocs is. Ott abban a pillanatban ezt meg lehetett élni.

Készítette Horváth Kata

A kém, a gyarmatosító és az ügynök

Egy nyugati tudomány kelet-európai lefordítása

A rendszerváltás óta egyik ügynökügy követte a másikat. A kérdés csak az, hogy tulajdonképpen mi volt a tétje ezeknek az újra és újra fellángoló vitáknak. A fedőnév feloldása óta a Borsányi név egyszerre utal „Fung György” ügynöki és „Borsányi László” nyilvános, tudós megfigyelő szerepére. Az alábbi elemzés a társadalomtudományos megfigyelés legitimitásáról, a társadalomtudomány politikához fűződő viszonyáról és a kelet-európai társadalomtudós pozíciójáról tesz fel olykor igen zavarba ejtő kérdéseket.

Borsányi László neve a Szőnyi-könyv megjelenése óta¹ magában hordozza a politikai és a tudományos megfigyelő tisztázatlan viszonyát. A Borsányi név innentől kezdve a megfigyelés kérdésén keresztül kikényszeríti a társadalomtudós (antropológus) megfigyelő és az ügynök megfigyelő figurájának összeegyeztetését. Hiszen a Borsányi név immár egyszerre utal „Fung György” III/III-as ügynökre, és az antropológiai megfigyelés módszertanáról szóló cikkek szerzőjére, „Borsányi Lászlóra”. Mindez azt is feltételezi, hogy e név létrejötte előtt, vagyis a lelepleződést megelőzően, az antropológus és az ügynök alakja nem találkozta egymással, valamiképpen tehát más-más szintér szereplőként jelenhettek meg. Lehetséges úgy cikket írni az antropológiai megfigyelés módszertanáról, hogy közben az ügynöki tevékenység homályban maradt. Ez az állapot a lelepleződéssel megszűnt.

Hogyan jöhetett létre az a kutatói pozíció (tudományos szintér), amely a Borsányi név újraszűletése előtt megengedte ezt a szétválasztást? Ráadásul annak ellenére történetelt ez meg, hogy az antropológia diskurzusában antropológus megfigyelő és ügynök megfigyelő tevékenysége jó néhány értelemben problematizálódik.

Amint a Borsányi névben ez a két alak összeér, önkéntelenül is felfedezzük az antropológusban a politikai megfigyelőt. Pedig e tudomány már majd egy évszázada küszködik azzal, hogy ez utóbbi figurát valahogy távol tartsa saját gyakorlatától. Ez az erőfeszítés mindig az antropológia és a tudományos megfigyelés morális és politikai tartalmáról szól, vagyis az antropológiának a politikához való, morálisan megkérdőjelezhető viszonyáról. Ebben az értelemben a Borsányi név egy permanensen ismétlődő botrány újabb állomása lehetne, egy újabb vád, ami e tudomány átpolitizáltságát veszi célba. Ebből a perspektívából azonban eltűnne a szocialista Magyarország III/III-as ügynök megfigyelőjének sajátossága, hiszen az csak úgy tűnne fel, mint az antropológusban már eleve megbúvó gyanús politikai figura. Ahhoz, hogy rá tudjunk kérdezni a politikai meg-

figyelő és az antropológus megfigyelő viszonyára, látnunk kell, hogy milyen lehetőségeket nyújt maga az antropológia e kérdés rendezésére. Valamint, hogy mennyiben határozza meg ezeket a lehetőségeket az antropológia tudományának és az antropológus hazai közegének (jelen esetben a szocialista Magyarországnak) a viszonya.

Mint a fenti cikkekből kiderült, az etnológia a szocialista Magyarországról nézve létre tudta hozni a politikailag semleges „indiánt”, amely az állambiztonság számára nem hordozott veszélyeket. A tudományos „indiánózás” talán azáltal lesz a politikai hatalom számára semleges, sőt többé-kevésbé támogatott tevékenység, hogy az indiánózó mégsem igazán indián, hiszen nem öltözik be, nem lakja be a vágyaknak, a fantáziáknak a hatalom számára veszélyes és gyanús terepét. Az indián nem ő maga, hanem csupán kutatásának tárgya, a megfigyelt „másik”. Az indiánózó alakja ezért nem veti fel azt a kínos kérdést, hogy ki is tulajdonképpen az „indián”, melyek azok a vágyak, amelyeket csak indiánként lehet megélni, s hogy mely tiltások alól szabadít fel a beöltözés. A tudományos módon indiánózó ember ezért nem kerül az állambiztonság figyelmének a célkeresztjébe: az etnológia védi meg ettől a tekintettől.

Állíthatjuk, hogy az etnológia, főként az amerikai kulturális antropológia bírhatott politikailag veszélyes tartalommal, amely felkelthette az állambiztonság gyanúját (1990-ig nem is működött Magyarországon antropológia tanszék, hiszen „imperialista” tudománynak számított). Ugyanakkor az etnológia könnyen fordítható néprajznak. E fordítás következményeként a szakma művelői egy olyan tudomány területen találhatják magukat, amelynek intézményesülése Magyarországon is igen erőteljes, és mint ilyen, az akkori politikai hatalom által legitimált és ellenőrzött közeg. Az indián mint a kutatás tárgya azonban eleve a vasfüggönyön túlra viszi a kutatót, és nemcsak azért, mert itthon nincsenek indiánok, hanem mert az indián tudományos feldolgozásához és megközelítéséhez leginkább „nyugati” hagyományok állnak a kutató rendelkezésére, úgy mint az

amerikai kulturális antropológia, a brit szociálintropológia vagy a francia etnológia.

A magyarországi kulturális antropológiának megvannak a maga alapító figurái, akik nagyban hozzájárultak létrejöttéhez, illetve mozgástereinek és kényszereinek alakításához. Egyikük kétségkívül Boglár Lajos. Témánk szempontjából mindenképp Boglár a legfontosabb, hiszen tevékenysége és pozíciója révén ő alakította ki a magyarországi antropológiai indiánkutatás irányait és lehetőségeit. Amikor Borsányi László 1963-ban felvételt nyert a néprajz szakra, Boglár Lajos már jelentős szereplője volt ennek a közegnek. Túl volt első terepmunkáján, a Néprajzi Múzeumban dolgozott, a fiatal Borsányit tanította is a néprajz szakon. Később Boglár Lajos a magyarországi kulturális antropológia, s ezen belül az indiánkutatás meghatározó alakjává vált, akihez minden etnológiával, kulturális antropológiával, indiánkutatással foglalkozó embernek valamiképp viszonyulnia kellett. Boglár 1959-től 2004-ig számos terepmunkát végzett dél-amerikai indiánok között, és komoly erőfeszítéseket tett az úgynevezett „budapesti iskola” működtetésére. 1990-ben megalapította az ELTE kulturális antropológia szakcsoportját, ahol Borsányi is tanított. Borsányi ugyanis itt tartotta – egykori tanítványai szerint kitűnő – óráit a résztvevő megfigyelés módszertanáról. Boglár Lajos tevékenysége erőteljesen meghatározza azt a közeget, ahol Borsányi László antropológusként indiánkutatással kezdett foglalkozni, munkásságában kirajzolódnak a magyar tudományos „indiánózás” mozgásterei, kényszerei, a politika és a tudomány viszonyai.

Boglárt követve tehát megláthatjuk azt a sajátos színteret, amelyen egy magyarországi kutató antropológusként tevékenykedhetett, valamint azt, hogy ez a színtér milyen lehetőségeket teremtett bizonyos etikai kérdések feltételére. Milyen viszonyokba kerülhetett egymással politika és antropológia? Hogyan ért össze vagy éppen vált el egymástól az antropológia tudományának politikuma és az ügynököt létrehozó politikai kontextus?

Az antropológia eleve számos lehetőséget nyújt a megfigyeléssel kapcsolatos etikai kérdések feltételére, ez a probléma szinte megkerülhetetlennek látszik. Mégis úgy tűnik, bizonyos megfigyelői pozíciók moralitására a tudomány felől nehéz kérdéseket megfogalmazni.

Az etikus megfigyelő

Az Amerikai Antropológiai Társaság (AAA) 1998-ban adta ki etikai kódexét². A benne felvetett kérdések főként a résztvevő megfigyelést mint legfőbb antropológiai módszert, illetve a rajta keresztül szerzett tudás felhasználásával kapcsolatos morális dilemmákat érintik. „Közelsége” folytán a tudós az élet olyan színtereibe nyerhet bepillantást, amelyek a magánszféra területére tartoznak, ám tevékenysége nyomán bizonyos tekintetben mégis nyilvánossá válnak. Ilyen érte-

lemben tehát a kutatás eleve etikailag billenékeny helyzetből indul. Az AAA etikai kódexe nem fektet le szabályokat, csupán orientálni próbálja a szakmabelieket, hogy munkájuk során nehogymorálisan megkérdőjelezhető helyzetbe kerüljenek: „Egy kódex vagy irányelvgyűjtemény sem tud előre számolni a kivételes helyzetekkel vagy a különleges szituációkban megtett konkrét lépésekkel.” Ezért aztán minden „különleges” és „kivételes” helyzetre értelmezhető kívánságokat fogalmaz meg:

„Az antropológus kutatóknak mindent meg kell tenniük annak biztosítására, hogy kutatásaik nem sértik azoknak az embereknek a biztonságát, méltóságát vagy magánéletét, akikkel dolgoznak, kutatást végeznek, vagy más szakmai tevékenységet folytatnak. (...) Mielőtt bármiféle szakmai elkötelezettség létrejönne, meg kell ismerniük a potenciális munkaadó motivációit annak múltbeli tevékenységének és jövőbeli céljainak tükrében. Kormányhivataloknak vagy magáncégeknek végzett munka során különösképpen ügyelni kell arra, hogy az antropológus ne ígérje vagy sugallja olyan feltételek elfogadását, melyek ellentétesek a szakmai etikával vagy más irányú elkötelezettségeivel.”

Az AAA etikai kódexe abból az alapfeltevésből indul ki, hogy az etnológiai tudás nem marad meg az akadémiai élet viszonylag kockázatmentes világában, hiszen a legtöbb kutatás valamilyen szervezet felkérésére készül, lehet az maga a kormány, valamely profitorientált cég vagy NGO. Egy antropológiai kutatás tehát különböző politikai, gazdasági vagy egyéb érdekek metszéspontjára kerülhet.

De mit tegyünk azokkal a „különleges” és „kivételes” szituációkkal, amikor az antropológus nem mint kutató figyel meg embereket, és szolgáltat ki róluk terhelő információkat a politikai hatalomnak? Amikor e helyzet „különlegessége” és kivételessége éppen abban áll, hogy a folytonos, nyugtalanító áthallások és megfélemltetések ellenére, nem írható össze az antropológus kutató Borsányi László és az ügynök megfigyelő Fung György alakja? Kicsit olyan helyzetben találjuk magunkat, mintha arról faggatnánk a kutatót, hogy vajon milyen apa volt. Miközben nyilvánvaló, hogy az ügynök és a kutató alakja a megfigyelés tevékenységén keresztül mégis valahogy összeér.

Éppen az antropológus-ügynök alakja veti fel a legmaróbban a tudományos megfigyeléssel kapcsolatos morális kérdéseket. Szép számmal előfordulnak ugyanis olyan esetek, mikor valaki kutatói tevékenységét álcának használja ahhoz, hogy sikeresen elfedje és megvalósítsa politikai ténykedését, a kémkedést. David Price ezért nehezményezi *Anthropologists as Spies*³ című cikkében, hogy az AAA semmilyen különleges szankciót nem alkalmaz azokkal szemben, akik antropológus kutatói tevékenységük leple alatt valamely titkosszolgálatnak kémkednek. Franz Boas, az amerikai kulturális antropológia egyik alapító atyja, 1919-ben fordult először ezzel a problémával az AAA-hoz. Ekkor négy kollégájáról derült ki, hogy kutatói munkáját kémkedésre használta. Franz Boas arra kéri az Antropológiai

Társaságot, hogy ítélje el a megfigyelői pozíciók ilyenfajta összemosását. A probléma innentől kezdve tehát jelen van az antropológia nyilvánosságában, de azóta sem váltalta magára az AAA azt a kényes szerepet, hogy valamely intézkedésével éles határt húzzon a politikai tevékenység, a kémkedés és az antropológiai megfigyelés közé. Ennek okait nyilván nem hivatott ezen írás felvázolni, de annyit mindenesetre sejtetni enged, hogy távolról sem olyan éles a határ e megfigyelői pozíciók között, mint azt Franz Boas szerette volna. Úgy tűnik, az antropológus kutató mindig pengeélen táncol, ha a megfigyelés etikájáról van szó.

Mindezek a problémafelvetések azonban az ügynök-antropológus figuráját érintik, egy olyan alakét, aki a két tevékenységet egyidejűleg végzi, illetve akinél az egyik tevékenység leplezi a másikat. A mi kérdéseink viszont az ügynök és az antropológus figurájára vonatkoznak, amelyek között nincs kötőjel. Hiába tudjuk, hogy Borsányi László 1980 és 1982 között egy amerikai egyetemen szerzett antropológus diplomát, vagy hogy a kilencvenes években ő tanította az ELTE Kulturális Antropológia Tanszékén a résztvevő megfigyelés módszertanát. S hiába tudjuk másfelől, hogy 1963-tól a III/III-as ügyosztálynak dolgozott, megfigyelt embereket és róluk politikai tartalmú jelentéseket írt. Hiába érzünk folytonos késztetést arra, hogy az ügynök megfigyelőn keresztül értsük meg az antropológiai megfigyelőt, vagy fordítva. Mikor meglátjuk az egyiket, mintha eltűnne a tekintetünk elől a másik. Ugyanakkor, mintha vállalkozásunk azt a radikális különbségtételt is működtetné, amely szerint az antropológus nem volt éppen ügynök, amikor antropológiát művelt, és az ügynök nem volt éppen antropológus, amikor megfigyelt. Tulajdonképpen az a kérdés vetődik fel újra és újra, hogy honnantól antropológus az antropológus, és melyik az a pont, ahol már nem az. Az általunk elemzett eset kapcsán éppen azt a folyamatot követhetjük nyomon, ahogyan ezek a pontok létrejöttek, ahogyan az ügynök és az antropológus megfigyelő alakja két külön szintér szereplőjévé válik.

Az antropológia mint vágyott vidék

A Magyar Népköztársaság tudományos indiánozójának létfeltétele az utazás. Indiánja messze van, és maga a tudományos nyilvánosság, amelynek elismerésére vágyik, szintén a határokon túl keresendő, külföldi könyvtárakban, konferenciákon, egyetemeken. A magyar állam viszont az utazás kontrollálásával védi politikai berendezkedését, az indiánkutatók ennek ellenére, ha nem is kedvükre, de időről időre ellátogathattak vágyott helyszíneikre. Az a kutató azonban, aki ilyen körülmények között utazik, nagy távolságokat tesz meg: a vasfüggönyön innenről a vasfüggönyön túlra, „Keletről” „Nyugatra”, az etnológia diskurzusának perifériájáról e diskurzus központjába.

Ilyen módon a tudományos indiánzó mozgásával radikális távolságokat, különbségeket teremt, egymással nehe-

zen összeegyeztethető szintereket jár be, amelyek elszakadhatnak, különválhatnak egymástól. Az egyik az „otthon”, a vasfüggöny keleti oldala, a másik az antropológiai tudományos nyilvánossága, ami a vasfüggönytől nyugatra fekszik. A különböző szinterek lehetővé teszik, hogy az antropológiai kutatás gyakorlatában ne vetődjenek fel az ügynöki megfigyelés kérdései.

Azonban a különböző szinterek megteremtéséhez nem kell feltétlenül a periferikus kelet-európaiság, az etnográfia diskurzusában foglalja a „távolságokat”, sőt szinte ezekre épül. A „terep” mindig az a hely, ahova a kutatónak el kell jutni, bizonyos „kulturális” vagy „társadalmi” távolságokat kell megtennie, hogy befogadják. A kelet-európai kutatók utazási kényszersége tehát valamelyest egybeesik az etnológiáéval, a kettő áthatja és erősíti egymást.

Boglár Lajos munkásságában szinte állandó visszatérő motívum az etnológus által bejárt szinterek közötti összeegyeztethetőség problémája. Boglárnál ez a problematika etikai kérdéssé válik, ugyanakkor ez nála sem érinti a tudós otthoni közegének morális és politikai kérdéseit.

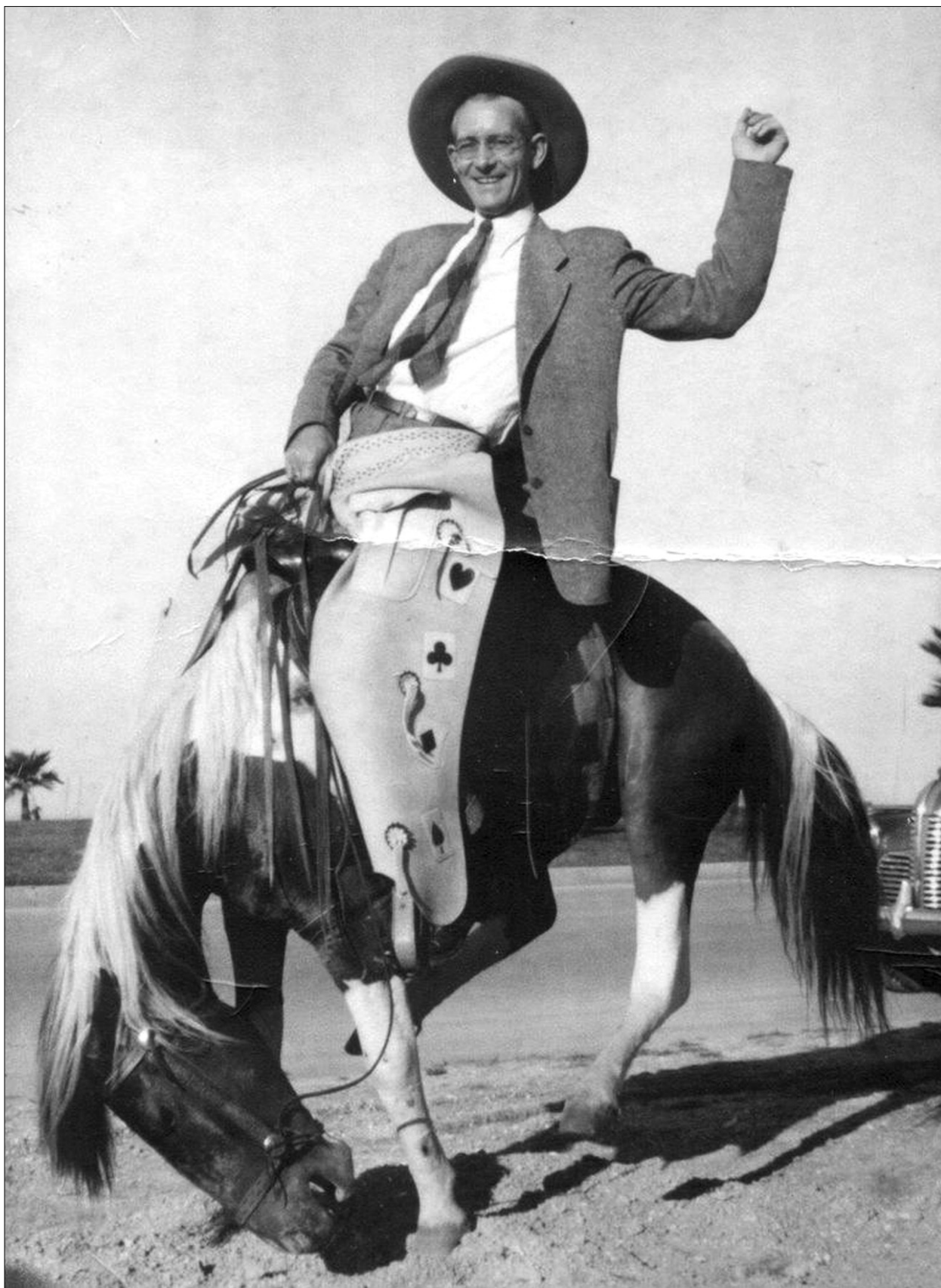
„A piaró kapcsolatnak volt más, számomra emberileg meghatározó tanulsága – írja Boglár – éspedig, hogy miként válik a kutató megfigyelőből alkalmazott vagy akcióantropológussá. A történethez tartozik, hogy első utunk idején a tolmácsunk és munkatársunk volt Jesus Caballero, egy neves indián sámán fia, aki missziós iskolában nevelkedett: nyelvtudása és helyismerete nélkül valószínűleg üres kézzel hagytuk volna el az Orinoco vidékét.

1968-tól több levelet váltottunk Jesus Caballeroval: szorgalmasan beszámolt családjáról és a többi piaró életéről, 1970-től azonban megváltozott a levelek hangja. Keserűen írt arról, hogy a helyi önkormányzat arra akarja kényszeríteni az indiánokat, hogy hagyják el az őserdőt, telepedjenek le az országút mentén, hogy piacra szánt termékeiket teherautóval szállíthassák a 35 kilométerre lévő piacra. Az első számú indok az volt, hogy romlik az ország gazdasági helyzete, ezért az indiánok által lakott Amazonas Szövetségi Terület már nem maradhat nemzeti tartalék, hanem integrálódnia kell az ország gazdasági életébe, emiatt megindítják a Dél meghódítása nevű akciót. Segélykérő sorokat kaptam:

– Luiz, gyere mielőbb, próbálj segíteni rajtunk!

A megfigyelőből egy csapásra alkalmazott antropológus lehet, akinek akcióba kellene lépnie, ha segíteni akar. (...) Ismét felvetődött szakmánkkal kapcsolatban az etika kérdése: Szabad-e akcióantropológiát folytatni kívülről, a távolból? Vajon nem helyi, hazai antropológusok »belügye« kellene, hogy maradjon? Igen ám, kérdezhetnénk, de akkor miért tölünk, külföldiektől kértek a piaróak segítséget? A riasztó hírek hallatán mit tehetünk Párizsban vagy Pesten? És, ha a helyszínre utazunk, semmiféle hatalmunk sincs, és mit ér egy – leváltott – kormányzóhoz fűződő kapcsolatunk?”⁴

Hiába tehát a tudós megfigyelő tevékenysége során kialakult közelség. A terep, az indiánok távolsága, a kutató helyi

beágyazottságának, helyi kontextusban való jártasságának hiánya morális kérdéseket vet fel a politikai szerepvállalás kapcsán. Mint látjuk, az etikai probléma a „távolságból” fakad, a politika és az etika pedig e terep távolságában nyer értelmet. Sőt, a terep távolsága a pesti kutató Boglár Lajost olyan probléma elé állítja, amelyben Pest és Párizs, az etnológia diskurzusának morális kérdésfelvetései nyomán egy szintéren foglalhat helyet. Annak a politikának, ami e városokat a kétpólusú világrend két ellenséges oldalára helyezi, ebben a diskurzusban nincs jelentősége. Hogy Boglár Lajos honnan jött, nem érdekes, csak az, hogy messziről.

A tudományos indiánok mind messziről érkeztek terepük, és az antropológia közegébe. Mind Boglárnak, mind Borsányinak utaznia kell, és mikor elindulnak, a politika egy bizonyos jelentéstartományát maguk mögött hagyják, hogy belépjenek egy másikba. Mint látjuk, az etnológia diskurzus nem igazán kínál számukra összeegyeztetési lehetőséget a politika „otthoni” problémái és az antropológiai tevékenység során felvetődő politikai kérdések között.

Boglár Lajos viszont – főként kései műveiben – újra és újra kísérletet tesz, ha nem is ezek összeegyeztetésére, de azoknak a speciális helyzeteknek a bemutatására, amelyekben e szétváló szinterek valahogyan mégis keresztezik egymást, netán fedésbe kerülnek:

„1974 szeptemberében a mexikóvárosi Nemzeti Antropológiai Múzeum közel háromezer kutatót látott vendégül, az indián népek és kultúrák új- és óvilági szakembereit. (...) Aznap izgatottan vártuk Sardi paraguayi professzor beszámolóját. Sokan olvastunk/hallottunk az általa kezdeményezett Marandu-tervről: munkatársaival együtt egyes rendkívül nyomorúságos helyzetben lévő indiáncsoportokon szeretett volna segíteni, elsősorban a közösségi gazdálkodás megszervezésével. Meglátogatott indiánokat, meghallgatta a véleményüket, és javaslatok alapján kidolgozta a kísérletnek szánt akciót. Ennek részleteit kívánta a szekcióban ismertetni, és azt ígérte, levetíti leleplező dokumentumfilmjét: maguk az indiánok számolnak be a »fehérek« brutalitásáról, az őshonos lakosság kiszolgáltatottságáról.

A teremben már a vetítéshez készülődtek, egy váratlan esemény azonban megbolygatta nem csak az aznapi programot, de az egész szakmai közösséget is. A terembe ugyanis belépett valaki, a szekcióvezetőhöz sietett, a fülébe súgott valamit, majd átadott neki egy levelet.

Néhány perces tanakodás után a szekció vezetője a következő bejelentést tette: Kedves Kollegák, most kaptam azt az értesítést, hogy a teremben olyan személyek is tartózkodnak, akik megbízóiktól azt a feladatot kapták: tudják meg, kik nyilatkoznak paraguayi kollegánk filmjében. A filmeket – az indiánok biztonsága érdekében – természetesen nem vetítjük le.

Felháborodás, morajlás, suttogás – az indiánok és a paraguayi kollegák kiszolgáltatottsága megdöbbentette a résztvevőket. Kik lehetnek azok a »személyek«? Egymást

méreegették indiánok, fehérek és félvérek. A termet senki sem merte elhagyni.

Az vetítés elmaradt, Sardi nem vállalta az előadást, helyette felolvasták egy névtelen levélíró sorait: részletes beszámoló volt a guarani indiánok ellen elkövetett bűnökről.

A kongresszust követően Sardi kollegáival együtt hazautazott, de – felforgató tevékenység vádjával – rövidesen letartóztatták őt. Tudományos intézmények, indiánvédelmi szervezetek tucatjával küldték a tiltakozó leveleket, táviratokat. Sajtóhírekből értesültünk arról, hogy 1976 tavaszán Sardi a börtönben megkínózták, és valószínűleg megölték. A hír szerencsére nem bizonyult igaznak: Sardi pár hónap elteltével elhagyhatta a börtönt, majd Paraguayt is, de a Marandu-tervnek befelelgett! Az antropológus példamutató módon szeretett volna segíteni indiánjai sorsán. Az ún. akcióantropológia híveként nem felforgatni akart, hanem katolikus egyetem tanáraként csak emberibb bánásmódot küzdött. Pontosan 484 esztendővel az Újvilág felfedezése után...⁵

Jól látszik, miféle kockázatokkal jár, és milyen bonyodalmat okoz, ha bizonyos szinterek, például a „terep” és az „otthon”, valamiképp fedésbe kerülnek. Az otthon politikai tétjei behatolnak az antropológia nemzetközi, úgymond kontextussemleges közegébe. Egy államhatalom ügynökei szaglászhatnak ott, ahol a világ minden tájáról érkezett kutatók éppen saját szakmájuk nemzetek felettiségét élik meg, ahol a „terep” kontextusának félelemmel átitatott problémáit a szakmaiság nyújtotta biztonságban lehetne megbeszélni. De az antropológia nem tud megvédeni a tereptől, ha az az otthonod is egyben! Sőt, úgy tűnik, az antropológia 1974 szeptemberében, azon a napon leginkább saját döbbenetével volt elfoglalva, amit e sajátos eset okozott. Többé már nem érvényesek Boglár etikai dilemmái: lehet-e, szabad-e a távolból segíteni. Hiszen nincs meg a távolság: igaz, csak egy rövid pillanat erejéig, de az otthon, a terep és az etnológia fedik egymást. Sardi nagy árat fizetett a szinterek összekuszálásáért, el kellett hagynia Paraguayt, a rend ezzel helyreállt, a zavart keltő nincs többé otthon saját terepén.

Boglár története rámutat azokra a kényszerekre, amelyek gondosan szétválasztják a különböző szintereket, az „otthont” a „tereptől”, illetve a tudomány nemzetközi nyilvánosságát attól a „helyi” kontextustól, ahonnan a kutató érkezik. Szinte látjuk az antropológusok döbbenetét, amikor saját bőrükön érzik e kényszerek könyörtelen működését, hiába tiltakoznak, tudományos diskurzusuk felülkerekedik rajtuk, és tehetetlenek akár saját kollégájuk halálával szemben is.

Talán ügynök és antropológus figuráit csak ezekben a nehezen összeegyeztethető szinterekben tudjuk értelmezni. Ahol az otthon, a terep és a tudományos nyilvánosság politikai problémái különválnak.

Az AAA etikai kódexe számol azzal, hogy az etnológusok különböző típusú közösségekhez tartoznak, például a szakmai közösség mellett egy állam polgárai is, vagy bármely

más jellegű közösség tagjai. Tehát különböző színtereken, különböző etikai elvárásoknak kell megfelelniük.

„Az antropológus kutatók, tanárok és az antropológiával foglalkozók számos egymástól eltérő közösséghez tartoznak, amelyek mindegyike saját erkölcsi szabályrendszerrel vagy etikai kódexszel rendelkezik. (...) Az elkötelezettség és kötelességek ennyire összetett területén elkerülhetetlen, hogy félreértések, konfliktusok alakuljanak ki, és felmerüljön a nyilvánvalóan összeegyeztethetetlen értékek közötti választás szükségessége. Az antropológusok felelőssége, hogy megbirkózzanak az ilyen jellegű nehézségekkel, és igyekezzenek azokat az itt kifejtett elvekkel összhangba hozva megoldani.”

Azonban az AAA nem számol azzal, hogy mi történik, ha az antropológia maga teszi lehetővé, hogy bizonyos kötések etikai dimenzióit ne kelljen összeegyeztetni az antropológiai megfigyelés etikájával. Azaz például ne kelljen az antropológus megfigyelőnek mint tudósnek reflektálnia ügynök megfigyelői tevékenységére. Ahogy az AAA arra sem ad választ, hogy mi történik akkor, ha az antropológiai tevékenység inherensen magában hordozza az elnyomó politikai tevékenységet, van valami a múltjában, amitől nem tud szabadulni – ez a valami a gyarmatosítás.

Kik is azok a gyarmatosítók?

Ha valaki Magyarországon a hatvanas évek elején az állambiztonság kötelékéből megkérdezi, valójában kik is azok az „indiánok”, akkor óhatatlanul arra is kíváncsi, hogy kik az ő elnyomói, vagyis ki öltözik gyarmatosítónak, amikor valaki indiánt játszik. Ezek a kérdések, mint a Borvendéger tanúsítja, kihallgatásokhoz, politikai perekhez, majd e kérdést megfejtendő, beszervezésekhez és megfigyeléshez vezettek.

Az etnológia diskurzusában viszont nemcsak arra adható egyértelmű és megnyugtató válasz, hogy ki az „indián”, hanem arra is, hogy ki a gyarmatosító. Legalábbis a „gyarmatosító” nem válik egy olyan metaforikus alakká, aki nyugtalanítóan sok jelentést hordozna, például a Magyarországon állomásozó szovjet csapatok. Az etnológiában a gyarmatosító egy többé-kevésbé rögzített szerep, a kérdés csak az, hogy mennyire tapadnak az ő bűnei az etnológus kezéhez.

A hatvanas–hetvenes évektől kezdve az etnológiában eluralkodik a gyarmatosításban vállalt szereppel való szembenézés. Kevés tudományban van ekkora hagyománya az önvádnak, amely már-már végzetes kérdéseket tesz fel az etnológia etikai vállalhatóságára vonatkozólag. Ahogy Peirano írja, a hetvenes évek konferenciái egy kollektív vezekléshez hasonlítottak. A bűnbánó tudósok nyilvánvalóan az etnológia gyarmatosítással való tisztázatlan kapcsolatáért kértek folyton-folyvást elnézést kutatásuk tárgyaitól.⁶

Ez a kérdésfeltevés azonban, úgy tűnik, hidegen hagyja az állambiztonságot, ez a fajta politika nem az ő asz-

tala, így a tudományos indiánokozók mindenféle kockázat nélkül „politizálhatnak” az etnológia nyelvén. Ahogyan a hazai antropológia diskurzusa, mint az indiánokozás tudományos fajtája, megvéd a szocialista államvédelemtől, úgy a szocialista hatalom többé-kevésbé megvéd az etnológia fenti politikai kérdésfeltevéseitől, jobban mondva azoktól a nyomasztó terhektől, amelyeket e tudomány rak a kutatók vállára, mikor önmagát faggatja saját gyarmatosító pozíciójáról. Így a kutató az önreflexiót elkerülve beszélhet politikáról, bizonyos politikai bűnökről és az antropológia ezekben betöltött szerepéről. Az etnológia a tudományos indiánokozók számára, mint fentebb láttuk, bizonyos értelemben „Nyugaton” van, és ha bűnei a „Nyugat” bűneivé válnak, akkor a tudományos megfigyeléssel kapcsolatos morális kérdések is átkerülnek egy olyan politikai színtérre, ahol a nem „nyugati” antropológus megfigyelők inkább tanúk, mintsem cselekvők (elkövetők).

Borsányi egy 1987-ben megjelent írásában valamiféle magyar „indiánkutatói” hagyományt igyekszik felépíteni, egy sajátos „magyar” nézőpontot, amely kevésbé van alárendelve a nem indián hatalom politikai érdekeinek, hiszen messziről jött látogatóként többé-kevésbé független ezektől az érdekektől. A tanú pozíciója, amit az antropológia és a terep alapvető távolléte teremt, felkínálja azt a lehetőséget, hogy a megfigyelő ne mint cselekvő jelenjen meg. A tanút nem arról kérdezik, hogy mit tett, hanem hogy mit látott, ekképpen nem kerülhet cselekvőként „az antropológia bűneiről” szóló kérdésfeltevések kereszttüzébe. Így az említett büntudat-diskurzusban a már-már kötelezővé váló saját politikai pozícióra történő önreflexió elkerülhető lesz. A tanú perspektívája éppen a távolságokból fakadóan teremt arra lehetőséget, hogy a morális problémák teljes egészében átemelődjenek egy másik színtérre, legyen az a „nyugat”, a „terep” vagy akár a gyarmatosító „múlt”. A lényeg, hogy máshol van, messze az „otthon” politikai kontextusától.

Ugyanakkor Boglárnak és Borsányinak mint indiánkutatóknak, belépve az etnológia diskurzusába (ami legfőbb vágyuk volt), kezdeniük kell valamit azokkal a morális problémákkal, amelyek tudományterületüket folyton-folyvást kompromittálják:

„A gyarmati korszakban keletkezett etnológiai-antropológiai írások egy része – írja Boglár – talán akaratlanul is, de konzervatív tendenciájú volt. A szóban forgó népeket a „civilizáltaktól” eltérően írták le – talán éppen akkor, amikor Európának arra volt szüksége, hogy igazolja gyarmati terjeszkedését. (...) „Afrikai kollégánk, Magubane jelszó jellegű megfogalmazása a szociálanropológiáról 1971-ben: »A gyarmatosítás és az imperializmus elrabolta az afrikaiaktól a függetlenségüket és a földjüket, a gyarmatosítás szociológiája pedig a kultúrájukat és identitásukat.«”⁷

Borsányi szintén nem megy el a probléma mellett. Sőt, munkássága bevallottan morális küldetés, amelyben az indiánokról való tudás – így az antropológiai is – a gyarmato-

sítás átpolitizált „tudásait” kérdőjelezi meg. Ez a küldetés az antropológia kritikája is egyben, hiszen annak indiánképe sokszor éppen a gyarmatosítás politikáját szolgálja:

„A teljes képhez az is hozzátartozik, hogy mára az antropológia, mint olyan, elfogadhatatlanná vált számos fejlődő országban. Ugyanis az antropológia a gyarmatosításhoz kötődik: a tudomány lényegét jelentő terepmunkát a gyarmati kormányzás idején teljesen, de azóta is javarészt állami és multinacionális támogatással végzik a kutatók, akik sok nép szemében a leereszkedő magatartást, a paternalizmust testesítik meg.”⁸

Az etnológus tehát, ahogy saját tudományát művelni kezdi, beleszalad az elnyomás logikájába, a hatalom nyelvét beszéli, érkezzen bárhonnan az etnológia diskurzusába. A legpragmatikusabb válasz ezekre a problémákra az ún. akcióantropológia, amelynek Boglár élete végéig lelkes híve volt. Több írásában hangsúlyozza, hogy vannak helyzetek, mikor az antropológusnak ki kell lépnie kutatói pozíciójából, és „népe” megsegítéséért akcióba kell lendülnie. Az akcióantropológiában az aktivitással ki lehet lépni az alapvetően passzív tudós pozícióból, e cselekvő nem-tudóst pedig kevésbé érintik a tudományával kapcsolatos etikai dilemmák. Ebből a szempontból mindegy, hogy az illető kutató angol vagy éppen magyar, gyarmattartó országból jön-e vagy sem. Az akcióantropológiában a távolságok a passzívnak mondható kutató pozíciója és az aktív aktivistáé között vannak, nem pedig a kutatók társadalmi beágyazottságainak különbségeiben. Ez utóbbi legfeljebb annyiban számít, amennyiben befolyásolja aktivitásuk mozgástereit, a segítségnyújtás lehetőségeit. Az akcióantropológiában a megfigyelés morális kikezdetősége a passzivitásban érhető tetten, jobban mondva abban a kérdésben, hogy lehet-e tétlenül *csak nézni* megfigyeltjeink szenvedéseit. Az akcióantropológia tehát nem tesz fel kérdéseket a megfigyelői pozíciók, és ezzel szoros összefüggésben az antropológia diskurzusában szétváló színterek összeegyeztethetőségére vonatkozóan. A moralitás csak a terep színterén, és a „tenni vagy nem tenni?” kérdéseként jelenhet meg.

Az antropológia művelése azonban, mint fentebb láttuk, önmagában politikai tett. Akár mint a gyarmatosításra törekvő Európa politikai akaratának szolgálata, akár mint a törekvés bűneinek szorgos leleplezése. Ugyanakkor a moralitásnak ezek a hangjai nem sok lehetőséget adnak olyan etikai problémák megszólalásának, amelyek nem a terep vagy nem a gyarmatosítás, tehát nem az antropológiai hagyomány e jól ismert színterein játszódnak. Hiszen, ha valakinek a pozíciója ebben a diskurzusban a távollétten keresztül jön létre, legyen az a „Kelet”, vagy a tudomány főáramától messze eső bármely „periféria”, amit el kell hagyni, hogy a kutató eljusson a vágott diskurzus földjére, akkor a morál, a politika és az antropológiai tevékenység összefüggéseinek fenti kérdései az otthontól távol eső problémákká válnak. Így az antropológiáért elhagyott otthon politikumának etikai problémái irreleváns kérdéssé válnak.

A hiány otthona

Az etnológia tehát, ami oly „távol” van, ez a „nyugati” tudomány, felejteni enged. Borsányi „hazahozza” a megfigyelés tudományosan kidolgozott módszertanát az antropológia szülőföldjéről, hiszen „ittthon” az hiányzik, mint ahogy hiányoznak a legújabb szakirodalmakkal felszerelt könyvtárak, és maguk az indiánok is. Ez az „ittthon” az etnológia perspektívájából több értelemben a hiány mentén jött létre. Boglárnak és Borsányinak is utaznia kellett, hogy beléphessen a tudomány legitim nyilvánosságába, miközben az utazással egymástól elváló színtereket hoztak létre. Mint láttuk, ezek a szétválasztások amúgy sem idegenek az antropológia diskurzusától, amelyet mélyen áthat az otthon és a terep különbsége, és a „távolság” vagy valamiféle diszkontinuitás, mint a tudományos kutatás velejárója. Ebben az értelemben elmondhatjuk, hogy az antropológia különösen alkalmas arra, hogy a kutatói pozíció kialakítása különváló színtereket eredményezzen.

E tanulmány azonban nem az antropológia politikumával kapcsolatban kívánt állításokat megfogalmazni, hanem arról, hogy ez a politika, ami a „tudományos indiánózó” „Borsányit” foglalkoztatta, milyen viszonyban áll azzal a politikával, ami ügynök megfigyelőket hoz létre. És hogyan lehetséges az, hogy a politika e két kontextusa a számos áthallás és nyilvánvaló találkozási pont ellenére ebben az esetben mégsem ér össze egyetlenegy ponton sem.

Láttuk, miként tűnik el az otthon a „távol lévő” antropológia nézőpontjából. Ha az otthon a hiány földje, akkor hogyan is várhatnánk, hogy ez az úr, azonkívül, hogy ki kell tölteni, bármilyen viszonyba keveredjen az antropológia diskurzusában felvonultatott morális és politikai kérdések apparátusával? Így eltűnik a megfigyelés „ittthoni” tapasztalata, a III/III-as ügynöki tevékenység abban a dinamikában, amelyben az antropológia a távolság, az otthon pedig a hiány által jön létre.

1 Szőnyi Tamás: *Nyilván tartottak. Titkos szolgák a magyar rock körül 1960–1990*. Budapest, Tihany-Rév, 2005.

2 Lásd pl. <http://antropologia.tatk.elte.hu/>

3 David Price: *Anthropologist as Spies*. *The Nation*, 2000. nov. 20.

4 Boglár Lajos: *Pau Brasil*. Masszi Kiadó, Budapest, 2000, 35–37.

5 Boglár Lajos: Akcióantropológia. In: *A kultúra arcai*. Napvilág Kiadó, Budapest, 2001, 83–84.

6 Peirano, Mariza G. S.: When Anthropology is at Home: The Different Context of a Single Discipline. *Annual Review Anthropology*, 1998/27, 105–28.

7 Boglár Lajos. Akcióantropológia. In: *A kultúra arcai*. Napvilág Kiadó, Budapest, 2001, 90–91.

8 Borsányi László: Mire jó az antropológia? *Új Holnap*, 1995. május, 102–106.

Amikor elkészültek, a blokk tanulmányait elküldtük Borsányi Lászlónak. Abban reménykedtünk, hogy munkánk, amely szándéka szerint nem a személyével, hanem azoknak a színtereknek a mozgástereivel foglalkozik, amelyeknek szereplője volt, megszólalásra készíti. Vagyis, abban bízunk, hogy miután megfogalmaztuk saját értelmezéseinket arról, hogy miképp is alakulhatott ki ez a mai fejjel összeegyeztethetetlennek tűnő antropológus-ügynök viszony, sor kerül arra is, hogy egy egyes szám első személyű elbeszélési kísérletben is elrendeződik valamilyen módon ez a kapcsolat. Borsányi László vállalta, hogy megírja a saját történetét, amely olvasható az általunk feltett kérdésre adott válaszként is. A szöveget változtatás nélkül közöljük.

A szerk.

Borsányi László **Émikus* perspektívából**

Amikor a rendszerváltást követően egyre hangosabban követelték – javarészt politikai karrierre törő csoportok és egyének – az „ügynökügyek” nyilvánossá, legalábbis hozzáférhetővé tételét, magam is kérelemmel fordultam az engem érdeklő, személyemet érintő levéltári anyagokért. Annak reményében, hogy jó néhány, egykor különösnek, érthetetlennek tűnő eseményről vagy az életutamat keresztező személyről legalább utólag fellibben a fátyol. Sajnos, csalódnom kellett. Mindeddig – különböző feldolgozási nehézségekre hivatkozva – kevesebb rám vonatkozó dokumentumhoz jutottam, mint pletyka- és szenzációéhes illetéktelenek. Negyven–negyvenöt év távlatából mára már sok dolog összemosódott, elhalványult az emlékezetemben, de azok, amelyeket sehogy sem értettem, vagy azok, amelyeket döntőnek tartottam, nagyon világosan élnek bennem.

Borvendég Deszkáss Sándorral kiskamasz koromtól közeli kapcsolatban álltam, az ő ügyében indított nyomozás során többször engem is kihallgattak a Gyorskocsi utcában. Ezeken a kihallgatásokon – számomra meglepő módon – róla szinte alig kérdeztek tőlem, inkább a közvetlen baráti körömről faggattak. És, miként utóbb kiderült, ebből a körből többeket meg főként rólam. Ezek után, amikor a kihallgatásokból álló „nyomozás” lezárásaként szóban és írásban közölték velem a határozatot, miszerint másodrendű vádlottként, államellenes összeesküvés alapos gyanújával állítanak a bíróság elé, forogni kezdett velem a világ. Ugyanis, ha akkor Magyarországon a vádlottak közül valaki feltételezhette volna, hogy a mi „indiános játékunk” államellenes összeesküvés, az minden bizonnyal én lehettem volna, hiszen én nemcsak a fővádlottakat ismertem jól (kivéve a kaposváriakat), hanem szinte minden közös összeövetelnek, megmozdulásnak az egyik szervezője is voltam! Forgott velem a világ, mert tudtam, hogy az összes ellenem emelt vád szemenszedett hazugság. Ugyanakkor azt is tudtam – rá kellett döbbernem a kihallgatások során –, hogy egy ilyen kegyetlen és alattomos aknamunkára képesített intézménnyel szemben semmilyen általam ismert vagy elképzelhető erő nem képes igazságot szolgáltatni. Magatehetetlenül és kiszolgáltatottan csak annyit tudtam megkérdezni, hogy milyen ítéletre számíthatok. A „megértő” kihallgatótisztek igyekeztek megnyugtani, hogy

* Antropológiai szak kifejezés: magából a vizsgált kultúrából fakadó, a kutatott kulturális közösség saját nézőpontját tükröző. (A szerk.)

szerintük háromtól öt évig terjedő börtönbüntetéssel biztosan „megúszhatom”, sőt, még arra is lehet esélyem, hogy csak három évet kelljen leülnöm. A kihallgatótisztoktól egy joviális „főtiszt”-hez” kerültem, aki közvetlen, „baráti hangon” közölte: ha hajlandó vagyok a további nyomozómunkájukat segíteni, szívesen elállnak az ellenem felhozott vádak bíróságra való felterjesztésétől. Ezután magamra hagytak a sötétre festett falú, egy íróasztallal, két oldalán egy-egy széssel és egy papírkosárral berendezett nyomasztó kihallgatósobában – gondolkodni.

Kaptam tehát időt arra, hogy ott, egymagamban eldönthessem, mit is szeretnék: az életcélokat megvalósítva indiánkutatóként, vagy céltvesztetten, börtönviseltként, erkölcsi bizonyítvány nélkül leélni a hátralevő életemet. Tizenkilenc éves voltam, túl a sikeres egyetemi felvételi vizsgán, s bár az Országos Középiskolai Történelmi Tanulmányi versenyen két ízben az első három helyezett között szerepeltem, csak előfelvételt nyertem, ezért segédmunkásként dolgoztam. S vártam azt a napot, amikor tényleges hallgató lehetek az Eötvös Loránd Tudományegyetem történelem-néprajz szakán.

És döntöttem, miként akkoriban sokan tették.

Így megismertem a kapcsolattartó tisztek első – nagyjából ötven és hatvan év közötti – generációját. Teljesítményorientált, erőszakos emberek voltak, akik ahhoz szoktak hozzá, hogy előttük nincsen lehetetlen, az ő kezük mindenhova elér. Nem riadtak vissza a személyes találkozásoknál a katonai ügyészségről már ismerős vallatási módszerek alkalmazásától és a burkolt fenyegetésektől sem, amikor nem olyan jelentést kaptak, amelyet elvártak.

A történelem-orosz szakos, filozófiában jártas Pór Györggyel egyetemistaként, az egyik évfolyamtársunk révén kerültem közelebbi kapcsolatba egy krakkói kiránduláson. A BM – ahogy azt hamarosan megtudtam – akkor már fokozott erővel nyomozott utána. Pór a beszélgetéseinkben rendszerint azt fejtegette kitartóan, hogy itt az ideje felkészülni a világforradalomra, aminek a legbiztosabb támasza Mao és a kínai kommunista párt. Valamint azt hirdette, hogy végre egy igazi kommunista kormánnyal kell felváltani Kádárt és a garnitúráját. Ebben a szellemben zajlottak az általa szervezett csoport ideológiai továbbképzései, amelyekre többször is meghívott. Az akkori kapcsolattartó tiszt felvilágosított, hogy a Pór szervezte csoport ügye azért rendkívül kényes, mert a háttérben sok magas párt- és állami funkciót betöltő szülő, rokon, barát stb. is áll, ráadásul e mellett a csoport mellett több más maoista sejt is él és tevékenykedik nálunk. Nem volt kétséges számomra, hogy ezúttal egy igazi államellenes összeesküvés kellős közepébe kerültem. Az összes maoista csoport felgöngyölítése után a rendőrségi kihallgatások elérték a céljukat: a sejtek először dezorganizálódtak, majd szétestek, s a résztvevők, néhány kivétellel, visszatértek az egyetem padjaiba. Pór Györgyöt elítélték, ám amikor véletlenül összefutottam vele az utcán, annyit mondott, hogy valahol a városban dolgozik. Rövidesen elterjedt róla a hír, hogy Franciaországban, Párizsban él. Akkoriban háromévente utazhattak az állampolgárok Nyugatra, és még Csehszlovákiába is csak a párttitkár, a KISZ-titkár meg a szakszervezet ajánlásával lehetett kijutni! Szerencsére az egyetemen más személyekkel kapcsolatban nem tartottak igényt „megbízóim” a munkámra.

Poór István mellé szabályszerűen „beépítettek”. Ez kemény megpróbáltatás volt számomra. Nemcsak azért, mert barátság szövődött közöttünk, hanem azért is, mert sohasem tudhattam meg, hogy vele mi a baja a III/III-as ügyosztálynak. Sem az érdeklődési, sem a tevékenységi köre nem volt „átpolitizált”, s bár nyitott volt az extrémításokra, az új divatáramlatokra, kritikusan fogadta őket. A haverjaival – az ún. asztaltársaságával – nem alakult ki közelebbi kapcsolatom; akkor már biztos voltam abban, hogy közülük egy

vagy több tag rólam is jelentget. A kapcsolattartó tiszt különféle összejöve-telekre próbált elküldeni, de ezek alól mindenféle ürügyekkel igyekeztem kibújni. Neki azonban – az egyik legerőszakosabb tiszt azok közül, akikkel valaha is találkoztam – kellett a jelentések. Nincs emlékem például arról, hogy valaha is részt vettem bármilyen happeningen. Az eseményeken jelen nem lévén, többnyire a Poórtól és haverjaitól hallott információkat továbbítottam. A helyzet kockázatos volt, hiszen fogalmam sem lehetett arról, hogy melyik „haver” információja szolgálja a rólam való informálódást.

Ez idő tájt ismerkedtem meg Cseh Tamással is. Nem elhanyagolhatóan az indián népek iránti kölcsönös vonzalom, érdeklődés jegyében elmélyültebb kapcsolat bontakozott ki közöttünk. Személyisége, előadói stílusa, és az a tény, hogy igazi médiasztár volt, aki a tehetségével kiemelkedett az amatőr előadók közül, megbecsült helyet biztosított neki mind Poór István, mind az én barátaim körében. Igazán rosszul érintett, hogy azonnal „rá-állítottak”, mégpedig az „indiános játék” miatt. Nyomasztó emlékek törtek fel bennem erről az egész hazugsággépezetről, és minden, a működéséből fakadó következményről. A kapcsolattartó tiszt empátiája azonban a negatív tartomány alján lapult, képtelenség volt megértetni vele, hogy az indiános-igazi, mindenféle politikától és ideológiától független játék. Neki tények és dokumentumok kellettek, és dokumentumként máris Tamás kéziratos könyvét nevezte meg. Mivel ismertem „a könyvet”, az volt a meggyőződésem, hogy bármi más, de ez semmiképpen nem fordítható a szerzője ellen. Sőt, inkább meggyőző bizonyítéka lehet annak, hogy Cseh Tamás számára „az indián” igazi komoly játék. Hosszas vívódások árán végül elszántam magamat „a könyv” megszerzésére annak a reményében, hogy ha megismerik a „mű” tartalmát, Cseh Tamás elkerülheti a vizsgálati fogságot, és „az indiánosdi” alapján nem süthetik rá az államellenes szervezkedés vádját.

Poór István egyetemi tanulmányait felfüggesztették, feltehetően emiatt emigrált az Egyesült Államokba, ahol – álmai megvalósításaként – a Filmművészeti Akadémián rendezői diplomát szerzett, mielőtt repatriált. Cseh Tamás viszont továbbra is hódolhatott és hódolhat az indiánjáték iránti szenvedélyének, és médiasztár mivolta sem szenvedett csorbát.

Engem viszont oly mértékben megviseltek ezek az esetek, hogy úgy éreztem, ha tovább kell folytatnom ezt a „munkát”, teljesen felőrlődöm. Akkoriban arra jutottam, hogy túl nagy ár ez egy egyetemi diplomáért. Abba akartam hagyni a tanulmányaimat. A mai napig hálás vagyok annak a néprajztanáromnak, aki lebeszélte erről a tervemről.

„A cég” pedig nem akart elengedni. Ekkor ismertem meg a kapcsolattartó tisztek második, harminc és negyven év közötti generációját. Humánus, a divatáramlatok iránt nem ellenségesen közelítő, lépten-nyomon gyanakvó emberek voltak. Nekik az volt a fontos, hogy az ellenőrzésük alatt álló területen ne történjenek botrányok. Ritkultak a találkozásaink, és ezeken a politika egyre kisebb súlyt kapott. A hetvenes évek közepe táján a kapcsolattartó tisztek harmadik, velem egykorú nemzedéke állt „csatasorba”. Ők tanult, kulturált fiatal emberek voltak, már ez is utalt a megváltozott politikai és társadalmi környezetre, de az is, hogy gyakorlatilag nem voltak „feladatok”. Velük alig-alig találkoztam, nem volt miért, mégsem válhattam ki a szorító kötelékből.

A hetvenes évek végén elnyertem egy, a Kulturális Kapcsolatok Intézete által kezelt amerikai Fulbright-ITT ösztöndíjat, miáltal olyan szakterületen szerezhettem diplomát, amilyen a hazai felsőoktatásban akkor nem létezett: antropológia szakot pályáztam meg. Legnagyobb meglepetésemre nem górdítottak elém akadályt, „megbízatást” sem kaptam, csupán egy útijentést vártak tőlem a végén.

Az Új-mexikói Állami Egyetemen nemzetközileg elismerten magas szintű antropológiaoktatás folyt, neves tudósoktól tanulhattam. Ott, 1980–82-ben, a kétéves posztgraduális (MA) képzés keretében tettem a magamévá a modern társadalomtudományi kutatás alapelveit, amelyek között kiemelt szerepe van a kutatómódszertannak, azon belül a különböző kutatási technikáknak. Ezeknek a rendszerében az első helyen állnak a megfigyelési technikák, amelyeket a terepen végzett tudományos kutatás gyakorlata kényszerített ki.

Lényegében a „megfigyelési technikák”-ban a hétköznapi, mindnyájunk által alkalmazott „tájékozódás” van rendszerbe foglalva, célirányosan „felépítve”. Nincs az az ember, aki egy ismeretlen társaságba, közösségbe kerülve – akár munkahelyen, értekezleten, idegen országban, konferencián – ne „mérné föl”, ki hogyan van felöltözve, hogyan beszél, mozog, kivel, kikkel társalog, mit hol lehet megtalálni, elintézni. S csak ezután kezdeményez beszélgetést, ismerkedést.

Komolytalan, tudománytalan és spekulatív ezt a megfigyelést bármilyen módon összekötni az ügynöki megfigyeléssel. Már csak azért is, mert míg a tudományos megfigyelés célja, terepe, tárgya rendszerint a kutató saját döntése, választása, addig az ügynök csak azt tudja, hol és kit kell megfigyelnie, azt nem, hogy mit, miért.

Minden ifjú tudósjelöltnek, magát már kész kutatónak tartó fiatal diplomásnak azt kívánom, ne kelljen az ügynökéhez hasonló „kijelölt” megfigyelésekre vállalkoznia. A mai húsz-, harminc-, de még negyvenévesek is, akik kíváncsiak az „átkos” évtizedekre, elképzelni se tudják most, hogy a hatvanas, hetvenes, sőt a nyolcvanas évek közepén is, nemhogy egy egyetemi felvételihez, de még egy telefonigényléshez kitöltendő űrlapon is olyan kérdésekre kellett válaszolnunk, hogy van-e, volt-e partizán a családban, vannak-e Nyugaton élő rokonaink. Akkoriban nem nyelvvizsgákért, hanem párttitkár ösökért, partizán elődökért, angyalföldi munkásszármazásért, KISZ-ben betöltött funkciókért jártak felvételt biztosító plusz pontok. Aki ilyen előnyökkel nem rendelkezett, vagy eleve lemondott az egyetemi tanulmányokról, vagy 4-szer, 5-ször próbálkozott, ám akinek volt karriervágya, egy pálya iránti elkötelezettsége, valamilyen „zsarolásnak” engedett: a meggyőződése ellenére KISZ-tag lett, párttag lett, vagy ügynök lett. Vagy munka és család mellett, 40 éves korára szerzett diplomát – onnantól már nehéz volt akkor is karriert felépíteni.

A MEGFIGYELÉS ÜGYEI

A hatalom, a tudásszerzés és a legitimáció (mint a hatalom és tudásszerzés jogosságának vagy jogtalanságának közös tudása) nem feltétlenül az állami megfigyelés orwelli, panoptikonszerűen *centralizált* formájában találkoznak. S az sem szükségszerű, hogy hatalom, tudásszerzés és legitimáció úgy illeszkedjenek egymáshoz, hogy együttállásuk legalább valamilyen szempontból – pl. a hatalom tekintete, vagy az áldozat morálisan értelmezhető áldozat-volta felől – maradéktalanul lefedhető legyen valamilyen szimbolikus értelemdadás logikájában. Más szóval a megfigyelés pozíciói, eszközei és technikái, illetve „hivatásos” művelői elvesztették magától értetődésüket. A megfigyelés lehetőségei technikailag megsokszorozódtak, társadalmilag pedig szét-szóródtak, nem köthetők például kizárólagosan az állami vagy éppen a tudományos apparátushoz, legitim eljáráshoz vagy megszokott hatalmi viszonyhoz.

A különböző állami és magánberuházások eredményeképpen létrejött, óriási, de heterogén és inkohérens megfigyelési rendszer, amelyet az utóbbi évtizedek mediális és technikai fejlődése tett lehetővé, nem egyetlen jól értelmezhető és azonosítható hatalmi szándék eszköze. Miközben kétségtelenül szolgál konkrét hatalomszerzésre és beavatkozásra, anélkül hogy ennek módja, megítélése vagy ellenőrzése világos közös normákra támaszkodna, ez az új megfigyelési tér újabb értelemdadások, normaszegések és valóság-projekciók tere is lesz, éppen a megfigyelés jelentésének rögzíthetlensége miatt. Mihez kezdünk a Nagy Testvér tekintetével, ha akár mi is nézhetünk vele?

A felügyeleti térrel foglalkozó írásunk arra keresi a választ, hogy milyen kényszerekkel és mozgásterekkel jár a megfigyelési és ellenőrzési technikák mindennapisága és tömeges elterjedése. A 24 című sorozatról született cikk arról beszél, hogyan számolja fel a megfigyelésnek ez a technikai, forráshoz és célhoz rögzíthetetlen módja az erkölcs lehetőségét – s ezt nemcsak morális ítéletként, hanem a különböző értelmezési logikák összeilleszthetlenségének felismeréseként is kell értenünk. A morálhoz, a jó és a rossz különbségének igazságához közösen elfogadott szimbolikus koherenciára van szükség. A lapcikkeigyakorlatilagmindekoherenciamegszületésénekproblémáivalfoglalkoznak.

Megfigyelőnek és megfigyeltnek a tudományban oly világos elválasztását kérdőjelezi meg az az antropológiai terepmunkából lapunknak elküldött beszámoló, amely a megfigyelőnek a tudományos megfigyelés és a szexuális bevonódás érzékeny határterületén történő kényszerű egyensúlyozásáról tudósít. Utolsó példánk a *National Geographic* magazinban 1988-ban megjelent, a „tipikus magyar családról” szóló képriport története. A keleti és nyugati minőségek hatalmi viszonya itt olyan mindennapi helyzetekben figyelhető meg, mint az amerikai sztárfotós és magyar asszisztense, vagy a megfigyelt család megszokott mindennapi élete és a fotózások révén produkált kép különbségei közötti kapcsolatok. A szóban forgó család „leképezésének” megismétlése, amely során az egykori asszisztens immár elismert fotográfusként kérésünkre ismét a helyszínre utazik, lehetőséget teremt arra, hogy ne csak „nyugati szempontból” lássunk, de arra is, hogy a képeken szerepeltetett család magáévá tehesse „világhírű” történetét.

A következő szövegblokkban a teljesség igénye nélkül a megfigyelés mindennapjainkat átszövő és hatalmat, vágyakat, fantáziákat mozgató gyakorlataira hívjuk fel olvasóink figyelmét.

Felügyelet: képiség, képesség, képtelenség

Gondolatok John E. McGrath: *Loving Big Brother, Performance, privacy and surveillance space** című könyve kapcsán

Kamerák figyelnek minket. Utcákon, utakon, pályaudvarokon, repülőtereken, a metróban, benzinkutaknál, parkolóházakban, üzletekben, bevásárlóközpontokban és számos közintézményben, a pénzkidó automatáknál, vagy éppen a műholdakról. Valahol valakik figyelik, feldolgozzák a rólunk készített felvételeket, tudunk, beleegyezésünk és hozzáférésünk nélkül. Mindezen ugyanakkor csöppet sem lepődünk meg. Úgy tűnik, a Nagy Testvér csak akkor ellenség, ha egy diktatúra hívja életre, egyébként akár jó barát is lehet. De vajon mi az alapja ennek a barátságnak?

A bekamerázottság világsúcstartójaként számon tartott Egyesült Királyságban egy városi lakos naponta átlagosan 300-szor kerül a több mint 3 millió térfigyelő, illetve bolti kamera valamelyikének látóterébe. Adatgyűjtési szempontból pedig nemrég az Egyesült Államok okozott nagy megdöbbenést, miután a 2001-es terrortámadás okán a Bush-adminisztráció az amerikai állampolgárok korábban elképzelhetetlennek tartott mértékű megfigyelését tette lehetővé.

Nem is olyan rég még kedvelt rögeszménkként működött Orwell utópiáját, a szocialista államvédelem megfigyelési apparátusának rémképeit, avagy Foucault panoptikonját, majd mintha éberségünk alábbhagyott volna. Az a folyamat ugyanis, amely az elmúlt két évtizedben új megfigyelési eljárások terepévé tette az immár minket is magába foglaló szabad nyugatot, alig tudatosult bennünk. Pedig a szocialista diktatúrában még negatív utópiának is erős lett volna egy olyan elképzelés, hogy egy napon majd mindannyian (és nem csak a kiszemeltek) láthatóvá és elemezhetővé válunk. Minderre persze, abban a rendszerben, talán már nagy szükség nem is lett volna a jól bevált láthatatlan módszerek mellett. Lehet az is, hogy akkoriban éppen a megfigyelés láthatatlanságára kellett a legjobban ügyelni, és például a nyíltan felvállalt kamerázás kevésbé lett volna reális lehetőség, mint manapság. A kérdés mindenesetre ma már leginkább az, hogy a vasfüggöny leomlása, a hidegháború megszűnte után miként vált ennyire „szükségessé” és hogyan épülhetett ki ilyen észrevétlenül egy nyíltan és felvállaltan működtetett felügyeleti rendszer, éppen a demokratikus berendezkedésű államokban? Manapság miért hagyja magát jobban megfigyelni a régi és új demokráciák polgára?

A kultúratudományi értelmezés az „idegen” megváltozott jelentéseire helyezi a hangsúlyt: a globális áramlások világában a „másik” már nem az, aki valahol „máshol”, („tőlünk” elszigetelve) található, hanem olyasvalaki, aki éppen itt, „köztünk” keresendő, kiléte és mibenléte viszont egyre kevésbé beazonosítható. A jóléti államok szociális védőhálójának szétfoslásával pedig a gyanakvás a globalizáció idesodorta külföldjei mellett célba veszi a már régóta itt élő, de egykor „máshonnan” ide vándorolt, esetleg „más” vallású vagy „más” etnikai csoportokhoz sorolható, de legalábbis „más” életmódot folytató földjeinket is.

Így nézve önmagunk megfigyeltetése úgy nyer értelmet, mint amely tulajdonképpen a „köztünk” élő „másikat” tartja ellenőrzés alatt, ezáltal pedig „minket” véd („tőlük”). Ebben a felfogásban erősödik meg a felügyeleti technológiák telepítését legitimáló ideológia (mely jellemzően a bűnmegelőzésre és a magántulajdon védelmére hivatkozik), visszhangját pedig azok tiltakozása adja, akik e technológiák által fenyegetve érzik magukat.

Idáig könnyedén eljuthat gondolatmenetünk, ha követjük a felügyeletről folytatott kritikai diskurzus főáramát. Ezen a ponton viszont könnyen beleléphetünk abba a csapdába, amely a „mi”-„ők” oppozíció megfordításával áll elő: amikor ugyanis „mi”, mint a felügyelet – öntudatra ébredt – áldozatai szembe fordulunk az azt működtető „ők”-kel, akkor az orwelli Nagy Testvérrel való példálózáshoz térünk vissza, miközben a Nagy Testvér most nem hozható összefüggésbe semmilyen önkénnyel vagy diktatúrával.

Az ellenszegülés vonzó opcióját félretéve, helyette inkább John E. McGrath *Loving Big Brother, Performance, privacy and surveillance space* című könyvének gondolatmenetét követve, itt most arra vállalkozunk, hogy re-

konstruáljuk: milyen kulturális folyamatokon keresztül képes meghonosodni, majd pedig meghonosodva, milyen kulturális folyamatokat generál a mai modern társadalomban a vizuális felügyelet gyakorlata? E folyamatoknak ugyanis akkor is részesei vagyunk, amikor úgy gondoljuk, hogy „külső” fogást találhatunk a felügyeleten – szembe szállunk vele, vagy ellenállunk. Mivel mi „belülről” keresünk a magunk fogódzóját, olyan pozícióhoz biztosan nem fogjuk tudni hozzásegíteni az olvasót, amely képes lenne biztosítani kívülről. Annyit ígérhetünk, hogy talán otthonosabban érzi majd magát a felügyelet terében – akkor is, amikor ellene küzd.

A nemzet tekintete a futballhuligánokon

Hogy jobban megértsük, miként vált a vizuális megfigyelés életünk megszokott részévé, érdemes nagy vonalakban áttekintenünk kialakulásának és elterjedésének történetét. A bekamerázásban úttörő szerepet játszó Egyesült Királyság példáját véve alapul, 1985-ig kell visszatérnünk az időben, amikor is a Thatcher-kormányzat engedélyezte a kamerás felügyeleti rendszer telepítését a brit stadionokban, terápiként arra a megrendülésre, amelyet az UEFA-kupa brüsszeli fináléjában (Juventus–Liverpool) bekövetkezett stadionkatasztrófa képsorai váltottak ki a britekben. (A nyilvános értelmezések a Liverpool „ultráit” tették felelőssé a 39 halálos áldozatot követelő katasztrófa bekövetkeztéért, a brit csapatokat és szurkolóikat pedig az események után 5 évre kitiltották az európai kupaküzdelmekből.)

A stadionok kezdeti bekamerázása ártatlan eseménynek tűnik, ugyanakkor már ez a pillanat magában rejtja a vizuális felügyelet számos olyan jellegzetességét, melyek majd csak jóval később válnak felismerhetővé. Ártatlannak tűnik, hiszen a futballceremóniák közvetítéséhez már régóta hozzátartozott a kamerák jelenléte – amelyek immár már nemcsak a pályán, de a lelátókon történeteket is a nyilvánosság részévé tették. De ártatlannak tűnik az is, ahogy kezdetben a „másik” (a futballhuligán) elkülönítődik (ő is „közülünk” való, „velünk” szurkol, csak nincs megfelelő önkontrollja, amivel „ránk” is székelyt hoz) a futballnemzet normális tagjaitól, akik nem „velük”, hanem valahol máshol (a tévéképernyők előtt) szurkolnak, és láthatatlanok maradnak. Továbbá ártatlannak tűnik az is, ahogy a kormányzat mintegy a futballban egybekovácsolt nemzet traumájának orvoslására írja fel a felügyeleti gyógyszert – amelynek mellékhatásait immár nemcsak a „futballhuligánok”, de bárki megtapasztalhatja, aki a stadionokban szurkol.

Az ártatlanság eme látszata kötelező eleme a vizuális felügyelet otthonossá tételének, magától értetődőségét azonban később megrendülések sorozata ingatja meg. Négy évvel később újabb stadionkatasztrófa történt, immár brit földön (Liverpool–Nottingham Forest), amelyben újra a Liverpool szurkolói lettek a főszereplők (közülük 96-an

meghaltak). A katasztrófa okát itt kevésbé lehetett a „futballhuligánok” viselkedésével összefüggésbe hozni, annál inkább lehetett viszont a kordában tartásukra bevetett felügyeleti apparátus működésével. A katasztrófát egyrészt az elfoglalható tereket szabályozó beléptetőrendszer nem megfelelő működtetése idézte elő: túl sok szurkolót irányítottak az egyik szektorba, amelyet ezt követően lezárva tartottak, ez pedig pánikreakciót váltott ki a bennrekedtek között, minek következtében a szurkolók – kiutat keresve – egymást taposták el. Másrészt, a tömegkatasztrófa látványa a rendfenntartókban nem a rendszer működtetésének hibáját, hanem annak feltételezett gyengeségét tudatosította, ezért a kapuk megnyitása helyett a kordonok fenntartására, mintegy a szurkolók „megfékezésére” törekedtek. Az, hogy a rendfenntartók képtelenek voltak megfékezhetetlen „futballhuligánok” helyett menekülő áldozatokként beazonosítani a szurkolókat, akkor vált nyilvánvalóvá, amikor utólag a megfigyelő kamerák felvételeinek értelmezéséről nyilvános vita kezdődött a médiában.

Rekonstruált történetünk vezérfonala ezen a ponton kettéválik. Mi most elhanyagoljuk azt a szálát, amely azt mutatja meg, hogy a kamerák telepítése hogyan követte a „futballhuligánokat” a stadionokból a citybe, menet közben újabb gyanús elemeket azonosítva be. Ehelyett azt az utat járjuk be, amelynek során a megfigyelő kamerák felvételei médiatörténetek képeivé válnak.

Látszani bűn

Talán nem meglepő, hogy a megfigyelő kamerák képeit alapanyagként felhasználó első jelentős tévéműsor bűnügyi tematikával jelentkezett. A brit *Crimewatch* azáltal nyeri el a maga szerepét történetünkben, hogy megjelenítette a televízió képernyőjén a „másik” mint bűnelkövető képét (melyet a megfigyelő kamerák rögzítettek), és felbresztette a műsor nézőiben a bűnüldöző állampolgárt (Ha felismeri a felvételen látható személyt, ne habozzon kapcsolatba lépni velünk, a hatóságok munkájának segítése érdekében!). A „bűnüldöző műsorok” gyakorlata látható módon jelenítette meg a „bűnelkövetőt”, annak jellegzetes külső jegyei alapján (jellemzően fiatal, fekete férfiként), miközben a hatóságokkal együttműködő szolgálatkész „bűnüldöző” állampolgárt láthatatlanná tette. Ezzel egyúttal felismerhetlenné téve a vizuális felügyelet ideológiai legitimációjában játszott saját szerepét.

A néző bűnüldözőként való bevonásának fontos eleme lehetett az a drámai élmény, hogy a néző a televízió képernyőjén szembesülhetett a „bűnelkövetővel”, abban a kitüntetett pillanatban, amikor az, a semmiből előtűnve, elköveti a „bűncselekményt”, majd eltűnik a néző szeme elől. E drámai élmény alapja, hogy a bemutatott felvételek más felvételekhez képest sokkal valóságosabbnak hatottak: a „bűnelkövetés” ténye, illetve a „bűnelkövető” személye a

helyszínen lévő kamera felvételein keresztül tárul fel, illetve lepleződik le, azaz a felvétel garantáltan mentesnek tűnhetett a rendőrség vagy a műsor bármilyen ármánykodásától. A néző drámai élményéhez szükséges valóság-tapasztalatot (miszerint az, amit látok, éppen az, ami történt) tehát a megfigyelő kamerák képi megjelenítési módjának azon jellegzetességei hordozzák, amelyek egyértelműen elkülönítik a felvételeket a televíziós műsorok jellegzetes képi világától: a hangok hiánya, a rögzített kameraállás, az olcsó videotechnika rossz felbontású, szemcsézett, fekete-fehér képi megjelenítése. E képi jegyek viszont idővel oly egyértelmű kulturális kódokká váltak, melyek önmagukban képesek szavatolni a bemutatott (bűn)cselekmény valódiságát, biztosítva a néző valóság-élményét.

A képek valósága – a valóság képtelensége

Amint az említett képi jegyek a megtörtént események dokumentálásának védjegyévé válnak, tudatos és rafinált alkalmazásukkal szinte bármilyen, kamerák által rögzített felvételt olyan dokumentumként lehet feltüntetni, amely alapján rekonstruálható az, ami történt. E képi jegyek tudatos, instrumentális alkalmazási technikái mára a legtöbb népszerű televíziós, filmes vagy internetes műfaj részévé, rutingyakorlatává váltak, sőt egyes „docu”, illetve „reality” elnevezésekkel illetett műfajok éppen e képi jegyek alkalmazásain keresztül különböztetik meg magukat más műfajoktól.

Az ilyen képek tehát – más képekkel szemben – napjainkra szert tettek arra a sajátos kulturális státuszra, amely evidenciaként biztosítja számukra a referenciális olvasatot: dokumentumként, a valóság képi hordozójaként, látható bizonyítékként kezeljük őket. Ez az evidencia persze sérülékeny. Egyrészt azért, mert a képek mindig magukban hordozzák saját korlátaikat, másrészt, mert mindig ki vannak téve olyan körülményeknek, amelyek közepette e korlátokba ütközünk. Hogy ezt világosabbá tegyük, segítségül hívjuk McGrath elemzését a megfigyelő kamerák látókörébe kerülő halálesetek képeiről, ezek hatásáról, kulturális következményeiről.

McGrath szerint a halál látványa képes leginkább kétségbe vonni a vizuális felügyelet árta(lma)tlanságát, morális válságot idézve elő a megfigyeléssel meghitt viszonyban élő társadalmakban. Ilyen válságot okozott a szurkolók értelmetlen halálának és a beavatkozás hiányának együttes látványa a stadionkatasztrófát rögzítő megfigyelő kamerák felvételein. Hasonló krízist kellett átélniük a *Crimewatch* nézőinek, amikor a műsort vezető Jill Dando brutális meggyilkolásáról értesültek. A műsor egy olyan felvétellel igyekezett pótolni a műsorvezető elvesztésével keletkezett űrt, amelyet egy bolti kamera készített Jill Dandóról röviddel meggyilkolása előtt egy áruházban. Egy ilyen felvétel nem segíthetett kézre keríteni az ismeretlen elkövetőt, viszont kényszeres ismételtetése a nézőből a tehetetlenség érzését váltotta ki. Egyrészt azért, mert nyilvánvalóvá tette az átjárhatóság lehetetlenségét Jill Dando vizuális jelenléte és materiális hiánya között, másrészt mert megmutatkozott, hogy a kamerák hiába látnak, nem képesek cselekedni. Ugyancsak krízist idézett elő az Egyesült Királyságban, amikor egy két éves kislány, aki egy áruház forgatagában tűnt el, néhány nap elmúltával holtan találtak a vasúti sínek mellett. Mielőtt holttestét megtalálták volna, nyilvánossá váltak az áruházi kamerák felvételei, amelyeken az a megnyugtató esemény volt látható, hogy a kislány két nagyobb fiúcska kezén fogva kíséri az áruházban. Mint utóbb kiderült, ez az idilli pillanat egy felfoghatatlan gyilkosság része volt, amit azonban nemcsak a néző nem vehetett észre, de a kamera sem ismerhetett fel. Márpedig ha kiderül, hogy a kamera hiába lát, ha érteni és értelmezni nem képes, akkor felsejlik az a lehetőség is, hogy nem állunk biztos talajon, amikor a kamera képeinek valóságűségére hagyatkozunk.

A halál mindig tehetetlenné tesz, mert egyszerre nyilvánvaló és felfoghatatlan, ahogy Derrida fogalmaz: a lehetetlenség lehetősége. A megfigyelő kamerák felvételein jelen lévő (vagy éppen jelen nem lévő) halál láttán (vagy éppen nem láttán) érzett kétségbeejtő tehetetlenségünk, úgy tűnik, rövid úton elvezet oda, hogy a lehetetlenség lehetőségeként éljük meg a felügyelettel kapcsolatos magától értetődéseink megingását. Ha kiderül, hogy a „valóság” a felvételeken nem „látható”, akkor felsejlik az is, hogy vakságban élünk,

Nagy Testvér kistestvére

Saját közelítésmódját a felügyelet teréhez John E. McGrath saját színházi élményvilágából eredezteti. Könyvében beszámol róla, hogy alternatív színdarabok rendezőjeként elviselhetetlennek érezte azt a pozíciót, melyet a modern színház a rendező számára kijelöl, hogy tudniillik a darab minden egyes mozzanatát összefogó, központi tekintetként kell működnie. Ennek megváltoztatására megfigyelő kamerákat kezdett alkalmazni az általa rendezett darabokban, kialakítva a színház terében egy felügyeleti teret, amely egyrészt őt magát felmentette a Big Brother szerep kényszerei alól, másrészt – legnagyobb meglepetésére – felpezsdítette a színészek és a közönség játékát, interakcióját. McGrath szerint e két, egymástól eltérő módokon szerveződő és működő tér feszültsége olyan illeszkedési hézagokat eredményezett, amelyet a színpadi játék felfedezhetett, belakhatott, és birtokba vehetett. Könyvében a szerző a színházi világon kívül keresi azokat az illeszkedésmentes hézagokat, amelyek tágitásával lazíthatóvá, felfüggeszthetővé válik a felügyelet terének normatív ereje.

amióta a valóság rekonstrukciójában a szemünkre hagyatkozunk. Láttuk az ikertornyokba csapódó repülőgépeket, az önmagukat a mélybe vető menekülőket, majd láttuk a megfigyelő kamera felvételén, amint a „halál pilótája” átsétál a reptéri ellenőrzésen, és nem hittünk a szemünknek. Ha az a „valóság”, amit látunk, akkor mi az, amiben élünk? Hamarosan megszületett a válasz: terrorveszélyben. Ezután pedig megkezdődött a felügyelet megerősítése, hogy soha többé ne kelljen hasonlót végignéznünk. Továbbá szárnyra kapott számos összeesküvés-elmélet, melyek immár „láthatatlan” dimenziókban folytatták az „igaz” valóság felderítését.

A nyilvános kivégzések megszüntetésével a halál megszűnt látványosság lenni, sőt mi több, láthatóvá tétele erős tiltások alá került. McGrath szerint manapság a halál újra láthatóvá válik, repedéseket okozva a felvilágosodás építményén. A megfigyelő kamerák által véletlenül rögzített halálesetek képei megfékezhetetlenül képernyőre kerülnek, és folyamatosan cirkulálnak a média nem hivatalos csatornáin. Ez a kulturális gátszakadás egyáltalán nem vezethető le a felügyelet ideológiájából vagy stratégiájából, hanem azazal függ össze, ahogyan a halál a megfigyelő kamerák látókörébe esik. A halál ugyanis ezeken a képeken egyszerűen, de megkérdőjelezhetetlenül megtörténik, anélkül hogy bármilyen emberi cselekvés felfedezhető lenne előidézésével, rögzítésével, közvetítésével vagy értelmezésével kapcsolatban. Nincsenek felelősök, így a saját felelősségünk sem okoz gátlásokat, amikor nézzük vagy továbbküldjük e képsorokat.

Nem kell különösebben bizonygatni, hogy e képsorok rendkívüli felkavaró élményt váltanak ki belőlünk, ilyenkor ugyanis úgy kerülünk szembe a halállal, hogy megszokott kulturális kapaszkodóinkra nem hagyatkozhatunk. E képeken a halált a maga – nemritkán szörnyűséges – pusztító fizikai megvalósulásában látjuk. Így a halál csak a fatális véletlennek való kiszolgáltatottságként tud értelmet nyerni. Hiányzik minden olyan cselekvői ágens, és minden olyan narratíva, amely segíthetne helyére tenni a látottaknak, kétségszerűségünkben hiába nézzük végig újra és újra a képsorokat. Felkavarodottságunk tehát nem a halál jelenvalóvá válásának az eredménye, hanem éppen a hiányé. Mindannak hiányáé, ami kultúránkban értelmet ad a halálnak, amin keresztül felfoghatóvá válik, amibe a halállal szembe-sülve belekapaszkodunk – amit e képsorok nélkülöznek.

Kép, hiány, képzelet

Tehát nem is a halál, hanem a hiány a kulcsszó, a hiány, amelyre leginkább a halál képsorai ébresztenek rá. A megfigyelő kamerák képei tehát miközben referenciálisként (valóság-hűként) tüntetik fel magukat, egyben mindig el is tüntetnek (hiányzóvá tesznek) olyan kulturális referenciákat, melyek megszokott valóságélményünk alapvető alko-

tóelemei. E hiány esélyt teremt arra, hogy meginogjon és kétségbe vonhatóvá váljon a képek referencialitásának, ezen keresztül pedig a felügyelet ideológiájának magától értetődősége. E hiány számtalan módon beazonosítható, de akárhogyan is azonosítsuk be, mindig összefüggésbe hozható marad a kamerák mediatizációs képességével és annak korlátaival: elszigetelik a képet a hangoktól; a látványt egyetlen perspektívából rögzítik; az eseményt kiragadják annak térbeli és időbeli kontextusából; nélkülözik a narrációt, a szerzőt (a szerzői intenciót, gyakorlatot és felelősséget), a mintaolvasót (akihez a képek szólnak) stb. Tehát mindezek következtében válhatnak elérhetetlenné, hiányzóvá alapvető kulturális referenciáink. A fellépő hiány egy részét „kipótolja” a képeket bemutató műsor a maga interpretációs gyakorlataival. De amennyiben a hiány részben mégis fennmarad, kikényszeríti a néző kulturális képzeletének munkáját, amelyen keresztül a hiány tere beláthatóvá válik. Nagyon fontos észrevennünk, hogy mindig az lesz kipótolandó, ami hiányzik, vagyis a néző képzeletének működését a kamerák mediatizációs képességével összefüggésben érdemes vizsgálnunk.

Elfogadva azt, hogy saját halálunkkal mint a lehetetlenség lehetőségével alapvetően a „másik” halálán keresztül találkozunk, az ismeretlen „másik” halálának említett képsorai, a kulturális fogódzóink említett hiányát idézve elő, olyan egzisztenciális és morális krízist okoznak, amelynek feldolgozása nemcsak a saját létezésünkhöz, de a „másikhoz” való viszonyulásainkat sem hagyja érintetlenül. Ezen keresztül kapnak értelmet azok a fentebb ismertetett „nemzeti” krízisek, amelyeket a megfigyelő kamerák képei váltottak ki, bemutatva a stadionkatasztrófa vagy az ikertornyok áldozatai halálának képét. Fontos megjegyezni, hogy e krízisek olyan következmények, melyek nem vezethetők le sem a halál (vagy a halált okozó tragédia) megtörténtéből, sem a kamerákat működtető gépezet ideológiájából, sem pedig a média igyekezetéből. A vizuális felügyelet mediatizációs sajátosságán keresztül érthető meg a képek spontán cirkulációja, amelynek következtében a halál kimozdul a kulturális összefüggések megszokott rendjéből, elbizonytalanítva minket, halandókat, és megintatva az említett kulturális összefüggések magától értetődését.

A képsorokba kódolt hiány McGrath szerint olyan teret nyithat meg az értelmezés és a cselekvés számára, amely nem azonos sem a felügyeleti térrel, sem a képen látható esemény terével, sem pedig a képi reprezentáció terével. Éppen ezek megszokott egymásra épülését, egymással illeszkedését bontja meg, teszi hézagossá. Az így képlekeny-vé váló tételrendeződés pedig olyan gyakorlatok terepévé válhat, melyek nem visszaalakítani, hanem átformálni igyekeznek azt, ami megbomlott. Csakhogy ezen gyakorlatok mindig szembe találják magukat azokkal a gyakorlatokkal, amelyek a felügyelet terének, az esemény terének és a képi reprezentáció terének a rendjét igyekeznek helyreállítani. (Ezt a dinamikát *Az ellenállás kényszerzubbó-*

nya című keretes anyagunk egy konkrét példán keresztül szemlélteti.)

A halál nem a felügyelet terében tett szert a maga újszerű jelentőségére (mint a lehetetlenség lehetőséggé válásának látványossága). A vizuális felügyelet terében a halálnak eleve nincs is helye. A felvilágosodás nyugati hagyományának kultúrájában a halál magánügy, nyilvánosan „láthatóvá” pedig csak közüggé válásán, és az annak megfelelő elbeszélsmódokon (gyászjelentés, nekrológ stb.) keresztül válhat. Az említett köz-magán felosztás ugyanakkor alapvetően strukturálja a vizuális felügyelet terét (és az abban elfoglalható helyünket) is: a kamerák működtetését hitelesítő ideológia arra hivatkozva nyilvánítja „közérdekűnek” mindannyiunk megfigyelését, hogy az mindannyiunk „magánérdeke”. A halál láthatóságával kapcsolatos konvenció ezért ellentmondásba kerül a felügyelet ideológiájával (de

lényegében a köz-magán felosztás rendje kerül ellentmondásba önmagával), amint a megfigyelő kamerák által rögzített halálesetek képei láthatóvá válnak. Ezen ellentmondás miatt nyílik illeszkedési hézag az említett kulturális rendszerek térképzésében, ami működésbe hoz egy olyan képzetet, amely egyre kevésbé tekinti magától értetődőnek a köz-magán felosztás kulturális imperatívuszait.

A halál látványossággá vált, ezáltal pedig jelenvalóvá lett – idővel sem múlik el, és térben sem helyeződik máshová. Felbukkanva újra, és folyamatosan cirkulálva jelenvalóvá teszi számunkra életünk egy olyan dimenzióját (terét) amelyben kulturális magától értetődéseink nem nyújtanak menedéket, ezért kénytelenek vagyunk újra és újra átélni egzisztenciális (a lehetetlenség lehetősége), illetve morális (a „másikhoz” való viszonyulással kapcsolatos) krízisünket.

Az ellenállás kényszerzubbonya

Az 1992-es Los Angelesi-zavargások elemzésén keresztül McGrath szemléletesen rávilágít arra, hogy a vizuális felügyelettel való szembesegülés legnagyobb kockázata, hogy az végül éppen annak a csapdájába esik, annak válik az áldozatává, amivel szembeszállt. Ez a kockázat mindig elkerülhetetlen, amikor a felügyeleti tér átfarmálásának kísérlete olyan gyakorlatokon keresztül történik, amelyeket a felügyelet terében hajtanak végre. Ilyenkor ugyanis a szembesegülésnek igazodnia kell a felügyelet teréhez, amelyen belül fellép.

A televíziók *képernyőjére* került egy szemtanú amatőr *felvétele* (a televíziók által megvágott formában), amelyen egy *fekete* férfit szakadatlanul *ütlegetnek* a *rendőrök* egy Los Angeles-i *utcán*. Az időközben előkerült eredeti *képsor*on látottak azonban a bírósági tárgyalás interpretációs küzdőterében úgy nyertek értelmet, hogy végül a *rendőröket* felmentették. Los Angeles *feketéi* lakta körzeteiben ezután kitértek az emlékezetes *utcai* zavargások, melyek *képei* (amelyeken a *feketéi* és a kirendelt *rendőrök* „*ütlegetik*” egymást) felkerültek a televíziók *képernyőjére*. A televíziós műsorokban megkezdődött a látottak *interpretációja*, majd a *képek* megismétlődtek a *képernyőkön*, alattuk immár újabb amerikai városok neveivel, amelyek *utcain* hasonló zavargások voltak „láthatók”, de ezeken immár a *feketéi* *ütlegettek* az autóikból kirángatott *fehéreket*, kihasználva a *rendőrség* tehetetlenségét.

Az ilyen láncreakciók megértésének legfontosabb láncszemei – saját szempontunkból – azok a *helyek*, amelyek megfelelő rögzítésében és megfelelő jelentésekkel való felruházásában a szemben álló felek egyaránt érdekeltek. E *helyek* kiemelése ugyanakkor önmagában még nem teszi nyilvánvalóvá ezek összefüggéseit a konkrét gyakorlatokkal. Nézzük meg ezért először azt, hogy miféle rés nyílt meg, és milyen hiány lépett fel a vizuális felügyelet önigazoló működésében?

Mint láthattuk, a vizuális felügyelet felvételeinek referenciális olvasata szerint e felvételeken tetten ért bűncselekmények láthatók a maguk valódiságában, úgy, ahogy megtörténtek. Mint ahogy arról szó esett, a vizuális felügyelet működésének egyik kulturális hozadéka, hogy a bűnelkövető referenciájává bűrszíne vált. Nem meglepő, hogy mindazok, akiket e megjelölés bűrszínük alapján potenciálisan bűnelkövetéssel gyanúsít, kialakítják a maguk megfelelő ellenolvasatát, amelyben a velük szembeni fellépés referenciája a rendőri egyenruha. Az ominózus felvétel képeiből azt lehetett kivenni, hogy a brutális erőszak elkövetői rendőrök, míg az áldozat egy „fekete”. A felvételt a megszokott referenciakódok szerint nem lehetett olvasni: azon Rodney King semmit nem követ el, a rendőrök viszont szűnni nem akaró intenzitással ütlegetik. Ugyanakkor, azok referenciakódjai szerint olvasva, akik bűrszínük miatt váltak érintetté a látottakban, a felvétel magáért beszélő, referenciális igazolása a rendőrök (finoman szólva) igazságtalan fellépésének velük szemben.

A bíróság döntése értelmében a képek referenciálisan mintegy annak bizonyítékává váltak, hogy a rendőrök nem bűnelkövetők, miáltal pedig Rodney King sem áldozat. Tévénezők tömegei viszont a bíróság döntését éppoly igazságtalannak ítélték, mint a rendőrök bánásmódját Rodney Kinggel szemben. A bíróság döntésével ugyanakkor a rendőrök igazságtalansága mintegy törvényesítve lett. Mindez azonban csak a Los Angeles-i feketéket készítette arra, hogy tiltakozásuknak tetteikkel szerezzenek érvényt.

McGrath gondolatmenete szerint a felügyelet terében fellépő hiány itt nem más, mint a törvényesség hiánya a feketékkel szemben. E hiány miatt felfüggeszthetővé váltak a felügyelet terének tipikus határmegvonásai, melyek kijelölik bűnelkövető-bűnüldöző, fekete-fehér, megfigyelt-megfigyelő egymáshoz képesti helyét. Új határmegvonások és helykijelölések jöhetnek létre a teret birtokba venni igyekvő gyakorlatok által. E gyakorlatok téje az, hogy képesek-e kétségbe vonni, felülírni a felügyelet terének rendjét, illetve megakadályozni azon (hatósági) gyakorlatok sikerét, amelyek

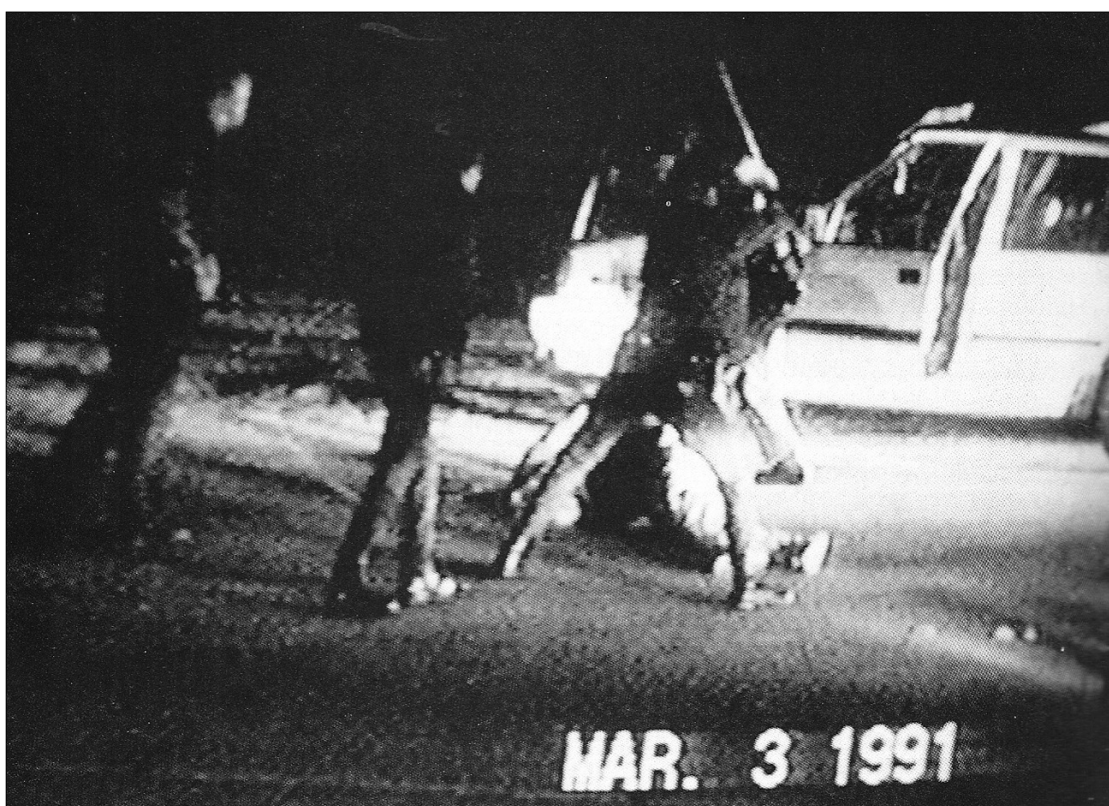
a felügyelet terének rendjét helyreállítani igyekeznek. Tehát az egymás sikerét lehetetlenné tenni igyekvő gyakorlatok tulajdonképpen egymáson keresnek fogást, egymáshoz igazodnak, mondhatni egymásból táplálkoznak.

A Los Angeles-i „utca” nemcsak fizikai, de szimbolikus értelemben is a térfoglalás küzdőterévé válik, olyan térré, amelyben a megvalósított gyakorlatok tétje nem más, mint e tér szimbolikus meghatározása – más meghatározásokkal szemben. A „térfoglalók” fellépése e teret szimbolikus módon kivonja a törvényesség és a felügyelet hatálya alól azáltal, hogy valami ilyesmit jelenít meg: ha a rendőri erőszak a feketékkel szemben törvényes, akkor bármit is tegyenek a feketék az utcán, az törvénybe fog ütközni, amiért ütlegetés jár; ha viszont nem törvényes a feketékkel szembeni rendőri erőszak, akkor a rendőrök újra magukat fogják lejártni, amikor a tévékamerák előtt erőszakosan rendet tesznek a feketék által birtokba vett utcákon. Amikor a „törvényes rendfenntartók” besétálnak e térbe, a nekik állított csapdába sétálnak bele. E csapda azt hivatott megakadályozni, hogy az utcán helyreállítható legyen a felügyeleti tér. Ezt azáltal képes megakadályozni, hogy „újrajátssza” az ominózus felvételt: Gyertek, üssétek minket újra! Így a felügyeleti tér helyreállításának érdekében az utcára vezényelt rendőrök kénytelenek közreműködni abban, hogy a részvételükkel szimbolikus módon reprodukálhatóvá váljon a törvényesség hiánya.

A zavargásokról készített felvételek azonban a képernyőre kerülve mégsem a Rodney King-video hatását ismételték meg. Ezek ugyanis nem elcsípett felvételek, nem is talált dokumentumok, hanem üzemszerűen termelt képi alapanyagok a televíziók interpretációs gépezetében. A televíziók interpretációjában pedig egy olyan értelmezés született meg, amely szerint a zavargások képernyőre került képein az látható, hogy az utcán elszabadultak az indulatok, a rendfenntartó erők pedig igyekeznek helyreállítani a törvényes rendet. A képeken látható gyakorlatok és „elkövetők” tehát visszahelyeződnek a felügyelet terébe – a televíziós stábok kamerával felszerelt helikopterei felülről mintegy rávetítették a felügyelet terét az eseményekre. A szimbolikus térfoglalók valószínűleg látták a tudósításokat, érzékelték azok negatív következményeit a maguk akciójának sikerére nézve, de képtelenek voltak hozzáférni a helikopterek kameráihoz, illetve a stúdiók interpretációs gyakorlataihoz.

A Rodney Kinget brutálisan ütlegető rendőrök közül kettőt később mégis elítéltek – védőjük hiába hangsúlyozta, hogy szerinte a képi bizonyítékok értelmezése nem a bírósági tárgyaláson, hanem az utca színterén nyert megerősítést. A mi szempontunkból az ítélet visszaadta a vizuális felügyelet képeinek referencialitását (a felvételen a valódi látható), megerősítette a sértettek referenciakódjait (a rendőrök törvénytelenül jártak el egy feketével szemben), és kétségbe vonta a vizuális felügyelet kulturális hozadékaként megszilárdult elkövető=fekete referenciakódot. Csakhogy, mire ez az ítélet kimondatott, a médiatudósítások interpretált képei revidálták ez utóbbi referenciakódot, bemutattva, hogy mit „műveltek” a „feketék” a zavargások alatt. A „feketék” visszanyerték korábbi státuszukat a felügyelet terében (mint a kamerák és a járőrök tekintetében objektumai), a szimbolikus birtokbavétel gyakorlatai pedig – elveszítve az utcát és a képernyőt – reartikulálódtak a populáris, illetve az underground kultúra fikciós (lásd Dr. Dre, az Aerosmith vagy a Hétköznapi CSAlódások szerzeményeit), valamint a magánszféra láthatatlan tereiben.

Deme János

24... és fél, avagy Hollywood és a kínzás dicsérete¹

A 24-ben bárki ellenség lehet, nemcsak a terrorista és tette társai, hanem a terroristák akaratlan segítője, vagy akár a terrorelhárító egység munkatársa is. Mindenki gyanús és gyanakvó, ezért különleges módszerekhez kell folyamodni... El tudjuk-e képzelni magunkat egy olyan helyzetben, amikor kénytelenek vagyunk a kínzás eszközét felhasználni, hogy megmentsük magunkat vagy másokat a közvetlen, a kimondhatatlan és fenyegető életveszélytől? S ha ezt meg is tudjuk tenni, általános szabállyá tehetjük-e a kivételes pillanatban legitimnek tűnő cselekvést? A 24 mintha ezt az álláspontot képviselné.

A magyar televíziós csatornákon és DVD-n is nagy sikert arat a 24 című amerikai „real time” akciósorozat. Egy-egy epizód egy-egy óra eseményeit mutatja be úgy, hogy minden egyes adásperc egy-egy percnél felmeg a szereplők életéből. 24 óra alkot egy „szezon”, amely egy teljes nap történetét mutatja be. Eddig hét szezon mutatott be, a legelső 2001 novemberében, a legutóbbit 2009 januárjában. A Joel Surnow és Robert Cochran által jegyzett, a Fox tévé-társaság által gyártott és forgalmazott sorozat főszereplője Jack Bauer szupertitkos szövetségi ügynök (Kiefer Sutherland alakításában) egy képzeletbeli terrorelhárító szervezet, a Los Angelesben székelő CTU (Counter Terrorism Unit) tagja. Bauer fő feladata az Egyesült Államokat fenyegető terrorveszély elhárítása, a terroristák, a terroristagyanús személyek és segítők leleplezése és semlegesítése. Bauer a Dennis Haysbert által alakított fekete bőrű amerikai elnök, David Palmer legfőbb támasza és bizalmasa. (A nemrég bemutatott hetedik szezonban egy Allison Taylor nevű nő választanak amerikai elnöké).

A sorozatban szereplő Palmer elnök fikatív alakjának állítólag jelentős szerepe volt abban, hogy 2008-ban egy valódi afro-amerikai származású politikust, Barack Obamát választották az Egyesült Államok elnökévé. Palmert határozott és alapjában véve becsületes, jó szándékú, lelkiismeretes politikusként ábrázolják, akit ellenségei mindenféle ravasz manőverekkel és intrikákkal próbálnak lehetetlenné tenni. Azonban ő maga sem riad vissza attól, hogy fontos információk megszerzése céljából kínzáshoz folyamodjék, vagy hogy ellenfeleit akár illegális eszközökkel távolítsa el az útból. Ennek érdekében még volt feleségének, a különféle gonosz összeesküvéseket szövögető Sherrynek a segítségét is igénybe veszi. Később maga is összeesküvés áldozata lesz; lemondásra kényszerítik, végül meggyilkolják.

A sorozat igen professzionális módon vegyíti a klasszikus hollywoodi szappanopera, a kémfilmek, az akciófilmek, és az erőszakos thrillerek elemeit. Jack Bauer alakjában felismerhetjük régi kedvencünket, James Bondot, a 007 számú ügynököt; sőt, *A tavasz 17 pillanata* című, annak idején roppant népszerű szovjet sorozat főszereplőjét, a rettent-

hetetlen Stirlitz hadnagyot is távoli rokonának vélhetjük, aki beépül a német vezérkarba, és igazán kalandos módon szállítja a legtitkosabb információkat a szovjet hadvezetésnek. Bauer azonban – jeles elődeivel ellentétben – nem a megtestesült férfiideál, nem gáláns lovag, hanem inkább egy megfáradt, sorsüldözött, de kötelességét mindenkor hűen teljesítő hivatalnok, örök vesztes, akinek vakmerő cselekedeteit, kitartását és hűségét csaknem mindig büntetéssel „jutalmazták”. Például, miután leleplez egy drog-maffiát, amelybe csak úgy tudott beépülni, hogy maga is drogozni kezdett, kábítószer-fogyasztóként indítanak ellen vizsgálatot. Amikor pedig egy terrorista elfogása céljából hajt végre egy akciót a Los Angeles-i kínai konzulátus ellen, felettesei kiadják őt a kínaiaknak, akik több évre börtönbe zárják.

A 24 a szeptember 11. utáni amerikai társadalom valós tapasztalataira, félelmeire és fantáziáira épít, dramatizálva a megoldhatatlannak látszó morális és politikai dilemmákat, amelyek az Egyesült Államok válaszlépéseit kísérték és kísérik a „terror elleni háború” jegyében. A sorozat mintegy válasz a Bush-adminisztrációt sorozatban érő, s elsősorban a közvéleményben megfogalmazódó kritikákra: a terrorizmus elleni fellépés túlságosan lassú, bürokratikus, centralizált és többnyire céltévesztő; a hatóságok a közvéleményt nem tájékoztatják megfelelően, meghamisítják, eltitkolják az információkat, nem készítik fel az embereket a várható következményekre, a hivatalos vezetők nem vállalják, másokra hárítják a felelősséget. A felelős tisztségviselők pedig az ominózus „Groupthink”, az eltérő véleményeket semlegesítő vagy bagatellizáló „csoportgondolkodás” áldozatai, olyan, egyébként külön-külön igen éles eszű emberek, akik hosszas viták után többnyire a legkevésbé hatékony és célravezető döntéseket hozzák.

A 24 ezekre a vádakra felelve olyan képet fest, amelyből kitűnik, hogy a terrorizmus ellen harcoló különféle amerikai kormányzati szervek és hatóságok képesek villámgyorsan, rendkívül hatékonyan, bürokráciamentesen és áldozatkészen működni. A filmbeli CTU persze csupán fikció; a kíváncsi, az „ideálist”, nem pedig a valóságot mutatja

be. A Los Angeles-i terrorelhárító egység a cselekvést bénító „csoportgondolkodással” szemben az individuális felelősség elvére épül. Felépítése nem hierarchikus, hanem sejtyszerű és rugalmas; az egyes funkciók bármikor átszervezhetők, betöltőik helyettesíthetők. A tagok (spanyol ajkú, afro-amerikai, zsidó, arab származású amerikaiak) képesek a legteljesebb multikulturális és multietnikus egységben együttműködni, gyakran szembeszegülve a felettes hatóságok felesleges, értelmetlen, bürokratikus, a munkájukat megnehezítő vagy lehetetlenné tévő utasításaival. A CTU olyan, mint egy nagy család, amely – a bevetések és akciók szüneteiben, sőt olykor még akció közben is – a maga ödipális szappanoperáját éli, a szülő-gyermek viszony megannyi drámájával, incesztuózus csábításokkal, féltékenységgel, titkos vágyakkal, kielégülésekkel és csalódásokkal.

Ebben a „családban” a hálózat fenntartói a nők, akik igazi profik a kódfejtésben, a titkos kódok feltörésében, a számítógépek, műholdak és más távközlési eszközök kezelésében. Általában ők az információ (és a dezinformáció) urai. Míg a férfiak életüket kockáztatva a terepen botladoznak, addig ők számítógépeik monitorjai előtt ülve szinte mágikus módon irányítják az eseményeket. De ha szükséges, felállnak a komputerasztaltól, és maguk is kiruccannak az akció sűrűjébe. Sőt, az igazi vezető egyéniségek és az igazi hősiességre, önfeláldozásra képes CTU-ügynökök többsége is a nők közül kerül ki. Itt azonban többről van szó, mint politikai korrektségről. Mint Christopher Hight írja *Inercia és interioritás* című tanulmányában:² „Az emberek és életterük [...] mágikus-technológiai átfarmálását abban a nagyobb keretben kell megértenünk, amely a stabil modellekkel szemben a szimulakrumot helyezi előtérbe.” Hight Donna Harawayre hivatkozva azt fejtegeti, hogy „a női test és az információs technikák összekapcsolása a kiborg alakjában a tér, a nukleáris család és a nőiesség uralkodó rendszereinek szétzúzásával kecsegtet”.

De akárkik legyenek is, a CTU ügynökei mindannyian tisztában vannak azzal, hogy – Bush elnök szavaival – egy „másfajta háború” éharcosai ők. „Amerikában – mondta Bush – a vihar kapujában élünk. Körülöttünk mindenütt veszélyes szelek fújnak. Ezek a szelek bármelyik pillanatban elérhetik partjainkat.” Ebben „a másfajta háborúban” nem lehet pontosan tudni, ki barát és ki ellenség, mikor válik a barát ellenséggé, és az ellenség baráttá. A terrorcsapás és -fenyegetés, amely Amerikát éri, éppúgy lehet külső hatalmak és szervezetek műve, mint belső erők, katonai, titkosszolgálati vagy üzleti körök összeesküvése, melyek – saját érdekeik előmozdítása érdekében – célul tűzhetik ki az elnök vagy más fontos személyek lejárátását, megbuktatását, vagy a közvélemény befolyásolását. A 24-ben potenciálisan bárki ellenség lehet, terrorista vagy a terroristák tudatos vagy akaratlan segítője akár „párton belül”, akár „párton kívül” van pillanatnyilag. A sorozat tökéletesen megfelel, ahogyan Slavoj Žižek fejtegeti, az összeesküvés-

elméletek paranoid narratívumának, annak a hitnek, hogy a látható, nyilvános Erő mögött mindig létezik a „Másik Másikja”, egy titkos, láthatatlan, mindenható erő, amely valójában a szálakat mozgatja. A „nagy Másik” azonban nem létezik. E fikció kudarca Žižek szerint „arra sarkallja az egyént, hogy egyre jobban ragaszkodjon az imaginárius *szimulakrum*hoz, árnyképhez, azokhoz az érzékeinkre ható színjátékokhoz, amelyek manapság minden oldalról ostromolnak bennünket; másfelől magán a testen való erőszaktevést hívja elő a Valós régiójában”.³

A 24 tehát nemcsak az aktuális politikai tartalom, hanem a benne megmutatkozó fantáziastruktúra szempontjából is figyelemre méltó. Itt csupán két szempontot szeretnék kiemelni. Az egyik az imaginárius szimulakrummal, a *technika* szerepével, a másik pedig az erőszak és a *kínzás* ábrázolásával, illetve annak etikai dimenziójával kapcsolatos.

A 24-ben az információs eszközök, a számítógépek, a mobiltelefonok, a műholdak, a különféle elektronikus megfigyelési, nyomkövető és nyomelemző eljárások töltik be azt a szerepet, amit a népszerű magazinokban egykor az asztrológia és az okkultizmus. A technika *pszeudoracionalitása*, csakúgy, mint az okkultizmusé, a mágikus gondolkodáson alapul, amely magát mindenhatónak véli. A számítógépes program segítségével egy olyan, sok milliós városban, mint Los Angeles, néhány perc alatt meg lehet találni a gyanús személyeket, sőt a föld legtávolabbi sarkában történő eseményeket is megfigyelhetjük, lefényképezhetjük vagy lehallgathatjuk; a kulcsszavakon alapuló tartalomelemzéssel pedig minden gyanús elem kiszűrhető, vagy akár más emberek viselkedése és gondolkodása is befolyásolhatóvá válik. Csakhogy, mivel a valódi vagy a potenciális ellenfél is hasonló eszközökkel rendelkezhet, a mindenható technika ugyancsak mindenható ellenpárjába ütközhet.

Christopher Hight idézett cikkében rámutat, hogy a 24 új városképet, az *elővárosi metropolisz* városképét alkotja meg. „A sorozat epizódjaiban – írja – az *oikosz* már nem organikus formai egységként ölt alakot; az egy családhoz tartozó háztartás világa különböző tagjainak kapcsolódásai mentén minduntalan kis téregységekre oszlik. Noha e terek mindegyike az otthon körébe tartozik, a szereplők a klausztrófób távolságtartás spiráljában keringenek egymás körül. A szereplők egyetlen epizódon belül tucatnyi társadalmi hálózatban tűnnek fel, minduntalan átfedéseket teremtenek közöttük, és új kapcsolatokat hoznak létre. [...] Az elkülönült belső tereket egy sor vektor teszi bonyolult hálózattá, sztrádákön száguldó autók, olyan hordozható telekommunikációs eszközök, mint a mobil vagy a műholdas telefonok, PDA-k és más kutyuk. Minden helyszín tele van ilyen interface-ekkel, amelyek megsokszorozzák a tévéképernyőt. A szöveg mintegy harmada telefonbeszélgetésben hangzik el. Csaknem mindegyik főbb történelemben szerepet játszik információk közvetítése vagy dekódolása.”

A 24 eme hálózati topológiája, amely Los Angeles elővárosait a világűrrel köti össze, bármennyire izgalmas kérdéseket vet is fel, nem feledtetheti a sorozat igazi nagy témáját, amely nem más, mint a *kínzás legitimációjának* problémája. Mint Slavoj Žižek írja: „Mindannyian el tudjuk képzelni magunkat egy olyan helyzetben, amikor kénytelenek vagyunk a kínzás eszközét felhasználni, hogy megmentünk egy hozzátartozónkat valamilyen közvetlen, kimondhatatlan fenyegetéstől. Én legalábbis meg tudnám tenni. Ebben az esetben azonban lényeges, hogy ezt a kétségbeesett döntést ne emeljem univerzális elvvé. A pillanat elkerülhetetlen brutális sürgetésében egyszerűen meg kell tennem. De ez nem válhat elfogadható normává; meg kell élnem a rettenetnek azt az érzését, hogy mit is tettem. Ha viszont a kínzás csak az egyik lesz a terrorrelhárítás eszközeinek listáján, akkor éppen a rettenet érzése vesz el. [...] Azok, akik a nyilvánosság előtt elutasítják a kínt, de elfogadják, hogy legitim vita tárgyává váljon, veszélyesebbek, mint azok, akik nyíltan támogatják. Az erkölcs nem csupán az egyéni lelkiismeret kérdése. Csak akkor tud működni, ha az tartja fenn, amit Hegel »objektív szellemnek« nevez, vagyis azon íratlan szabályok készlete, amelyek minden egyén tevékenységének hátterét képezik, és amelyek megmondják számunkra, mi az, ami elfogadható, és mi az, ami nem.”⁴

A CTU ügynökei többnyire a törvényen kívül működnek, megtéve azt, amit egyszerűen meg kell tenniük azért, hogy megóvják a társadalmat a terrorveszélytől. Ez azzal jár, hogy nemcsak az elfogott terroristákat vagy terrorista-gyanús személyeket kell megkínozniuk, hanem akár saját CTU-beli kollégáikat vagy családtagjaikat is, ha felmerül a gyanú, hogy valamilyen kapcsolatuk van a terroristákkal. A negyedik „szezomban” például megkínózzák az amerikai hadügyminiszter vejét és fiát – a miniszter teljes egyetértésével. Egy másik epizódban a CTU egyik női munkatársát tévesen azzal gyanúsítják, hogy kapcsolata van terroristákkal, ezért megkínózzák; amikor azonban kiderül ártatlansága, elnézést kérnek tőle, ő pedig visszaül számítógépéhez, és folytatja a munkáját, mintha mi sem történt volna. Jack Bauer a legtisztább formában testesíti meg ezt az attitűdöt. Különösebb aggályok nélkül kínozz vagy öl meg másokat, eközben a saját életét sem kíméli: túlélése mindig a véletlenek műve. Mint ügynök, a törvény nevében lép fel, de tetteiért nem védi már a törvény.

Žižek szerint éppen itt érhető tetten a sorozat alapvető ideológiai hazugsága. A CTU-ügynökök ugyanis, annak ellenére, hogy könnyörtelenül instrumentalizálják önmagukat, továbbra is úgy tesznek, mintha érző emberi lények maradnának, és ugyanolyan érzelmi dilemmák elé kerülnének, mint a „normális” emberek. Szeretik házastársukat és gyerekeiket, féltékenység ébredhet bennük, de ha a helyzet úgy alakul, szeretteiket gondolkodás nélkül feláldozzák a küldetés sikerének érdekében. Žižek szerint olyanok, mint a koffeinmentes kávé pszichológiai ekvivalensei: elkövetik mindazokat a szörnyűséges dolgokat, amelyeket a helyzet megkövetel, de anélkül, hogy megfizetnék ennek szubjektív árát. A 24-et tehát nem lehet egyszerűen a terror elleni háborúban használt módszerek igazolásaként felfogni. Az etikai probléma sokkal súlyosabb: hogyan lehet rávenni embereket arra, hogy elvégezzék a „piszkos munkát”, anélkül hogy ők maguk is szörnyeteggé válnának?

Az alapvető hazugság abban az állításban rejlik, hogy akkor is megőrizhetjük emberi méltóságunkat, amikor elkövetünk egy szörnyűséges cselekedetet, mi több, ha egy *becsületes ember* cselekszik így, akkor ezt nehéz kötelességből teszi, s pontosan ez kölcsönöz neki tragikus erkölcsi nagyságot. De mi van akkor, ha mégis vannak olyan emberek, akik, miközben kötelességteljesítésük során szörnyű dolgokat követnek el, magánéletükben továbbra is szerető férfiak, gyengéd szülők, megértő barátok maradnak (mint a CTU-ügynökök)? Ez persze Žižek szerint sem adhat felmentést számukra. Éppen ellenkezőleg, az a pusztán tény, hogy fenn tudják tartani a normalitást, miközben ilyen cselekedeteket hajtanak végre, erkölcsi összeomlásuk végső bizonyítékát jelenti.⁵

1 E szöveg korábbi változata előadásként hangzott el a Pécsen 2008. november 20–22. között megrendezett II. Magyar Pszichoanalitikus Filmkonferencián.

2 Christopher Hight: Inercia és interioritás. A 24 mint a televíziós metropolisz esettanulmánya. *Metropolis*, 2008/4, 98–107.

3 Slavoj Žižek: „A nagy Másik nem létezik”. *Thalassa*, 1998/2, 34–50.

4 Slavoj Žižek: Between Two Deaths: The Culture of Torture. <http://www.16beavergroup.org/mtarchive/archives/001084.php>

5 Slavoj Žižek: The depraved heroes of 24 are the Himmlers of Hollywood. <http://www.guardian.co.uk/media/2006/jan/10/usnews.comment>

Militarizált férfiasság-játék – Itaewon szórakozónegyed, Dél-Korea

Itaewon korábban kizárólag a közeli Yongsan katonai bázis légénységének játszótéréül szolgált, újabban azonban koreai férfiak amerikai katonákkal és más idegenekkel vegyesen isznak, táncolnak, és versenyeznek itt potenciális szexpartnerekért. Ha az embert az érdekli, hogy milyen hatással van a katonaság intézménye a mindennapi életre, ezen a terepen szükségszerűen speciális korlátokat, illetve előnyöket jelent, ha fiatal nőként próbál betekintést nyerni a szex körül folyó játékokba.

„Isten hozott Itaewonban, Ázsia paradicsomában”, szól hozzám angolul egy öreg koreai férfi, aki festményeket árul az út szélén, és közben sunyin mosolyog. „Isten hozott a játszótéren” – lép közelebb hozzám Joo-Hwang, az a koreai fiú, akivel találkoznom kellett. Miközben elindulunk a klub felé, átnyomakodva a szórakozónegyed idegenekből és helyiekből összeálló tömegén, a picit már spicces Joo-Hwang a karját mutatja. „Jó sok tetkóm van már, mi?” Ránézek a különböző klubok pecsétjeire a bőrén. Egy arra járó amerikai katona elkapja az utolsó mondatot, elneveti magát, és rám kacsint: „Én is mutathatnék pár tetkót. Igaziat, bébi. Akarod látni?”

Bár a Koreai Köztársaság az 1990-es évek kezdetétől dinamikusan fejlődik egy liberális demokrácia irányába, a katonaság befolyása az országra és lakóira még mindig óriási. A szunnyadó észak-koreai konfliktus, a hidegháború egyik utolsó, de máig ható maradványa, nemcsak olyan erős intézményekben legitimálja az állampolgárok napjainak militarizálását, mint az általános kötelező katonai szolgálat (a felnőtt koreai férfiaknak két évet kell szolgálniuk a hadseregben), de ez szolgál az amerikai csapatok koreai jelenlétének igazolására is. A találkozások az amerikai katonák – általában húszas éveik elején járó egyedülálló férfiak, akik nem rendelkeznek előzetes ismeretekkel a koreai nyelvről és kultúráról – és a koreaiak között – akik közül soknak eleve van már az amerikaiakból – gyakran bizalmatlansággal és félelemmel terheltek, ugyanakkor a kíváncsiságról és kölcsönös vonzódásról is szólnak.

Az elmúlt két évtized során a Koreai Köztársaság többször nyilvánosan is elítélte mind az amerikai katonák viselkedését, mind pedig az Itaewonhoz hasonló szórakozónegyedekben folytatott szabadidős tevékenységeiket. Az amerikai katonák és koreai nők között létesülő szexuális kapcsolatok központi témáját jelentik a Dél-Koreában állomásozó amerikai katonákról szóló vitáknak. Egyes szenzációhajhász ábrázolásokban, mint például a YTN állami tévé 2007-es

tudósításában az amerikai katonák „szégyenteljes” viselkedéséről a Hongdae szórakozónegyedben, az amerikai katonák kegyetlen szexuális ragadozókként tűnnek fel, akik a koreai férfiakkal versenyeznek a koreai nők megszerzéséért. „Megszoktuk, hogy mindenütt részeg idegenekkel találkozunk. Olyan is van, aki tüzet rak az utcán és ott iszik. Részegen képesek a járdára vizelni, mások akár ott is szeretkeznek. Az ilyen szégyenteljes megnyilvánulások akár hajnalig is eltartanak” – így a riport.¹

Érdekes módon, az ilyen és hasonló híradásokat mind a baloldali, mind a jobboldali helyi civil szervezetek arra használták fel, hogy kezdeményezzék az USA és Korea közötti megállapodás újratárgyalását, ezáltal táplálva a vita nacionalista hangütését.

Mindezt szem előtt tartva, antropológusként kívánom megközelíteni az Itaewonban végbemenő zavaros, ideiglenes, s gyakran stratégikus találkozásokat – legyenek bár szexuálisak vagy más jellegűek. Szeretnék rámutatni néhány kedvező és néhány hátramozdító tényezőre is, amelyek segíthetik vagy akadályozhatják a női kutató munkáját, ha a szőli éjszaka szexuális játékait kívánja tanulmányozni, amikor is szokatlan és gyakran veszélyes kutatói stratégiát követve kíván hozzájárulni a katonaság mindennapi életre tett hatásáról szóló antropológiai irodalomhoz.²

Joo-Hwanggal megmásszuk a „Csajozódomb” nevű itaewoni utcát, elbágyva a kiskorúak belépését tiltó koreaiul írt táblákat s a rosszul megvilágított szobák előtt álldogáló hiányos öltözetű nőket. Itt inkább filippínó és koreai nők vannak; lentebb orosz nők dugják ki néha a fejüket a klubok ajtaján. A Friendsszel, az általunk megcélzott amerikai katonáknak szóló klubbal szemben egy őszülő fehérfickó épp belép egy szobába, mancsa egy fele annyi idős ázsiai nőn. A vendéglátóm megáll egy pillanatra, majd megrántja a vállát, és továbbmegyünk. A Friends ma viszonylag üres; a közönség 20 és 40 közti férfiakkól

és egy maroknyi miniszoknyás lányból áll; mindenki túlságosan is unottnak tűnik, abhoz képest, hogy szombat este van. Csatlakozunk egy asztalhoz; az itt ülő amerikai katonák az egyetlenek a klubban, akik bulinak tekintik az estét. Egyikük óvatosan egyenget egy felespoharat a vele ülő szőke nő mellei közé, majd hozzádörzsöli az arcát, fogával megemeli a poharat, s társai üdvívalgása közepette lenyeli a tequilát.

Szöul Vegasa

Dél-Korea fővárosának Itaewon nevű negyedét először az 1945-ös felszabadítási háború és az azt követő koreai háború amerikai katonái vették igénybe. A Yongsan bázis egymás után több generációnak adott otthont, s „Itaewon kis üzletekkel és salonokkal teli katonai tábor lett, az amerikaiak kényelmét szolgálva”, írja Kim Eun-Shil antropológus.³ „Itaewont »Szöul Vegasának« nevezték, ami azt jelenti, hogy az amerikai katonák pihenő- és szórakozóhelyévé vált.” De a mai Itaewon már nem pusztán egy városka a katonai tábor mellett, vagy vöröslámpás negyed, bár valóban otthont ad a szexiparnak; az utóbbi évtizedek során olyan szórakozónegyeddé vált, amely a tiltott, idegen hedonizmus és a rasszok közti erotika hírével vonz magához tömegeket. Itaewon egy „deterritorializált, idegen tér, amelyet a hidegháború hozott létre Koreában”⁴, s amelyet ma idegen katonák és civilek mellett koreai férfiak és nők is látogatnak. Itaewon a múlt hetero- és homoszexuális kapcsolatok tere a szexhez meglehetősen mereven viszonyuló Koreában, ahol a házasság előtti szex, valamint a promiszkuitás és a házasságtörés súlyos bűnnek számítanak. Itaewon látogatóinak álmai, látomásai és vágyai olyan változatosak, mint az éjszakai tömegben feltűnő arcok: az orosz szexmunkástól az angol nyelvtudását csiszolni kívánó koreai egyetemistán át a nigériai kisvállalkozóig, aki egyéjszakai kalandra vágyik, vagy a koreai meleg férfiig, aki szerint a fehér férfiak szebbek és stílusosabbak, mint a koreaiak. Mindezeket az embereket a gyors kielégülés ígérete vonzza ide. „Nincs szükségem barátnőre, itt van nekem Itaewon”, magyarázta nekem egy amerikai egyetemista, arra utalva, hogy Itaewonban pénz nélkül is mindig lehet szexuális partnert találni.

Most átvonulunk a U. N. klubba, Itaewon egyik tipikus klubjára, ahol filippínó és orosz nők várják, hogy klienseik drága italokat rendeljenek a társaságukért cserébe, vagy akár kisebb szolgáltatásokat nyújtsanak, ha megfizetik. Két katonai rendőrt figyelek, akik a felfegyverzett biztonsági őrré váltanak néhány szót. A koreai rendőrség a koreai vagy civil rendbontókért felel, az amerikai katonai rendőrség az amerikai katonákért. Ezenfelül a legtöbb klubnak saját őrsége is van, ugyanolyan jól fegyverezett, mint a koreai vagy az amerikai rendőrség. Az

egyenruhák és lőfegyverek megszokott látvány Itaewonban, fontos mozzanatai a hely atmoszférájának. Mivel az ilyen klubokban sokkal kevesebb nő van, mint férfi, hiszen a nőket nem a jelenlétükért fizetik, s mivel az est előrehaladtával a közönség egyre mámorosabb állapotba kerül, a verekedések igen gyakoriak. Ilyenkor az örök, de a többi bulizó is gyorsan és erőszakosan közbeavatkozik, kirángatják a rendbontót, kicsit megrugdossák az utcán, majd szélnek eresztik.

Jason, egy 21 éves angol fiú, meghív minket egy italra – ő semmi mást nem csinál Koreában, mint hogy Itaewonban bulizik. Kérdésem elől, hogy mi hozta ide, és hogyan keres pénzt, következetesen kitér: „Azért vagyok itt, hogy jól érezzem magam, édesem” – mondja. „És te?” Ma Jason már több mint száz dollárt játszott el egy közeli kaszinóban, ami azt jelenti, hogy kicsit többet kell ma italra költenie – ezen együtt nevetünk. Joo-Hwang, egy 23 éves koreai diák nyomorultul néz, mikor Jason azt ecseteli, milyen jól telt neki a kaszinóban: a koreaiakat törvény tiltja a szerencsejátéktól. Joo-Hwang pár nappal korábban megpróbált beosonni a közeli Yongsan katonai bázis kaszinójába, de elkérték a személyi igazolványát, így nem jutott be. Bár a bázis Korea fővárosának a központjában van, koreai állampolgárokat nem engednek be, így egy amerikai barátjának a meghívójával jutott be végül. Joo-Hwang sok kapcsolattal rendelkezik odabent, mivel saját szolgálati idejét is a Yongsanban töltötte. „Szerencsém volt”, mondja az amerikai szolgálatot emlegetve, hiszen esélye nyílt csiszolni az angoltudását, ami a koreai munkaerőpiacon ma megfizethetetlen előny. Ezenkívül használhatta a Yongsan tisztjei számára fenntartott szórakozási lehetőségeket, és élvezhette Itaewon közelségét, ahol amerikai barátaival együtt az idegenek és helyiek tömegében elkeveredve tölthette szabadidejét. Sok fehér asszonnyal volt már, mondja nekem büszkén, ráadásul idegen barátnői mellett még jobban megtanult angolul.

Szex a terepen

Bár az antropológiai terepmunkának mindig fontos része a testi tevékenység is (bármennyire kevés szó is esik róla), a test különösen előtérbe kerül, amikor az ember mámoros és többnyire férfiakból álló bulizó tömegben próbál terepmunkát végezni. Az, hogy fiatal nő vagyok, a munkámban nagy előnyt, egyszersmind igen nagy hátrányt jelent. Gyakorlatilag lehetetlen nyíltan interjúznom vagy felfednem kutató mivoltomat, ezért itaewoni estéim sikere azon múlik, hogy mennyire sikerül megfelelően lavíroznom a különböző röpke, s a legtöbb esetben erősen szexuális töltetű találkozások között. Mint ahogy azt Kulick–Willson⁵ vagy Markowitz–Ashenazi⁶ hangsúlyozzák, a szex a terepen – azaz a mód, ahogyan a kutató a saját szexuális szubjekt-

tivitásához viszonyul a kutatás területén – az antropológia egyik legnagyobb tabutémája. Szexuális játékokat vizsgálva egy erősen militarizált és férfiközpontú szórakozónegyedben ez a kérdés szükségszerűen előtérbe kerül, mi több, a helyzetből való kilépés technikáit is ki kell dolgozni az olyan esetekre, amelyek a saját egészségemet vagy integritásomat veszélyeztetnék.

Itaewon katonai és melegbárjaiban a jelenlétem kulcsfontosságú eleme, hogy az alkoholfogyasztás, a tánc és a kihívó öltözet révén belesimulok a tömegbe. De míg a melegbárokban a férfiak csak igen rövid párbeszédbe bocsátkoznak velem, mivel nem vagyok a szexpartner-kereső játék része, addig a katonai klubokban *csak* ezért állnak velem szóba. Minden este fennáll a veszélye, hogy elvesztem információvadász státusomat, rövid vécészünetekben jegyzetelve a hallottakat, és az egyre több alkohol hatására magam is a szexuális játékok áldozatává válok. Egyik stratégiám ennek kivédésére, hogy egy-két közeli barátomat is magammal viszem, akik tudnak róla, hogy miért vagyok ott, és gondoskodnak arról, hogy taxiba üljek és hazamenjek, ahelyett hogy valamelyik meggyőző idegen karjaiban kötne ki.

A „csajozódombbal” párhuzamos utca a „melegek dombja”. Közelségük ellenére a két utcát elfoglaló tömeg nem is különböztethetne jobban egymástól. A körülbelül tucatnyi bárnak és klubnak helyet adó utca szombat este tele van nevetgélő és cseverésző idegen és koreai férfiakkal, akik inni, táncolni és szeretkezni jöttek. Transzvesztiták pózolnak az út szélén, folyékonyan csevegnek angolul, és fényképezkednek az arra járókkal. Itt a dollár a második hivatalos pénznem, s a helyiek szabadon keverednek az idegenekkel. Kevés nő jut be ezekbe a klubokba, de aki bejutott, azt szívesen fogadják mindaddig, amíg azt teszi, amit a többiek: táncol, bulizik, szívesen kerül testi érintkezésbe a környezetével, és vidáman teszi közzemlére a testét és a lelkét.

Míg az itaewoni klubokban az amerikai rendőrség általában teljes fegyverzetben és egyenruhában köröz, rendbontó katonákra vadászva, akikre nem terjed ki a koreai rendőrség hatóköre, a negyednek ezt a részét békén hagyják. Az amerikai hadsereg a „*ba nem tudom, nem fáj*” politikáját alkalmazza a katonák közti homoszexualitás kérdésében, így azt a katonát, aki a melegdombra keveredik, nem fenyegeti a lebukás veszélye. Láthatólag a melegdombon szórakozó férfiak örülnek a rendőrség távolmaradásának – „*képzeld el, ahogy egyenruhában bemasíroznak ide*” – mondja Bong-bee, egy 25 éves koreai diák nevetve – „*ja, már látom is, fel a kezekkel, fiúk*». Egyetemi éveim elején, meséli, aktívan politizált: akkoriban az amerikai katonai jelenlét elleni harc a diákcsoportok egyik fő célja volt. Ő maga az amerikai bázist kiszolgáló vöröslámpás negyed közelében nőtt fel, s a részeg amerikai katonák mindennapos

látványa nem növelte irántuk rokonszenvét. Kár, mondja, hogy most kénytelen megosztani kedvenc helyét, Itaewont, azokkal, akiket ki szeretett volna seperni az országból.

A kis terület fölötti napi alkudozások, a terekért és testekért folyó verseny, a helyiek és idegenek, civilek és katonák közötti konfliktusos viszony alakítja Itaewont különleges térré. S míg az éjszakai Itaewon első pillantásra a fogyasztásról, az alkoholról és a testekről szól, e fogyasztás közepette az itaewoni találkozások újra meg újra visszautalnak az USA koreai katonai jelenlétének fontosabb kérdésére.

fordította: Gagy Ágnes

- 1 Robert Koehler angol nyelvű fordítása: <http://www.rjkoehler.com/2007/02/03/ytn-on-disgraceful-foreigners-of-hongdae/>
Eredeti koreai szöveg: <http://news.naver.com/main/read.nhn?mode=LS2D&mid=sec&sid1=102&sid2=257&oid=052&aid=0000140747>
- 2 Jó kiindulópont Catherine Lutz kiváló könyve egy amerikai katonai tábor történetéről. Catherine Lutz: *Homefront. A Military City and the American 20th Century*, Boston, 2001, Beacon Press
- 3 Kim Eun-Shil: Itaewon as an Alien Space within the Nation State and a Place in the Globalization Era, *Korea Journal*, 2004. ősz, 34–64.
- 4 Uo. 36.
- 5 Kulick, Don – Margaret Willson: Introduction. The sexual life of anthropologists. *Taboo. Sex, Identity and Erotic Subjectivity in Anthropological Fieldwork*. London, 1995, Routledge, 1–28.
- 6 Markowitz, Fran – Ashenazi, Michael: Introduction: Sexuality and Prevarication in the Praxis of Anthropology. *Sex, Sexuality and the Anthropologist*. Urbana, 1999, University of Illinois Press, 1–21.

A „világ legjobb magazinfotósa” az „átlag magyar családnál”

„A földrajzi tudás bővítése és terjesztése érdekében”

A National Geographic Society jelmondata 1890 óta

„Az antropológusok, úgy mondják, hagyományosan »lefelé« tanulmányozzák a kulturális jelenségeket, olyan embercsoportokkal foglalkoznak, melyek hozzájuk képest kevésbé tehetősek vagy hatalmasok. Igaz, akad példa arra is, hogy »felfelé« kutatnak: a gazdagok és hatalmasok gyakran zárt világát tanulmányozzák. A globális világfaluban azonban az antropológusoknak érdemes lehet »oldalirányba« is kutatniuk, vagyis kíváncsiságukat a hozzájuk hasonló »mások« felé irányítaniuk, akiknek szakmája annyiban hasonlít az antropológusokéhoz, hogy ők is jelentések gyártásával, illetve térbeli és kulturális távolságokat átszelő terjesztésével foglalkoznak.”

Ulf Hannerz

A fenti kép Budaiék fotóalbumának egy jeles darabja. A családot ábrázolja saját otthonukban. A felvételen csak a nagyiú nem látszik, ő készítette a képet, amely egy búcsúzást örökít meg. A bajuszos férfi ugyanis hamarosan hazautazik Washingtonba. Kijutni hozzá 1988-ban Magyarországról nem lenne egyszerű dolog. Az sem valószínű, hogy a vendégnek egyhamar újra errefelé akad majd dolga. Pedig nem sokat időzhet otthon, hamarosan Ázsiába küldik majd. De hát ilyen a fotóriporterek élete, márpedig Steve McCurry nem akármilyen fotóriporter: évekkel korábban elnyerte Amerikában az Év Magazinfotósa címet, az „afgán lány” címen híressé vált felvétele pedig bejárta a világsajtót. De most itt ül Budaiék kanapéján, ahol egy két hónapos munka zárul le. Ezalatt – szinte már együtt élve velük – több ezer fényképet készített róluk. Ezek közül hat megjelenik a *National Geographic* hasábjain, bemutatva a világnak, hogyan él egy átlagos magyar család. A lap, benne a képekkel, eljut Magyarországra is, Budaiék pedig egyszer csak azt veszik észre, hogy a rádióban „cikizik” az őket ábrázoló képriportot. De beköszöntött 1989, a rendszerváltás éve, és Magyarország többé már nem az az ország, amelyet Steve McCurry bemutatott a *National Geographic* olvasóinak. Évekkel később egy magyar riporter, Frei Tamás televíziós műsort készített Ázsiában Steve McCurryval, amelyben a fotós csak utal rá, hogy járt már Magyarországon. De Budaiék ennyiből is magukra ismernek a tévé előtt. Nézik a műsort, nézik mi történt egykori vendégükkel az elmúlt húsz évben. És talán szeretnék, hogy ő is lássa, ami velük történt. Cikkünk képei 2008-ban készültek a Budai házaspárról. A felvételeket Lugosi László készítette, aki a család 20 évvel korábbi fotózásakor Steve McCurry asszisztense volt.

Az „átlag magyar család” lefényképezése

Beszélgetés Lugosi Lugo Lászlóval

anBlok: Sok évvel ezelőtt egy fotós iskolában hallottam tőled egy történetet arról, hogy valamikor a nyolcvanas években egy neves fotóriportert küldött a *National Geographic* Magyarországra, hogy itt valamilyen célból családokat fényképezzen, és ebben a munkában te lettél az ő asszisztense. A történetben engem nagyon megragadott, ahogy az amerikai profi fotós a szocialista Magyarország terepén dolgozik.

Lugosi Lugo László: Az a cikk nemcsak Magyarországról, hanem hat országról szólt. A téma az volt, hogy a demográfiai problémák milyenek a világban. A kiválasztott országokban egy-egy családot kellett a fotósoknak lefényképezniük, bemutatniuk. Én úgy kerültem az egészbe, hogy egy filmrendező barátom éppen New Yorkban volt ösztöndíjjal, és egyszer csak csörgött a telefon, és ő volt a túloldalon. Elmondta, hogy jön majd egy fotós, aki keres valakit, aki tudna neki segíteni, és majd engem meg fog keresni. És valóban, arra már nem emlékszem, hogyan, de valahogy utolért a fotós, aki Steve McCurry volt. Úgyhogy így lettem az asszisztense. De nem voltam ott minden fotózáson, csak amikor nagyon sok cuccot kellett vinni, és cipelni kellett a ládákat. Mert nagyon sok felszereléssel jött. Valami tíz ládával.

anBlok: Mindez 1988-ban történt. Ki volt Lugosi Lugo László akkoriban, amikor a *National Geographic* fotósa egyszer csak megkereste? Beszélj egy kicsit az akkori önmagadról!

L. L. L.: Angol és magyar szakon diplomáztam, és először angolt kezdtem tanítani, angoltanár voltam, és könyveket is fordítottam műfordítóként. Aztán disszidáltam Amerikába a nyolcvanas évek elején, de visszajöttem, és összevissza csináltam egy csomó különféle dolgot. Ilyen Fiatal Művészek Klubja hangulat uralkodott, engem is megfogott az újhullámos időszak, mindenki zenélt, még én is zenéltem, pedig egyáltalán nem tudok zenélni. Sokáig nem tudtam, hogy mit akarok csinálni. Aztán 1985-ben elkezdtem megtanulni fényképezni, vagyis megtanulni a fényképezés szakmai részét, mert addig azt gondoltam, hogy a fényképezéshez elég, ha az ember művésznek képzei magát, és majd jön az ihlet. Szóval már régóta fényképeztem előtte is, voltak már kiállításaim is, csak szakmai ismereteim nem voltak. Igyekeztem felőni akkori művész társaimhoz, mert mindig azt éreztem, hogy hát ők sokkal többet tudnak nálam, de most hallom, hogy akkoriban mindenki ugyanezt gondolta a másiktól. Mindannyian azt gondoltuk, hogy nagy művészek vagyunk, és tudjuk, hogy mit akarunk. Miközben mindenki tanuló volt. Ez volt a nyolcvanas évek elején. Jól beszéltem viszont angolul, és sokat jártam külföldön, már fiatal koromban is, családi okokból, aztán pedig később az ELTE filmklubjának a vezetőjeként is sok helyre kiküldtek, meg ahogy mondtam, lehúztam egy időszakot Amerikában is.

anBlok: Viszont feltételezem, hogy Steve McCurry, a *National Geographic* kiküldött fotósa, aki nem sokkal korábban elnyerte Amerikában az Év Magazininfotósa címet, akkor járhatott először Magyarországon, 1988-ban.

L. L. L.: Hát ezt biztosan nem tudnám kijelenteni, de szerintem is akkor járhatott itt először. Kimentem érte a repülőtérre, ahol bérelt egy nagy Volvót, beültünk, és úgy betalált a városba, mintha ki tudja hányadszorra jött volna. Ez egyébként fantasztikusan imponált nekem, hogy mennyit utazhat, és hogy a frissen bérelt kocsival egyből megtalál az Inter-Continentalba, ahol lakott. Sok különféle ládával érkezett. És mindjárt másnap kérdezősködött, hogy hol van olyan bolt, ahol villanydrótot lehet venni. Elmentünk, vettünk konkrétan kábelt és foglalatot, amelyek arra kellettek neki, hogy mindenféle zugokba villanykörtéket helyezhessen, például a szekrény alá, hogy mindenhol legyen egy kis derítőlámpa a képen. Ezt egyébként én is eltanultam tőle, és később alkalmaztam is.

anBlok: Mit mondott arról, hogy mi lesz a munka, amiben segédkezned kell?

L. L. L.: Úgy érkezett meg, hogy volt egy tanulmánya a demográfiáról, és volt egy magnókazettája, amit állandóan hallgatott az autóban. Egy előadás hanganyaga volt, amivel felkészítették a munkára. És volt egy kétoldalas listája, ami arról szólt, hogy milyen családot lehet lefényképezni. Amikor elindultunk a Volvóval a repülőtérre

városba, persze berakta a kazettát, és elmondta, hogy ezen az van, amit neki csinálnia kell majd. És azt mondta, kell legyen egy ideális magyar család. Aztán el kellett menni a külföldieket megfigyelő hivatalba – ennek már nem emlékszem a hivatalos nevére –, és adtak mellé egy tolmácsot, aki nyilván egyben egy megfigyelő is volt. Egy nő, akivel szerintem össze is jött a munka közben, ami azért érdekes, mert annak ellenére, hogy kiváló fotós, emberileg elég goromba természetű volt.

anBlok: Ha jól értem, meg volt adva előre, hogy milyen legyen az ideális magyar család. Vagyis, hogy milyen magyar család lesz ideális a cikk és a munka szempontjából.

L. L. L.: A munkánk első része a család megkeresése volt. A család nem volt meg konkrétan, csak a szempontok, de azok pontosan le voltak írva a kétoldalas gépelt szövegben. Olyanok voltak felsorolva például, hogy legyen minimum két gyerek, legyen televízió, jól nézzen ki az otthonuk, de átlagos magyar család legyen. Egy hónapon keresztül kereste a családot úgy, hogy fizetett érte. Egy információ az 10 dollár, ahová elmegyünk az 20 dollár, ami meg jó, az 30 dollár, amit pedig megcsinálunk, az 100 dollár. Pontosán nem emlékszem a nagyságrendekre, de valahogy így volt. Több ember is kereste pénzért a családot. Én is, a nő is, és mások is. Több család is szóba került, végül a kiválasztott családot nem én találtam, de a fotózásukra rendszeresen magával vitt. Ez a család egy Pest megyei városban lakott, egy fantasztikus hegyoldalon, a férfi nevére még emlékszem is. És volt nekik két gyerekük. Tehát ők voltak az ideális magyar család, amelyet kiválasztott, és egy hónapon át fotózott, de a végén, attól tartva, hogy esetleg mégsem fog tetszeni a főnökének az eredmény, megcsinált egy másik családot is. De abban én már nem vettem részt.

anBlok: Mielőtt találkozottál volna Steve McCurryvel, tudtál róla valamit? Tudtad, hogy ki ez a fotós, miket csinált korábban, kicsoda a szakmában?

L. L. L.: Amikor már tudtam, hogy jönni fog, elmentem antikváriumokba, hogy felkutassam a képeit a régebbi *National Geographic* számokban. Különösen élénken él az emlékezetemben egy fotó, amelyen azt látjuk, hogy a monszunesőben, valahol talán Indiában, egy ember egy esernyő alatt parazsat visz a kezében. Az esőtől kék volt a levegő színe, és ebben fantasztikusan világított és élt a tűz vöröse. Egyébként Steve McCurry képeinek nagyon jelentős része Ázsiában készült, ő mondhatni Ázsia-specialista.

anBlok: Magát a *National Geographic*-ot ismerted már korábban is? Mint fotós, érdekelt a lap képi világa?

L. L. L.: Persze, ismertem, és érdekelt is. A *National Geographic* egy szakmai etalon volt fotós körökben. Egyrészt nagyon jó képek vannak benne, mindig, most is. Másrészt akkoriban volt egy olyan mítosza a lapnak, hogy oda csak Kodachrome filmre lehetett fényképezni. Ez egy nagyon kis érzékenyséű diafilm, ami azt jelenti, hogy rengeteget kellett hozzá világítani, viszont ez volt a legfinomabb szemcsézetű anyag. Ráadásul egy nagyon különleges előhívási technológiát igényelt, mert ennél a diánál a színeket rétegenként, tehát külön előhívási folyamatokban kellett kinyerni. Szóval az a technikai mítosz övezte a *National Geographic*-ot, hogy oda csak és kizárólag Kodachrome-ra lehet fényképezni. Ennek a mítosznak a jelentősége talán jobban megérthető, ha belegondolunk abba, hogy akkoriban Magyarországon nemhogy Kodachrome-ot, de jó minőségű színes filmet sem lehetett kapni. A Magyar Fotóművész Szövetség tagjai évente egyszer csoportosan vehettek meghatározott mennyiségű jó minőségű külföldi filmet, amit valahonnan behoztak, majd szétosztottak egymás között. Aki akkoriban magának jó minőségű filmet akart, annak Bécsből kellett beszereznie. És tényleg óriási különbségek voltak a filmek között. Mikor én elkezdtem megtanulni a fényképezés technikai részét Haris Lászlótól, megnézte a képeimet, és azt mondta, hogy nem rossz képek, csak technikailag nincsenek rendben. Ekkor én megkérdeztem tőle, hogy mit tegyek, hogy technikailag is rendben legyenek. A válasz nagyon egyszerű volt: használj Kodak filmet – az akkor itt kapható ORWO meg Forte helyett!

anBlok: Ezek után muszáj megkérdezni: kértél vagy kaptál Steve McCurrytól Kodachrome filmet?

L. L. L.: Nem, filmet nem kértem, de egyszer azt mondtam neki, hogy ne fizessen nekem pénzt az asszisztálásért, hanem adja nekem az egyik fénymérőjét. Két pontosan egyforma Minolta fénymérője volt, olyan, amit akkoriban itt ugyancsak nem lehetett kapni. Azt felelte, hogy nem adja, mert mi lesz, ha az egyik elromlik. Ő ugyanis csak ebben a fénymérőben bíz meg.

anBlok: Milyen volt a viszony köztetek?

L. L. L.: Alapvetően munkaviszony volt, és nem sok mindent tudtam meg róla. Nem nagyon lehetett hozzáférni. Azzal volt elfoglalva, amit éppen csináltunk, én pedig mindig akkor voltam vele, amikor dolgozott. Hogy egyébként mit csinált a szabadidejében, azt nem tudom, sőt azt sem, hogy volt-e egyáltalán szabadideje. Amúgy laza volt a viszonyunk, sokszor ugrattuk egymást. Egyszer például gyalog mentünk a Hősök terére, amikor is a cipőmnek egyszerűen levált a talpa, és tőle kértem ragasztószalagot, hogy megcsináljam. Na ezen röhögött egy jót, erre emlékszem. Meg arra is, hogy amikor megmutattam neki az egyik neon-képet, ami éppen akkor jelent meg a *Fotó* című újság címlalán, arra cinikusan azt mondta: hát igen, Magyarország mindig a fényképezés melege volt.

anBlok: Hogyan dolgozott? Hogyan szervezte meg a munkát, hogyan kommunikált a családdal, amelyet fényképezett?

L. L. L.: Nagyon céltudatosan dolgozott. Az anyag drága, az idő pedig még drágább. Előre megvoltak a fejében, hogy milyen képeket készítenek, és mentünk megcsinálni őket. Tehát nem arról volt szó, hogy odamegyünk, és lefényképezzük, amit találunk. Határozottan, előre kész képeket csináltunk meg. Erre a legjobb példa az, amikor azt mondta: elmegyünk a gyerek iskolájába. Bementünk az iskolába, és hát milyen órát fényképeztünk le? *National Geographic!* Természetesen földrajzórát. Ez a következőképpen zajlott: bementünk a földrajzterembe, ahol térképek lógtak körben a falakon. Az összes térképet leszedtük, és átraktuk arra a falra, amely majd látszani fog a fényképen. A terem közepére meg odaraktunk egy földgömböt. Ezzel elment egy óra. A gyerekek közben a folyosón ültek, és várták, hogy mikor jöhetnek végre be. Már mindenki tiszta idegbeteg volt, hogy mit csinálunk mi ott bent. Mi pedig közben kiszedtük a vakukat a ládákból, és bevilágítottuk a termet. Felcsíptettük a vakukat a falra, a plafonra, hogy mindenhol jó legyen a fény. Ezek után megmérte a fényt, és egy polaroid hátlappal próbafelvételeket készített. Mikor már eltelt másfél-két óra, akkor mondta, hogy na most már behívhatom őket. A gyerekek bejöttek a tanárnővel, és akkor azt mondta, hogy mindenki mosolyogjon, most mindenki nézzen a gépbe, a tanárnő mutasson rá a glóbuszon Magyarországra, a gyerekek meg mutassanak a Ráktérítőre és a Baktérítőre. Én folyamatosan tolmácsoltam. A képen az látszott volna, ha bekerült volna a magazinba, hogy középen a földgömb, háttérben a térképek, 16 gyerek mosolyog. Erre a jelenetre ráfényképeztünk fél óra alatt tíz tekercs filmet, ami összesen 360 kép.

anBlok: Te hogy néztél végig ezt a munkafolyamatot? Gondolom soha életedben előtte nem fotóztál így.

L. L. L.: Nem. De nagyon tetszett. Nagyon jó volt. És nagyon sokat tanultam belőle.

anBlok: Te magad meg tudtad volna csinálni ugyanezt, ha megvan hozzá a többlelátnyi felszerelésed?

L. L. L.: Én már csak azért sem tudtam volna megcsinálni ugyanezt, mert eszembe sem jutott volna. Éppen az volt a legfantasztikusabb tanulsága az egésznek, hogy a dolgokat meg kell konstruálni, meg kell teremteni ahhoz, hogy le lehessen fényképezni. Nekem az volt a legelképesztőbb az egészben, és ezt nagyon pozitívan gondolom – miközben a dolognak van egy csomó negatív jelentése is –, hogy az egész egy mesterségesen megteremtett világ volt. Attól kezdve, hogy az ötméteres lámpadrótot beraktuk a sarokba, addig, hogy a felesleges tárgyakat el kellett rakni a képből, egy megkonstruált valóságon dolgoztunk. Mindent fel lehet tételezni az így készült képekről. És ezt lehet aljasságnak értelmezni, hogy meghamisítottuk a valóságot, és hazudtunk, de lehet úgy is, hogy azt hoztuk létre nagyon koncentráltan, amit el akartunk mondani, meg akartunk mutatni. És ez a szemléletbeli különbség nekem mint fotósnek nagyon fontos tanulság volt.

anBlok: Értem. Ebben az esetben viszont bennem az a kérdés merül fel, hogy mit akart nagyon koncentráltan megmutatni, megkonstruálni Steve McCurry a te, illetve a magyar család közreműködésével. Nekem mint társadalomtudósnak ugyanis úgy tűnik, hogy egy olyan család képét konstruálta meg, amely egyrészt jól felismerhetően magán viseli a nyugati vagy modern világ alapvető ismertetőjegyeit (család, kocsi, munka, szabadidő, bevásárlás), tehát a nyugati ember perspektívájából nézve kellőképpen otthonos és átlátható terep. Másrészt viszont, amennyire lehet, egzotikus, távoli és más is, mint a Nyugat (Rudas fürdő, furcsa ruhák és tárgyak). Éppen ezért minden bizonnyal kellőképpen izgalmas is a javarészt nyugati *National Geographic*-olvasók tekintete számára. És kellett egy család, amelyen be lehetett mutatni az életet ebben a közegben – ahogy azt a messziről jött fotós elképzei, és nagyon következetesen meg is csinálja.

L. L. L.: Abszolút igazad van. Elég ehhez azt a példát említeni, hogy a család feje, életében először járt velünk a Rudas fürdőben, miközben mind a képen, mind a szövegben arra történik utalás, hogy ő itt piheni ki a munka fáradalmait.

anBlok: Hogyan foglalnád össze mindazt, amit Steve McCurrytől szakmailag tanultál ez alatt az idő alatt?

L. L. L.: Én ezt a fajta fényképezést a mai fejemmel illusztrációs fényképezésnek nevezem. Abban az időben, Magyarországon a fotósok rendkívül hittek a fényképezés igazságában, tehát abban, hogy az igazságot le kell és lehet fényképezni, dokumentálni. Az illusztrációs fényképezés, amelynek szerintem több köze van a reklám-fotózáshoz, ugyanúgy az igazságot akarja megmutatni, de nem dokumentálva, hanem létrehozva, megkonstruálva. Azáltal hívja fel a figyelmet a maga igazságára, hogy a saját képi világát kiemeli a több millió többi kép közül – e konstruáláson keresztül. És természetesen ehhez a fényképezéshez más technikai háttér, másfajta világítás, másfajta munkamódszer, másfajta szemléletmód szükséges. Számomra a legfontosabb ez a szemléletbeli váltás volt. Hogy a fejemben legyen már előzetesen, mit és hogyan akarok, felkészülök előre, és már úgy megyek fényképezni, hogy tudom, mit fogok csinálni.

anBlok: Mint kiderült, számos alkalommal részt vettél a család fotózásán. Az elkészült képeket csak utólag látad, amikor már megjelentek a lapban?

L. L. L.: Igen, évekkel később a lapban láttam a hat képet, amelyek közül négy készítésénél voltam jelen. Azt, hogy a többi kép milyen lett, nem tudom, de persze nagyon érdekelt volna.

anBlok: Soha többet nem találkoztál Steve McCurryvel?

L. L. L.: Nem, soha. Ráadásul a munka végén eltűnt, anélkül hogy kifizetett volna. Tartozott 450 dollárral. Csak hónapokkal később jött meg a pénz Amerikából, miután írtam egy levelet a titkárnőjének. A családra egyébként többet költött. Például a bevásárlásról úgy készült a kép a közértben, hogy azt mondta nekik: amit a fotózás alatt beraknak a bevásárlókocsiba, azt ő a végén kifizeti. Ki is fizette, de a végén a pénztár mellől összegyűjtötte a többi ott heverő blokkot is, hogy költségként elszámolja azokat is.

anBlok: Azóta eltelt 20 év, a *National Geographic*-nek ma már magyar kiadása is van. Dolgoznál nekik, ha felkérnének?

L. L. L.: Én nagyon szeretem ezt az újságot. Nagyon szeretnék dolgozni a *National Geographic*-nek, de én nem tudok olyan jó képeket csinálni, mint amilyenek a lapban vannak. Van egy ötletem, amit szeretnék megcsinálni nekik, ez pedig Selmechánya. Egyébként a *National Geographic*-ba mindig embereket kell fényképezni. Alapvetően arról szól az egész, hogyan élnek az emberek, mit csinálnak. Ezt kell megmutatni a képen.

anBlok: A magyar kiadásban egyre több olyan riport található, amelyekhez magyar fotósok készítették a képeket a világ távoli tájairól. Ezek szerint ma már hazai fotósoknak is van lehetőségük ilyen munkák készítésére.

L. L. L.: Részben igen. Én már többször próbálkoztam a *National Geographic*-nél, próbáltam ötleteket elsütetni, ami nem sikerült. Én ezt a dolgot úgy képzeltem el, hogy csinálunk egy jó anyagot, például Selmechányáról, és a *National Geographic* majd lehozza azt a különböző országokban megjelenő kiadásában. Hamar kiderült, hogy ez nincs így. Hanem, a *National Geographic* nemzeti kiadásába – tehát idefelé – minden jön Washingtonból, de sehonnan semmi nem megy Washingtonba a nemzeti kiadásokból. Volt az a nagyon híres riport a tiszavirágzásról, amit egy magyar fotós készített, és ezt a magyar kiadás is a címlapon hozta le. Ha jól tudom, ez úgy jelent meg itt, hogy a fotós Washingtonban adta le az anyagot, ami aztán onnan került vissza az itteni kiadásba. Azt, hogy hazai fotósok hogyan kerültek például Arizonába, és az ott készült képeik hogyan kerültek a magyar kiadásba, nem tudom. De ez itt, ahol éppen kinyílt ez a példány, hogy csizmák és papucsok Szegeden, a Dugonics téren, ez tipikus. Ez itt készült, és csak a magyar számban jelenik meg. Illetve az lehetséges, hogy esetleg megjelenik a cseh vagy más környékbeli mutációkban.

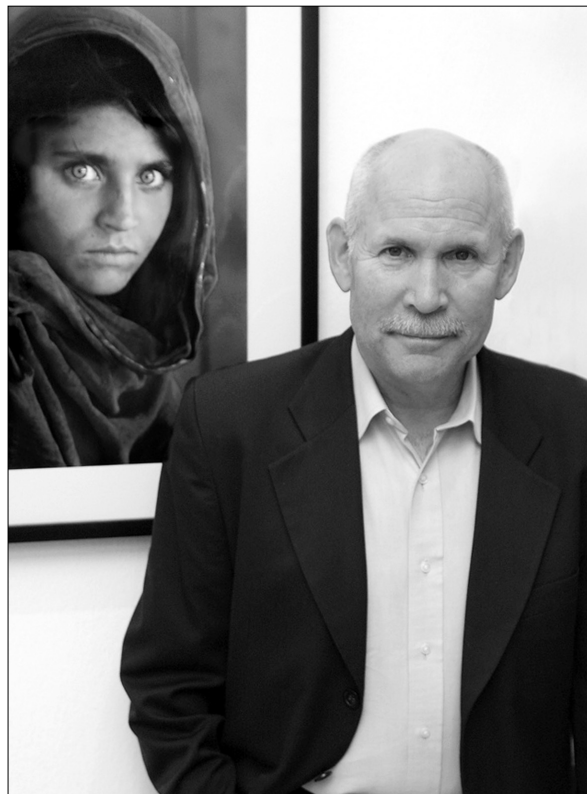

Lugosi László 1953-ban született Budapesten, diplomáit az ELTE-n szerezte a magyar és az angol szakon, emellett filmesztétikai tanulmányokat is folytatott. 1985-ig angoltanárként és műfordítóként dolgozott, majd pályafutását hivatásos fényképészként folytatta.

Művei leginkább a városkép, az építészeti fénykép, a portré és az útikép műfaji kategóriába sorolhatók. Régóta foglalkoztatja a 19. századi fényképezés, „amikor a dolgokat, tárgyakat és embereket elég volt még egyszerűen csak megmutatni, és nem kellett értelmezni őket, amikor még nem volt ennyi egymással versengő fénykép”. Rendszeresen publikál cikkeket, főképpen a fényképezés tárgykörében, és több mozgófilmnek is rendezője. Számos könyv és fotóalbum szerzője Magyarországon, Görögországban és Ausztriában.

Legfontosabb fotós munkái:

Eltűnő Budapest (1994),
Fényképművészet (1994)
Budapest 1900–2000 (2001)
Klősz György élete és munkássága (2002)
Athens Then and Now (2003)
A Dunánál (2005)
Átmeneti emlékkönyv (2006)

Steve McCurry 1950-ben született Philadelphiában, a Pennsylvania State Universityn tanult filmzést, majd két évig egy lapnál fotósként dolgozott. Ezt követően szabadúszóként Indiába utazott. Miután még az orosz beavatkozás előtt sikerült bejutnia Afganisztánba, majd pedig később sikerült az ott készült fotóit kimenekítenie, ő volt az, aki a világnak először mutatta meg a térségben kialakult konfliktus képeit. Az „afgán lány” címmel a *National Geographic* címlapján megjelent fotója bejárta az egész világot, és máig a lap ikonjaként tartják számon.

Azóta is elsősorban Ázsiában dolgozik, képei pedig továbbra is főleg a polgárháborúknak és a nemzetközi konfliktusoknak kitett civilek életét mutatják be. Több mint két évtizeden át dolgozott a *National Geographic*-nak, de fotói sorra jelentek meg a világ számos más vezető lapjában is. 2002-ben, az immár az amerikai offenzíva alatt álló Afganisztánban felkutatta és újra lefényképezte Sharbat Gulát, „az afgán lányt”.

Legfontosabb díjai:

– Robert Capa Gold Medal Award: for Best Photographic Reporting from Abroad (1980)
– National Press Photographers Association: Magazine Photographer of the Year (1984)
– A Magnum Photos tagja (1985)
– Photographer of the Year: PMDA Professional Photographer Award (2002)

Legismertebb könyvei:

The Imperial Way (1985), Monsoon (1988), South Southeast (2000), The Path to Buddha: a Tibetan Pilgrimage (2003), In the Shadow of Mountains (2007)

A „világ legjobb magazinfotósának” vendégül látása

Beszélgetés a Budai házaspárral

anBlok: Hogyan találta meg Önöket Steve McCurry 1988 tavaszán?

Budai úr: Azt mi nem tudjuk. Egyszer csak jött valaki, aki itt az utcában keresgélt, és járt egy családnál, de az a család nem vállalta a fotózást. Viszont mondták ennek a személynek, hogy nálunk is két gyerek van – mert kétgyerekes családot keresett –, ezért hozzánk is becsöngetett. Mi meg nem zárkóztunk el. Aztán kijött Steve is egy tolmácsnővel, körülnézett, majd elment. Pár nap múlva jött vissza, és mondta, hogy minket választott.

anBlok: Mit mondott arról, hogy mit szeretne Önöktől?

Budai úr: Mindent elmondott előre arról, hogy miről fog szólni a riport. Volt nála egy kazetta is arról, hogy mi a feladat, a kocsijában mindig azt hallgatta. Egy bérelt Volvóval járkált. Végül azt a kazettát itt is hagyta, de fogalmam sincs, hogy most hol lehet.

anBlok: A *National Geographic*-ban megjelent képekből az derül ki, hogy különféle helyeken jártak együtt, ahol Steve McCurry Önöket fotózta.

Budainé: Egy hónapig volt itt. Tulajdonképpen együtt éltünk. Jött reggel kilencre reggelizni, és éjfélkor ment vissza a hotelbe. Jönni akart velünk mindenhol, ahová csak mentünk, a végén már alig tudtuk lerázni.

Budai úr: Volt nekem akkor egy problémám, volt a hátamon egy zsírmirigy. Eljött velem az SZTK-ba, alig bírták kiküldeni a rendelőből, mert hogy ott aztán nem fotózhat, meg nem csinálhat semmit. Aztán volt Debrecenben egy munkám, oda is mindenáron jönni akart velem. De én ellógtam előle, hamarabb elindultam, hogy ne tudjon velem jönni. Mindenhol jönni akart. Ment a nejemmel vásárolni, együtt mentek le a közértbe.

Budainé: El akart jönni velem a fodrászhoz, de én mondtam neki, hogy arról szó sem lehet.

Budai úr: Mikor sikerült eltűnnünk előle, akkor meg gondolom a másik családhoz ment. Budaörsön volt a másik család, akiket fotózott. Ők egy lakótelepen laktak. De enni mindig visszajött hozzánk. Iszonyúan szeretett enni. Úgy meghízott nálunk, hogy alig ment rá a nadrág.

Budainé: Emlékszem, a tejszínes kakaót nagyon szerette. A csésze kakaójához megitta az egész félliteres flakon tejszínt.

Budai úr: De enni is nagyon szeretett. Mondjuk, mindig be is vásárolt, hozott mindenfélét. Olyanokat, amiket mi akkoriban nem engedhettünk volna meg magunknak. Konzervlibamáját, például.

Budainé: Meg Mozart-desszertet, amit akkoriban nem is lehetett kapni a kereskedelembe. Gondolom, a szállodából hozta ezeket.

anBlok: Szóval mindenhol ment volna Önöket fényképezni.

Budai úr: Igen. Ahová engedték. Például jött velem munkamegbeszélésre, volt a gyerekek iskolájában, a nejemmel a piacon, de még misére is le kellett menni vele. Azt nem tudtuk kivédeni. Végül a nejemet levitte a templomba.

Budainé: Az volt a vicc, hogy éppen görög katolikus mise volt. De jó volt az is neki.

Budai úr: Később meg is kérdezte a pap, hogy mit keresett a nejem a templomban, mert előtte sosem látta ott. Mondtam neki, hogy atyám, mikor érünk mi rá? Ne vicceljen! De május 1-re is ki akart vinni minket. Én viszont megmondtam neki, hogy ne haragudjon, de én soha életemben nem voltam felvonulni, és nem is akarok, még a kedvéért sem. De menjünk, de menjünk! Végül a gyerekeket vitte el a felvonulásra.

Budainé: Úgy volt itt nálunk, mint egy családtag. És ezt ő szerette is. Hálás volt érte.

Budai úr: Később mesélte, hogy őt úgy engedték el, hogy csak palackozott vizet igyon, semmit ne fogyasszon, csak a szállodában, és WC-re is csak ott menjen. Na, ezeket nálunk felfüggesztette. Csapvizet tényleg nem ivott, hozta mindig az üdítőket, de enni azért evett rendszeren. És nagyon ízlett neki minden. Evés után pedig mindig

elpillt egy kicsit. Nagyon jól érezte magát nálunk. De hát előre nem tudta, hogy hova jön. El volt arra készülve, hogy mi itt barakkokban meg sátorban lakunk.

anBlok: Hogyan dolgozott itt Önöknél?

Budai úr: Mindenre nagyon odafigyelt. Még azt is megnézte, hogy mit eszik a kutya. Elmagyaráztuk neki, hogy a kutyanak külön főzünk csirkefarhátat. Gondolom ez hozzátartozott ahhoz, hogy valami képe alakuljon ki rólunk. De még azt is kipróbálta, hogy milyen cigi szívok. Pedig ő nem dohányzott. Szerintem mindent tudott rólunk. Egyedül egy dolog nem került soha szóba. Az, hogy mi mennyi pénzből élünk, hogy mennyit keresünk.

anBlok: Milyen embernek ismerték meg?

Budai úr: Kicsit visszahúzódozó volt. Biztos azért is, mert paralízises volt. A jobb keze nem működött rendesen. Fényképezni tudott vele, autót is vezetett, de bal kézzel fogott kezét. Az volt a rossz, hogy nem tudtunk csak úgy egymással beszélgetni, mindig csak a tolmácson keresztül, aki mindig vele volt. A végén már az is itt mosogott a konyhában.

anBlok: Arról nem beszélt, hogy ő miként él Amerikában?

Budainé: Csak annyit tudtunk meg tőle, hogy Washingtonban lakik, és nem nő. Erre én megkérdeztem tőle: barátnőd van? Az van, mindenhol, ahová megyek – ezt mondta.

anBlok: Vicces stílusa volt?

Budainé: Nem annyira. Inkább azt lehetett látni mindig rajta, hogy a feladat foglalkoztatja.

Budai úr: Nagyon odafigyelt, hogy mit fényképez. Ha már láttam, hogy a fél szemét becsukja, akkor az azt jelentette, hogy kinézte magának, mit akar látni, és abból másfél óra beállítás lett. De lehetett vele viccelődni, nem sértődött meg semmin. Mikor kérdezgette a gyerekeket, hogy tanulnak-e az iskolában Amerikáról, hát mondom, biztos többet tanulnak rólatok, mint ti rólunk.

Budainé: Én meg azt vettem a szemére, hogy mennyi képet lő el, hogy az amerikaiak mennyire pazarolnak.

Budai úr: Hát igen. Ott már a hatvanas években a gyerekek 6 literes autókkal jártak iskolába. Mondtam is neki, hogy miért nem busszal? Erre ő mondta, hogy van busz is. Egyszer aztán nagyon megvicceltük. Volt nekem egy 1932-es Kodak fényképezőgépem, amihez már a negyvenes években sem lehetett filmet kapni. Ezért a gyerekek rajzoltak bele képeket. Egyszer csak elővettem a gépet, hogy na most én foglak fotózni téged, te meg leszel az „áldozat”. Majd meghalt a röhögéstől, annyira tetszett neki. Mondtam neki, na látod, nem a te Nikonod, hanem ez a jó gép! Mikor megnézte, egyből mondta, hogy cseréljünk. Annyira akart velem cserélni, hogy már csak azért sem mentem bele. De ő egyre csak mondogatta, hogy cseréljünk. Amikor a végén elbúcsúzott, úgy este nyolc körül ment el tőlünk, hogy indult a gépe, aztán éjfélkor egyszer csak csengetnek. Hát nem visszajött a Nikonnal, hogy cseréljük el? Na, akkor elcseréltem vele. Itt hagyta emléke a Nikont. Sokáig a gyerek fényképezett vele, de most már ő is digitális gépet használ.

anBlok: Mit gondoltak Önök a munkájáról, arról, ahogy fényképezi Önöket?

Budainé: Hát nekünk ez azért furcsa volt. Bekerült a hat kép az újságba, de itt volt egy hónapig, csinálta a rengeteg felvételt. És mindenről, minden beállításról egy csomó képet. Hú, mennyit!

Budai úr: Sokat mérgelődtem, hogy csak töltöm vele az időmet. Nekem közben dolgoznom kellett, nem mondhattam a megrendelőknek, hogy ne haragudjatok, de most két héttel később fogok szállítani, mert itt van nálam Steve. Azt meg már az elején kifejtette, hogy ez nem térítéses riport, nem fizetnek érte semmit.

anBlok: De a bevásárlásokat azért fizette?

Budai úr: Azt fizette, de hát azt bőven le is ette nálunk.

anBlok: A rengeteg képből, amit itt készített, nem küldött később Önöknek?

Budai úr: Nem. Azt itt hagyta, amit a Polaroiddal készített. Mert a próbaképeket mindig polaroidra fotózta. Nekem előtte soha nem volt profi fotóssal dolgom, de hát annyi képet ellőtt, és hát így nem véletlen, hogy olyanok lettek a felvételek, amilyenek. Szerintem, ha én fotózok ennyit, abból is lehetett volna hatot kiválogatni, ami jó.

anBlok: Spontán módon nem is fotózott, mindig beállította, bevilágította a képeket?

Budai úr: De azért úgy is, főleg itt a házon belül. De ha megfogta valami, akkor arra nagyon rákészült. Ez a kép itt, a ház előtt, spontán készült, természetes fényben. Éppen ment el, kikísértük, és megtetszett neki a fény, és akkor csinálta a felvételt. Látszik is, hogy csak beálltam munkásruhában. Baromira tetszett neki itt a naplemente. Egyszer hoztam haza egy egész libát, 220 forintért vettem, le volt értékelve. Át is számolta gyorsan, hogy az csak 2–3 dollár, és hogy milyen jó nekünk, hogy ilyen olcsóság van. A nejem megsütötte a libát, megterítettük kint az asztalt, már ettünk volna, de ő még mindig csak azt nézte, hogyan alakul a naplemente meg a fények.

anBlok: Ha jól értem, volt olyan, amikor ő akart Önökkel odamenni, ahová amúgy is mentek volna, illetve volt olyan is, amikor ő találta ki, hogy valahová menjenek el vele, kifejezetten fotózás céljából.

Budai úr: Igen. És azoknak, amiket ő talált ki, a 90 százaléka itt van az újságban. A Rudas fürdő, a Váci utca, a piknik, a közért. A műhelyről készült fotó mondjuk nem ilyen volt, az itthon készült, de azon is nagyon sokat dolgozott.

Budainé: A műhelyben engem beállított ahhoz a géphez, mert én azt, ami a képen látható, egyébként soha nem csináltam.

Budai úr: A műhelyben leragasztotta az összes ablakomat úgy, hogy oda természetes fény semmi nem jött be. Mindent ő világított meg. A világítás az külön munka volt. Rengeteg lámpája volt, szinkronvakuk, minden. Egyszer el is romlott a berendezése, de én megjavítottam neki. Hát attól nagyon boldog volt. A műhely fotózásakor megkérdezte, hogy szokott-e nekem segíteni a nejem. Hát szokott segíteni persze, de ő valójában azért állította be a képbe, mert nagyon tetszett neki az a kis gép, amelyik mellett a nejem ül. Azt a gépet egyébként én készítettem, még ma is megvan. De hát a hálósobában, amikor az ágyba befeküdtünk, még azt is fotózta. Rengeteget fotózott. A végén megmaradt neki néhány tekercs filmje, azokat itt hagyta, én fényképeztem rá, de itt ma sem tudja senki előhívni az ilyen filmet.

anBlok: Hogyan készült a kép a Rudas fürdőben?

Budai úr: Oda úgy kerültünk, hogy a szállodája ablakából meglátta az épületet, bement, és annyira megtetszett neki, hogy eldöntötte, hogy ő ott fotózni akar. Mikor megjelent a cikk, akkor meg azt olvasom benne, hogy azért vagyok a Rudas fürdőben lefényképezve, mert én ott pihenem ki magam. Na persze! Úgy volt, hogy elmentünk a fürdőbe, és én mindjárt mondtam a tolmácsfiúnak (aki valójában McCurry asszisztense, Lugosi Lugo László volt – DJ), hogy még nem megyek be, mert tudom, hogy mire összekészül, az órákig eltart. Addig nekem moha lesz a hátam. Mondtam neki, hogy menjen be vele ő, és szóljanak, ha már be van állítva minden, majd akkor bemegyek én is. Különben sem szeretem az ilyen közös fürdőket. Végül a fürdőmestert meg a tolmácsfiút ültette be a vízbe, aztán amikor bementem, akkor én ültem a fürdőmester mellé, a tolmácsfiú helyére. Szóval ez van a képen. Az ott a fürdőmester mellettem. Azóta sem jártam a Rudasban. Egy kicsit púder ez az egész, szóval nem volt igaz, de a többi azért nagyjából az volt.

anBlok: A Váci utcás kép is?

Budai úr: Jó, mondjuk a Váci utcában már előtte is előfordultunk, de nem vásárlás céljából. Az ember azért ott szeretett sétálgatni.

Budainé: Mondjuk az üzletekbe vele sem mentünk be, csak a kirakat előtt fotózott. Ott lazán sétálgattunk a lányommal, ő meg egyszer csak megállított minket egy kirakat előtt, és mondta, hogy mit csináljunk, hogy álljunk, hogy nézzünk, forduljunk. Ahogy azt ő elgondolta. Meg aztán odajött, és igazgatott minket. A piacon is ugyanezt csinálta, de az nem került be az újságba. Annyi ember megállt, csak bámultak, hogy mi történik.

anBlok: Hogyan készült a piknikes kép?

Budai úr: Kérdezte, hogy szoktunk-e menni valahová. Hát mondom, hogy én horgászni járok Velencére, és ha jön a család, akkor ők fürdenek. De ez nem volt jó, ő ilyen pikniket gondolt, hogy menjünk piknikelni! De mi piknikezni itt szoktunk a kertben. Az viszont nem volt jó neki. Menjünk inkább valahová! Kimentünk ide a közelbe egy dombra. Ott csinálta a felvételt. Szóval ez éppen csak a fotózásért volt.

Budainé: Hát igen, nagyrészt ő találta ki, hogy mi legyen. De előtte mindig megkérdezte, hogy mit szoktunk csinálni, és az alapján találta ki.

anBlok: Feltételezem, hogy azóta nem találkoztak vele.

Budai úr: Nem, azóta sem. Utána még egyszer írt néhány sort, amikor elküldték jóváhagyni, hogy mi kerül majd a cikkbe. De azóta semmi. Mondjuk mi sokáig számítottunk rá, hogy egyszer majd beállít, de erre nem került sor. Viszont láttuk a Frei-dossziében, ott említette is, hogy járt Magyarországon, de csak ennyit. Gondoltam is akkor arra, kellene írni neki, meg kellene hívni, hogy lássa, hogy azóta már a házat is befejeztük. Aztán meg, amikor a fiam New Yorkban járt, látta, hogy éppen hirdetik a kiállítását, de nem ment el megnézni.

anBlok: Milyen érzés volt viszontlátni saját magukat a *National Geographic* hasábjain?

Budai úr: Mondjuk én addig magát az újságot sem ismertem, úgyhogy nekem nem volt olyan nagy szám. Nekem a műhelybe soha nem hoztak ilyen újságot, hogy nézzem már meg, vagy csináljak belőle valamit. Én éjjel-nappal dolgoztam, nem volt semmi ilyesmire időm. Három napig tartott a csoda.

anBlok: Másoknak elújságozták, hogy egy amerikai lapban szerepelnek?

Budai úr: Megtudták sokan maguktól. A körzeti orvos meg régi kollégák is kérdezték: mi az, hát ti ebben benne vagytok? Hát hogyhogy?

anBlok: Ők honnan értesülhettek erről?

Budai úr: Sokaknak Nyugaton voltak a rokonaik, onnan küldhették nekik. Mi elég későn kaptuk meg a példányunkat Washingtonból. Már rég tudtam, hogy megjelent, de itthon nem tudtam megszerezni. Egy ismerősünk szerzett egy példányt, azt hozta el végül megmutatni, akkor láttuk először. Egyébként később hallottunk róla, hogy a *Népszavában* és a rádióban is foglalkoztak velünk. Cikizték, hogy miért ilyen családot kellett lefényképezni. Hogy nem ilyen az átlag magyar család! De minket nem kerestek meg, csak hallottuk ezt az egészet. Szerencsére a sajtóügynökség nem adta ki a címünket.

anBlok: Tudják, hogy Steve McCurry bejárta az egész világot, a világ minden táján készített fotóriportokat, háborús övezetekből tudósított, és a képei alapján sokan a világ egyik legjobb ma élő fotóriporterének tartják?

Budai úr: Ezeket tudjuk, mert láttuk a tévében, a Frei-dossziében.

Budainé: De azért azt gondolom, hogy nem mindenhol hízott öt kilót, ahol járt, mint nálunk.

Budaiék (e néven szerepeltek a *National Geographic* képriportjában, ennél többet pedig most sem kívántak közölni ki-létükről) 1974-ben költöztek Budapestről egy Pest megyei városba, ahol egy családi házat építettek fel. A házaspár mai is itt él, gyerekeik időközben családot alapítottak, és elköltöztek otthonról. Lányuk közgazdásznak, fiuk villamosmérnöknek tanult. Budai úr végzettsége szerint esztergályos, de idővel más szakmákat is kitanult. Kezdetben egy állami vállalatnál volt alkalmazott, de a hetvenes évektől bedolgozóként otthoni műhelyében kezdett különféle műszaki alkatrészeket készíteni állami vállalatok megrendelésére. Egy saját maga készítette géppel cipőfűzők gyártásába kezdett, és a hazai cipőgyárak beszállítója lett. Ekkor már felesége és édesanyja is a családi vállalkozásban dolgozott. Amikor a rendszerváltással, az állami vállalatok megszűnésével elfogytak a megrendelések, saját tervezésű és kivitelezésű használati tárgyak gyártásába kezdett. Jelenleg leginkább nyomdaipari cégek számára készít alkatrészeket. Otthon dolgozik fiával, aki egy multinacionális vállalat alkalmazásából lépett ki, hogy apjával közösen üzemeltesse a családi céget.

Life is comfortable for Kálmár Budai and his family in a Budapest suburb, where he and his wife, Zsuzsanna, relax with their children in front of their four-room house. In their basement, the Budais earn about \$2,000 a year operating a small business.

HUNGARY

A Static Society

Photographs by STEVE MCCURRY

Projected annual growth rate of labor force 1985-2000:

Hungary	0.3%
U.S.A.	0.8%
Japan	1.4%
West	1.8%
Britain	2.1%
France	3.7%

BETTERMENT have been low for many decades in this Eastern European, Communist nation. Today the average Hungarian family—the Budais are typical—has fewer than two children, and the population has stopped growing and begun a very slow decline. The government is actively trying (with little success) to encourage its people to have more children.

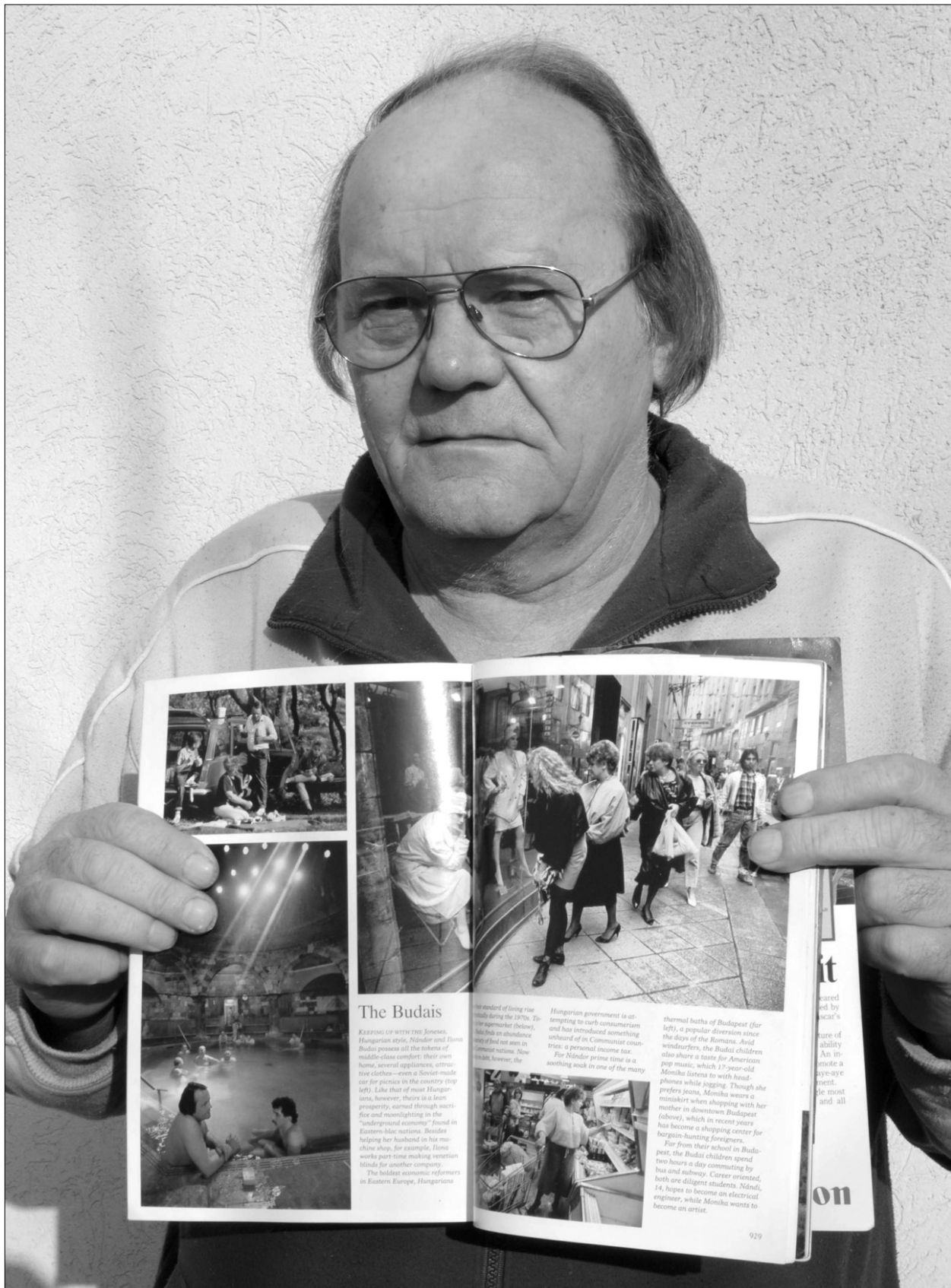
The attainment of zero, and even negative, population growth is so far an exclusively European phenomenon. The total population of Europe, east and west, is just shy of half a billion, and the annual rate of growth averaged over the region is only 0.3 percent. Among the nations, besides Hungary, that have stopped growing are both Germany, Austria, Denmark, and Italy, while the United Kingdom, Sweden, Norway, Belgium, and Bulgaria are very close.

Unfortunately many political leaders are unaware of the advantages of nongrowth and are actively trying to reverse it. The disadvantages are easily perceived: an increased burden of elderly people to support, an aging work force, and slower economic growth. The advantages, though less obvious, are compelling: a stable work force, a smaller burden of children to support and educate (compensating the larger fraction of elderly), lower crime rates, less pressure on resources, less pollution, and other environmental deterioration.

Hungary has shared in the economic stagnation seen throughout the Communist bloc in recent years, despite its role in the region as a pioneer in allowing some entrepreneurial activity. Its per capita energy use is about 40 percent that of the United States, and its income less than an eighth. (This figure may be somewhat misleading because prices and wages in Communist nations are closely controlled by the state.)

The stagnation stems partly from the fact that Hungary is among the world's least efficient nations in energy use. Like many policies actually encourage industry to waste energy. Like many other Eastern-bloc nations, including the Soviet Union, Hungary also has weak pollution-control policies. As a result it suffers severe water pollution and acid rain, a disproportionate amount of the energy used contributes to environmental deterioration rather than to the well-being of the people.

PHOTOGRAPHIC CONTACT photographer STEVE MCCURRY, 1984 National Geographic Society Photographer of the Year, makes his home in New York City.

The Budais

KEEPING UP WITH THE JONESES. Hungarian style, Nándor and Ilona Budai possess all the totems of middle-class comfort: their own home, several appliances, attractive clothes—even a Soviet-made car for picnics in the country (top left). Like that of most Hungarians, however, theirs is a lean prosperity, earned through sacrifice and moonlighting in the “underground economy” found in Eastern-bloc nations. Besides helping her husband in his machine shop, for example, Ilona works part-time making venetian blinds for another company. The boldest economic reformers in Eastern Europe, Hungarians

their standard of living rose steadily during the 1970s. To their supermarket (below), Nándor adds an abundance of food not seen in Communist nations. Now, however, the

Hungarian government is attempting to curb consumerism and has introduced something unheard of in Communist countries: a personal income tax. For Nándor prime time is a soothing sock in one of the many

thermal baths of Budapest (far left), a popular diversion since the days of the Romans. Avid wondourers, the Budai children also share a taste for American pop music, which 17-year-old Monika listens to with headphones while jogging. Though she prefers jeans, Monika wears a miniskirt when shopping with her mother in downtown Budapest (above), which in recent years has become a shopping center for bargain-hunting foreigners.

For from their school in Budapest, the Budai children spend two hours a day commuting by bus and subway. Career oriented, 14, hopes to become an electrical engineer, while Monika wants to become an artist.

Felhasznált képek

- Címlap: Fotó: Kok Leng Yeo
A kép forrása: <http://www.flickr.com/photos/yeowatzup/2905127334/in/set-72157607634778160/>
Creative Commons: Attribution 2.0 Generic
4. oldal: Fotó: Lisa Stevens
A kép forrása: <http://www.flickr.com/photos/lisibo/2627988801/>
Creative Commons: Attribution – Share alike 2.0 Generic
10. oldal: A kép forrása: <http://www.flickr.com/photos/24443965@N08/2649932391/>
Creative Commons: Attribution – Noncommercial – Share alike 2.0 Generic
17. oldal: Fotó: Luis Vill del Campo
A kép forrása: <http://www.flickr.com/photos/maguisso/898116947>
Creative Commons: Attribution 2.0 Generic
27. oldal: Fotó: Karen Blaha
A kép forrása: <http://www.flickr.com/photos/vironevaeh/2329597646/>
Creative Commons: Attribution – Share alike 2.0 Generic
28. oldal: Fotó: Ingrid Taylar
A kép forrása: <http://www.flickr.com/photos/taylar/2835732572/>
Creative Commons: Attribution – Share alike 2.0 Generic
39. oldal: A képen látható alkotás Todd Bordeaux munkája. © Todd Bordeaux
44. oldal: Fotó: Fred Shively © Fred Shively
A kép forrása: <http://www.flickr.com/photos/fredshively/3082366196/>
56. oldal: A képet Erdély Dániel hozzájárulásával közöljük. © Erdély Dániel
60. oldal: A kép forrása: <http://www.flickr.com/photos/superbomba/2224296593/in/set-72157603757632811>
Creative Commons: Attribution – Share alike 2.0 Generic
68. oldal: A kép forrása: <http://www.flickr.com/photos/thetruthabout/3010924345>
Creative Commons: Attribution – Share alike 2.0 Generic
75. oldal: A kép forrása: <http://www.flickr.com/photos/7552532@N07/3112081732/>
Creative Commons: Attribution – Noncommercial – Share alike 2.0 Generic
78. oldal: Fotó: Kevin Krejci
A kép forrása: <http://www.flickr.com/photos/kevinkrejci/303314126>
Creative Commons: Attribution 2.0 Generic
81. oldal: Fotó: Nicholas Wang
A kép forrása: <http://www.flickr.com/photos/cloneofsnake/111184675/>
Creative Commons: Attribution – Share alike 2.0 Generic
83. oldal: A kép forrása: <http://www.flickr.com/photos/59195512@N00/127184102>
Creative Commons: Attribution 2.0 Generic
84. oldal: A képet a Budai család hozzájárulásával közöljük. © anBlokk
89. oldal: Fotó: Nagy Balázs ©Nagy Balázs (bal oldali kép)
89. oldal: Fotó: Alberto Rey (jobb oldali kép)
A kép forrása: <http://www.flickr.com/photos/negu/3312159263/>
Creative Commons: Attribution – Noncommercial – Share alike 2.0 Generic
94. oldal: Fotó: Lugosi Lugo László © Lugosi Lugo László
95. oldal: Fotó: Lugosi Lugo László © Lugosi Lugo László
- Hátlap: a képregény Tamás Iván munkája. © Tamás Iván